

I

T.C.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Sahure ÇINAR

ERZURUM'DA HAMAM MİMARİSİ
VE
HAMAM KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç.Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

ERZURUM-2010

**ERZURUM'DA HAMAM MİMARİSİ
VE
HAMAM KÜLTÜRÜ
Sahure ÇINAR**

**Yüksek Lisans Tezi
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
Yrd. Doç.Dr. Zerrin KÖŞKLÜ
2010
Her Hakkı Saklıdır**

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR.....	VI
PLAN LİSTESİ	VII
KARŞILAŞTIRMA PLANLARI	VIII
ÇİZİM LİSTESİ	X
RESİM LİSTESİ.....	XI
KARŞILAŞTIRMA RESİMLERİ	XVI
ÖNSÖZ	XVII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE METOTU

1.1.ÇALIŞMANIN KAPSAM VE ÖNEMİ	9
1.2.METOT VE YÖNTEM	10

İKİNCİ BÖLÜM

HAMAM MİMARİSİ VE HAMAM MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

2.1.HAMAMLARIN İŞLEV VE KÖKENİ.....	11
2.2.HAMAM MİMARİSİNİN GELİŞİMİ	14
2.3.OSMANLI HAMAM MİMARİSİ	19
2.4.TÜRK HAMAMLARINDA MEKÂN DAĞILIMI VE İŞLEVLERİ	22
2.4.1.Soyunmalık.....	22
2.4.2.Aralık	25
2.4.3.Ilıklık	25
2.4.4.Sıcaklık	27
2.4.5.Su Deposu	31
2.4.6.Isıtma ve Su Tesisatı	31
2.4.7.Külhan	33
2.5.AYDINLATMA	33
2.6.SÜSLEME	34

II

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM'DA HAMAM KÜLTÜRÜ VE HAMAM MALZEMELERİ

3.1.HAMAM KÜLTÜRÜ	35
3.2.HAMAM MALZEMELERİ.....	39
3.3. ERZURUM'DA HAMAM KÜLTÜRÜ	42

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

4.1. ERZURUM İLİ MERKEZİNDE OSMANLI DÖNEMİ HAMAMLARI

4.1.1. Lala Mustafa Paşa Hamamı (Çöplük Hamamı)	50
4.1.2. Kırkçeşme Hamamı.....	52
4.1.3. Küçük Hamam	54
4.1.4. Askeri Hamam	56
4.1.5. Boyahane Hamamı	58
4.1.6. Murat Paşa Hamamı	61
4.1.7. Erzurum Hamamı (Pastırmacı-Fuadiye Hamamı).....	63
4.1.8. Hanım Hamamı (Numune Hamamı)	65
4.1.9. Çifte Göbek Hamamı	67
4.1.10. Gümrük Hamamı	69
4.1.11. Tahta Hamamı	71
4.1.12. Şeyhler Hamamı	73
4.1.13. Saray Hamamı	75
4.1.14. Kale Hamamı	78

4.2.ERZURUM İLÇELERİNDEKİ TÜRK DEVRİ HAMAMLARI

4.2.1.Oltu	79
4.2.1.1.Selçuklu Hamamı (Kaledibi Hamamı)	79
4.2.1.2.Ünlükaya (Narmankaya) Köyü Hamamı	81
4.2.1.3.Arslan Paşa Hamamı.....	82
4.2.2.Tortum	83
4.2.2.1.Tortum Kale Köyü Hamamı.....	83

BEŞİNCİ BÖLÜM

5.1.KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

5.1.1. Mekan Düzenlemeleri ve Plan Tipleri	87

III

5.1.1.1. Soyunmalık.....	88
5.1.1.2. Ilıklık.....	89
5.1.1.3. Sıcaklık.....	90
5.1.1.4. Külhan	95
5.1.2. Aydınlatma	95
5.1.3. Malzeme ve Teknik.....	96
5.1.4. Süsleme	96
5.1.5. Erzurum Hamam Kültürü.....	96
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	113
ÖZGEÇMİŞ	292

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERZURUM'DA HAMAM MİMARİSİ VE HAMAM KÜLTÜRÜ

Sahure ÇINAR

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

2010 - Sayfa: 292 + XVII

Jüri: Yrd.Doç.Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

Prof.Dr.Alparslan CEYLAN

Doç.Dr.Haldun ÖZKAN

İnsanlık tarihi kadar eski olan hamam, eski çağlarda dini inançların etkisi altında doğmuş bir yapı tipidir. Anadolu Türk hamam mimarisi başlangıcından günümüze değişime uğramadan özelliklerini sürdürmüştür. Her dönemde örneklerine rastlanan hamamlar Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde de yapılmış olmasına rağmen günümüze ulaşan çoğu hamam yapısı Osmanlı dönemine aittir.

Erzurum'da XVI-XVIII. yüzyıllardan kalan 14 tarihi hamam bulunmaktadır. Bunlar; Askeri, Boyahane, Çifte Göbek, Erzurum, Gümrük, Hanım, Kale, Kırkçeşme, Küçük, Lalapaşa, Murat Paşa, Saray, Şeyhler, Tahta Hamamlarıdır. Klasik Osmanlı plan şemasına sahip olan hamamlar soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır. Bu hamamlar genellikle tek fonksiyonlu yapılmışlardır. Sadece Boyahane Hamamı ve Kırkçeşme Hamamı çift fonksiyonludur. Ancak, Boyahane Hamamı yapılan onarımlarla kadınlar kısmının soyunmalık bölümü camiye çevrilmiştir. Şeyhler Hamamı restore edilmemiş, Askeri Hamam ve Gümrük Hamamı restore edilmiştir. Fakat kullanılmamaktadır. Kale Hamamı ise yıkık durumdadır. Erzurum'un ilçeleri olan Oltu'da 3, Tortum'da 1 kullanılmayacak durumda olan hamam yapısı vardır.

Erzurum hamamları ekonomik olması, gelir getirmesi amacıyla kısa sürede inşa edilmiş yapılar olduğundan ucuz ve hızlı inşa edilebilir malzemenin kullanımını tercih edilmiştir. Bu nedenle Erzurum yöresindeki hamamlarda beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla malzeme kullanıldığı görülmektedir. Sade bir görünüm yansıtan Erzurum hamamlarında süslemeye fazla yer verilmemiştir.

Türklerin en önemli özelliklerinin arasında hamam geleneği yer almaktadır. Bu gelenek içerisinde hamamda kullanılan malzemelerde bulunduğu yöreye göre farklılıklar göstermektedir.

Hamamlar, sadece temizlenen bir yer değil, toplumsal hayatın vazgeçilmez bir öğesidir. Anadolu kültürünün değişmez bir parçası olan hamam geleneği Erzurum'da da varlığını devam ettirmektedir. Bu geleneklerde temizliğin yanı sıra sevinç ve acı paylaşılmaktadır.

ABSTRACT
MASTER THESIS
ARCHITECTURAL DESIGN AND TRADITION OF TURKISH BATH IN
ERZURUM

Sahure ÇINAR

Advisor : Assist. Prof. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

2010 – Pages: 292 + XVII

Jury: Assist. Prof. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

Prof. Dr. Alparslan CEYLAN

Assoc. Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Turkish bath (hamam), which is as old as human history, is an architectural design that emerged under the effects of religious faiths in ancient times. Anatolian Turkish bath architecture has retained its peculiar characteristics unchanged so far. Having examples belonging to all ages, Turkish baths were also constructed during the reigns of the Anatolian Seljuks and beyliks; however, most of the surviving hamams belong to the period of the Ottoman.

There are 14 historical Turkish baths in Erzurum which date back to the 16th and 17th centuries. These are called Askeri, Boyahane, Çifte Göbek, Erzurum, Gümrük, Hanım, Kale, Kırkçeşme, Küçük, Lalapaşa, Murat Paşa, Saray, Şeyhler and Tahta. These baths have classical Ottoman plan schemes and are divided into such parts as dressing room, tepid space, sultry space and boiler room. These baths are generally designed to be mono-functional. Only Boyahane and Kırkçeşme Baths are double-functional. Dressing room of ladies was turned into a mosque in Boyahane Bath following some modifications. Şeyhler Bath was not restored but Askeri Bath and Gümrük Bath were restored although these are not used now. As for Kale Bath, it is in a ruined state. There are 3 non-used baths in Oltu and one in Tortum.

Because Erzurum baths were meant to be non-costly and income-generating and thus built in a short time, cheap and workable material was preferred in their constructions. Therefore, rubble stone and face stone were used in the body walls of these baths and bricks were used in upper cover. Not much ornament is visible in Erzurum baths, which have a plain appearance.

Bath tradition is among the most important traditions of the Turks. Within this tradition, the material used in the construction of baths varies from one region to another.

Baths are not only places where people clean themselves but an indispensable element of social life. A remaining fact of Anatolian culture, bath tradition has maintained its existence also in Erzurum. Not only cleanliness but also happiness and sadness are shared by people in these baths.

VI

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geen eser
a.g.m.	: Adı geen makale
a.g.mad.	: Adı geen madde
a.g.t.	: Adı geen tez
C.	: Cilt
ev.	: eviren
Haz.	: Hazırlayan
Krş.	: Karşılaştırma
Mad.	: Madde
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarih yok
TYED	: Tarih Yolunda Erzurum Dergisi
V.G.M.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü

PLAN LİSTESİ

Plan 2.1: Yunan Hamamları (F. Yegül'den)	126
Plan 2.2: Maxentius Hamamları, Roma (F. Yegül'den)	126
Plan 2.3: Caracalla Hamamları, Roma (F. Yegül'den)	127
Plan 2.4: Tek Fonksiyonlu Hamam (Erzurum Murat Paşa Hamamı)	127
Plan 2.5: Çift Fonksiyonlu Hamam (İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı) (O.Aslanapa'dan).....	128
Plan 4.6: Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı (VGM.'den)	129
Plan 4.7: Erzurum Kırkçeşme Hamamı (R.H.Ünal'dan düzeltilerek).....	130
Plan 4.8: Erzurum Küçük Hamam (VGM.'den)	131
Plan 4.9: Erzurum Askeri Hamam (VGM.'den)	132
Plan 4.10: Erzurum Boyahane Hamamı (VGM.'den).....	133
Plan 4.11: Erzurum Murat Paşa Hamamı (VGM.'den).....	134
Plan 4.12: Erzurum Hamamı (Pastırmacı-Fuadiye Hamamı) (R.H.Ünal'dan düzeltilerek)	135
Plan 4.13: Erzurum Hanım Hamamı (Numune Hamamı) (VGM.'den).....	136
Plan 4.14: Erzurum Çifte Göbek Hamamı (R.H.Ünal'dan düzeltilerek)	137
Plan 4.15: Erzurum Gümrük Hamamı (VGM.'den)	138
Plan 4.16: Erzurum Tahta Hamamı (VGM.'den).....	139
Plan 4.17: Erzurum Şeyhler Hamamı (R.H.Ünal'dan düzeltilerek).....	140
Plan 4.18: Erzurum Saray Hamamı (VGM.'den).....	141
Plan 4.19: Erzurum Kale Hamamı (Krokisi).....	142
Plan 4.20: Oltu Selçuklu Hamamı (VGM.'den).....	143
Plan 4.21: Oltu Ünlükaya Köyü Hamamı	144
Plan 4.22: Oltu Arslan Paşa Hamamı	145
Plan 4.23: Tortum Kale Köyü Hamamı	146

KARŞILAŞTIRMA PLANLARI

Krş. Planı 5.1: Ani Menuçerh Hamamı (K. Balkan'dan)	147
Krş. Planı 5.2: Kayseri Hunad Hamamı (Mahperi Sultan) (Y. Önge'den)	147
Krş. Planı 5.3: Konya Sahip Ata Hamamı (Y. Önge'den)	148
Krş. Planı 5.4: Tokat Sultan Hamamı (O. Eravşar'dan)	148
Krş. Planı 5.5: Divriği Aşağı Hamam (Y. Önge'den)	149
Krş. Planı 5.6: Konya Karaman Emir Süleyman Hamamı (Y. Önge'den)	149
Krş. Planı 5.7: Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey Hamamı (Y. Önge'den)	150
Krş. Planı 5.8: Kayseri Selâhaddin Hamamı Hamamı (Y. Önge'den)	150
Krş. Planı 5.9: Sivas Meydan Hamamı (M. Meral'den)	151
Krş. Planı 5.10: Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)	151
Krş. Planı 5.11: İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)	152
Krş. Planı 5.12: İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (O. Aslanapa'dan)	152
Krş. Planı 5.13: Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)	153
Krş. Planı 5.14: Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hamamı (Y. Önge'den)	153
Krş. Planı 5.15: Mardin Radviyye Hamamı (Y. Önge'den)	153
Krş. Planı 5.16: Kilis Hoca Hamamı (A. Dünder'dan)	154
Krş. Planı 5.17: Kastamonu Frenkşah Hamamı (Y. Önge'den)	155
Krş. Planı 5.18: Sivrihisar Seydiler Hamamı (Y. Önge'den)	155
Krş. Planı 5.19: Karaman Sekizçeşme Hamamı (Y. Önge'den)	156
Krş. Planı 5.20: Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı (Y. Önge'den)	156
Krş. Planı 5.21: İçel Mamuriye Hamamı (Y. Önge'den)	157
Krş. Planı 5.22: Afyon Zile Işıklı Hamamı (www.ayfon.bel.tr)	157
Krş. Planı 5.23: İstanbul Mahmut Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)	158
Krş. Planı 5.24: Konya Ereğli Eski Hamamı (Y. Önge'den)	158
Krş. Planı 5.25: Manisa Hafsa Sultan Hamamı (D. Kuban'dan)	159
Krş. Planı 5.26: Çemberlitaş Nurbanu Valide Sultan Hamamı (Y. Önge'den)	159
Krş. Planı 5.27: Üsküdar Atik Valide Hamamı (Y. Önge'den)	160
Krş. Planı 5.28: İzmit Pertev Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)	160
Krş. Planı 5.29: İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)	161
Krş. Planı 5.30: Pavas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)	161

IX

Krş. Planı 5.31: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den).....	162
Krş. Planı 5.32: İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (Y. Önge'den)	162
Krş. Planı 5.33: Karaman Yeni Hamamı (Y. Önge'den).....	163
Krş. Planı 5.34: Diyarbakır Çardaklı Hamamı (Y. Önge'den).....	163
Krş. Planı 5.35: Manisa Dilşikar Hamamı (H. Acun'dan)	164

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 2.1: Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	168
Çizim 2.2: Yıldız Biçimli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	168
Çizim 2.3: Üç Taraflı Halvetli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	169
Çizim 2.4: Eşit Kubbeli Mekânlara Ayrılmış, Sütunlu ve Destekli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	169
Çizim 2.5: Çift Halvetli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	170
Çizim 2.6: Eşit Mekânlı Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)	170
Çizim 2.7: Külhan (K. Aru'dan)	171
Çizim 2.8: Nalın (O. Barışta'dan)	171

RESİM LİSTESİ

Resim 2.1: Hypokaust (F. Yegül'den).....	172
Resim 2.2: Pompei'deki Stabian Hamamı (F. Yegül'den).....	172
Resim 2.3: Hamam As- Sarakh (www.archnet.org).....	173
Resim 2.4: Ani Menuçerh Hamamı (H. Özkan'dan).....	173
Resim 2.5: Savurkapı (Radviyye) Hamamı (www.mardin.gov.tr).....	174
Resim 2.6: İlgin Kaplıcaları (www.memleket.com.tr).....	174
Resim 2.7: İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan).....	175
Resim 2.8: Tokat Pervane Hamamı Erkekler Kısmı (O. Eravşar'dan)	175
Resim 2.9: Erkekler Hamamı Gravürü.....	176
Resim 2.10: Kadınlar Hamamı Gravürü.....	176
Resim 2.11: Berber (S. Delibaş'tan).....	177
Resim 2.12: Nalın.....	177
Resim 2.13: Takunya.....	180
Resim 2.14: Bohça	180
Resim 2.15: Futa (Peştamal).....	181
Resim 2.16: Çevre (Tülbent).....	181
Resim 2.17: Sabun.....	182
Resim 2.18: Havlu.....	182
Resim 2.19: Hamam Tası	183
Resim 2.20: Kildan.....	186
Resim 2.21: Süseni	188
Resim 2.22: Yedek	188
Resim 2.23: Hamam Leğencisi (Ö. Tufan'dan)	189
Resim 2.24: Fayton ve Kızak	189
Resim 2.25: Gelinin Göbek Taşına Çıkarılması.....	190
Resim 2.26: Ustanın Gelinin Bohçasını Elinde Tutması.....	191
Resim 2.27: Ustanın Gelini Yıkaması.....	191
Resim 2.28: Yiyecek ve İçecek İkramı.....	192
Resim 4.29: Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı Genel Görüntü.....	192
Resim 4.30: Soyunmalık Birinci Bölüm	193
Resim 4.31: Soyunmalık İkinci Bölüm	193
Resim 4.32: Ilıklık Kısımındaki Havuz.....	194

Resim 4.33: Tuvaletler	194
Resim 4.34: Sıcaklık Kısım	195
Resim 4.35: Halvetlerden Görüntü	195
Resim 4.36: Lala Mustafa Paşa Hamamının Onarımdan Önceki Genel Görüntüsü ..	196
Resim 4.37: Lala Mustafa Paşa Hamamının Onarımdan Sonraki Genel Görüntüsü .	196
Resim 4.38: Onarımdan Önceki Külhan	197
Resim 4.39: İçten Onarımdan Önceki Görüntüsü	197
Resim 4.40: İçten Onarımdan Sonraki Görüntüsü	198
Resim 4.41: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Genel Görüntüsü	198
Resim 4.42: Soyunmalık Kısım	199
Resim 4.43: Soyunmalık Kısım Katlarından Görüntü	199
Resim 4.44: Ilıklık Kısım	200
Resim 4.45: Sıcaklık Kısım	201
Resim 4.46: Halvet Hücresi	202
Resim 4.47: Bayanlar Kısım Genel Görüntü	202
Resim 4.48: Erzurum Küçük Hamam Genel Görüntü	204
Resim 4.49: Ahşap Çatılı Dehliz	205
Resim 4.50: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü	205
Resim 4.51: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü	206
Resim 4.52: Ilıklık Kısım	206
Resim 4.53: Sıcaklık Kısım	207
Resim 4.54: Sekizgen Kasnaklı Kubbe	208
Resim 4.55: Soyunmalık Kısımında Bulunan Fıskıyeli Havuzun Süslemesi	209
Resim 4.56: Soyunmalık Kısımını Örtten Kubbenin Onarımı	209
Resim 4.57: Erzurum Askeri Hamam Genel Görüntüsü	210
Resim 4.58: Hamamın Giriş Kısım	210
Resim 4.59: Hamamın Onarımından Sonraki Görüntüsü	211
Resim 4.60: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri	211
Resim 4.61: Erzurum Boyahane Hamamı Genel Görüntüsü	214
Resim 4.62: Soyunmalık Kısım	214
Resim 4.63: Soyunma Kabinleri	215
Resim 4.64: Ilıklık Kısımının Birinci Bölümü	215

Resim 4.65: Ilıklık Kısımının İkinci Bölümü.....	216
Resim 4.66: Sıcaklık Kısım.....	217
Resim 4.67: Sıcaklık Kısımını Örtten Kubbe.....	219
Resim 4.68: Hamamın 1968 Yılına Ait Resmi.....	219
Resim 4.69: Kubbelerin Onarımı	220
Resim 4.70: Erzurum Murat Paşa Hamamı Genel Görüntüsü	220
Resim 4.71: Girişteki Küçük Kubbeli Mekân	221
Resim 4.72: Soyunmalık Kısımını Örtten Kubbe.....	221
Resim 4.73: Soyunmalık Kısım.....	222
Resim 4.74: Ilıklık Kısım	223
Resim 4.75: Sıcaklık Kısım	223
Resim 4.76: Halvet Hücresi.....	224
Resim 4.77: Giriş Taçkapısı	224
Resim 4.78: Sıcaklık Kubbisine Geçişte Kullanılan Mukarnas Süsleme	225
Resim 4.79: Hamamın Onarımdan Önceki Resimleri.....	225
Resim 4.80: Erzurum (Pastırmacı – Fuadiye) Hamamı Genel Görüntü.....	226
Resim 4.81: Giriş Kapısı	227
Resim 4.82: Soyunmalık Kısımının Birinci ve İkinci Bölümleri	227
Resim 4.83: Soyunmalık Kısımının İkinci Katı	228
Resim 4.84: Ilıklık Kısım	229
Resim 4.85: Tuvalet Kısım.....	229
Resim 4.86: Sıcaklık Kısım	230
Resim 4.87: Soyunmalık Kısımındaki Balkon Süslemeleri	231
Resim 4.88: Çini Süslemeler	231
Resim 4.89: Soyunmalık Kısımındaki Fıskiye Havuz	232
Resim 4.90: Sıcaklıktaki Kurnalar	232
Resim 4.91: Erzurum Hanım Hamamı (Numune Hamamı).....	233
Resim 4.92: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü.....	233
Resim 4.93: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü	234
Resim 4.94: Ilıklık Kısım	234
Resim 4.95: Sıcaklık Kısım	235
Resim 4.96: Halvet Hücresi.....	235

Resim 4.97: Külhan ve Su Deposu.....	237
Resim 4.98: Hamamın Üstten Görüntüsü.....	238
Resim 4.99: Erzurum Çifte Göbek Hamamı	238
Resim 4.100: Soyunmalık Kısım.....	239
Resim 4.101: Ilıklık Kısım	239
Resim 4.102: Sıcaklık Kısım	240
Resim 4.103: Erzurum Gümrük Hamamı.....	241
Resim 4.104: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü	241
Resim 4.105: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü	242
Resim 4.106: Ilıklık Kısım	242
Resim 4.107: Sıcaklık Kısım	243
Resim 4.108: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüsü	244
Resim 4.109: Hamamın Onarımdan Önceki Giriş Kısım.....	245
Resim 4.110: Hamamın Onarımdan Önceki Ilıklık Kısım	246
Resim 4.111: Hamamın Onarımdan Önceki Soyunmalık Kısım	246
Resim 4.112: Hamamın Onarımdan Önceki Halvet Hücresi	247
Resim 4.113: Hamamın Onarımdan Önceki Sıcaklık Kısım.....	247
Resim 4.114: Hamamın Su Deposu.....	248
Resim 4.115: Erzurum Tahta Hamamı Genel Görüntü	248
Resim 4.116: Soyunmalık Kısımını Örtten Ahşap Tavan	249
Resim 4.117: Hamamın Onarımdan Önceki Su Deposu	249
Resim 4.118: Hamamın Külhanı	250
Resim 4.119: Ilıklık Kısım	250
Resim 4.120: Sıcaklık Kısım	251
Resim 4.121: Hamamın Onarımdan Önceki Cephe Kısım	251
Resim 4.122: Hamamın Onarımdan Önceki Üst Örtüsü	252
Resim 4.123: Erzurum Şeyhler Hamamı Genel Görüntü.....	252
Resim 4.124: Giriş Holü.....	253
Resim 4.125: Soyunmalık Kısım.....	253
Resim 4.126: Ilıklık Kısım	254
Resim 4.127: Sıcaklık Kısım	254
Resim 4.128: Halvet Hücresi.....	255

Resim 4.129: Hamamın Üstten Görünüşü.....	255
Resim 4.130: Erzurum Saray Hamamı Genel Görüntü	256
Resim 4.131: Giriş Holü.....	256
Resim 4.132: Soyunmalık Kısım.....	257
Resim 4.133: Soyunmalık Kısımının Solundaki Küçük Kare Mekân.....	257
Resim 4.134: Ilıklık Kısım	258
Resim 4.135: Sıcaklık Kısım.....	258
Resim 4.136: Külhan Kısım	259
Resim 4.137: Hamamın Üstten Görüntüsü.....	260
Resim 4.138: Hamamın Onarımdan Önceki Beden Duvarları.....	260
Resim 4.139: Hamamın Onarımdan Önceki Üst Örtüsü	261
Resim 4.140: Hamamın Onarımdan Önceki Soyunmalık Kısım	261
Resim 4.141: Hamamın Onarımdan Önceki Ilıklık Kısım	262
Resim 4.142: Hamamın Onarımdan Önceki Sıcaklık Kısım.....	262
Resim 4.143: Hamamın Onarımdan Önceki Kazanı	263
Resim 4.144: Erzurum Kale Hamamı	264
Resim 4.145: Giriş Kapısı	264
Resim 4.146: İçten Görüntü	265
Resim 4.147: Oltu Selçuklu Hamamı Genel Görüntü	265
Resim 4.148: Soyunmalık Girişi	266
Resim 4.149: Soyunmalık Kısım.....	266
Resim 4.150: Hamamın Genel Görüntüleri.....	267
Resim 4.151: Oltu Ünlükaya (Narmankaya) Hamamı Genel Görüntü	269
Resim 4.152: Soyunmalık Kısım.....	269
Resim 4.153: İçten Görüntü	270
Resim 4.154: Süsleme	270
Resim 4.155: Oltu Arslan Paşa Hamamı Genel Görüntüsü	271
Resim 4.156: Soyunmalık Kısım.....	272
Resim 4.157: Tortum Kale Köyü Hamamı Genel Görüntüsü	272
Resim 4.158: Ilıklık Kısım	273
Resim 4.159: Sıcaklık Kısım	274
Resim 4.160: Halvet Hücresi.....	275

KARŞILAŞTIRMA RESİMLERİ

Krş. Resmi 5.1: Kosova Zeynullah Bey Hamamı (R. Vırmiça'dan)	276
Krş. Resmi 5.2: İznik Hacı Hamza Hamamı (O. Aslanapa'dan)	276
Krş. Resmi 5.3: İstanbul Haseki Hamamı (O. Aslanapa'dan)	277
Krş. Resmi 5.4: Ani Menuçerh Hamamı (H. Özkan'dan)	277
Krş. Resmi 5.5: Tokat Ali Paşa Hamamı (O. Eravşar'dan)	278
Krş. Resmi 5.6: Sivas Meydan Hamamı (M. Meral'dan)	278
Krş. Resmi 5.7: Kilis Eski Hamam (A. Dündar'dan)	279
Krş. Resmi 5.8: Eskişehir Selçuklu Hamamı (www.eskisehir.gov.tr)	279
Krş. Resmi 5.9: Manisa Dilşikar Hamamı (H. Acun'dan)	280
Krş. Resmi 5.10: Antakya Kurtuluş Hamamı (H. Aybuğan'dan)	280
Krş. Resmi 5.11: Taşova Kozluca Köyünde Gelinin Hamamdan Çıktıktan Sonra Giydiği Kıyafet (A. Yancı'dan)	281
Krş. Resmi 5.12: Taşova Kozluca Köyünde Damatın Kıyafetlerinin Konulduğu Heybe (A. Yancı'dan)	281

ÖNSÖZ

Türk kültürünün önemli mimari yapılarından biri hamamlardır. Türk milletinin temizliğe verdiği önem Türk hamam mimarisinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Türk hamamları mimari kuruluşları, süsleme özellikleri ve işlevleriyle Türk mimarisinde ve Türk insanının sosyal yaşamı içinde vazgeçilmez bir yere sahiptir. Her dönemde örneklerine rastlanan hamamlar Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde de yapılmış olmasına rağmen günümüze ulaşan çoğu hamam yapısı Osmanlı dönemine aittir.

Tarihte çeşitli medeniyetlerin üzerinde hüküm sürdüğü Erzurum, hamam yapılarının varlığı ve kültürünün halen yaşatılan bir şehir olması bakımından önemlidir. Şehirde Osmanlı dönemi hamamlarının örnekleri sağlam olarak kalmıştır.

Günümüzde Anadolu'nun pek çok şehrinde turizm işletmelerinde hamam geleneklerine ve Türk hamamına verilen önem üzerinde durulmaktadır. Anadolu'nun birçok yöresinde varlığını koruyan hamam kültürü Erzurum'da da yaşatılmaktadır.

Çalışmadaki amaç; Erzurum Hamamlarını plan şemaları ve süsleme unsurlarıyla birlikte değerlendirip, Türk Hamam mimarisi içindeki yerinin belirlenmesi ve hamam kültürünün varlığını koruyarak gelecek nesillere aktarılmasıdır.

Bu çalışmamda danışmanlığımı yapan, verdiği fikirlerle yardımını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ'ye teşekkür ederim. Ayrıca hemen her konuda yardımlarını gördüğüm, Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ'a, Doç. Dr. Haldun ÖZKAN'a, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürü Lokman KEMALOĞLU'na, maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen anneme sonsuz teşekkürler.

GİRİŞ

Erzurum'un Coğrafi Konumu: Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeydoğu kesimindeki Erzurum-Kars bölümünün batı yarısında yer almaktadır¹. Aynı isimle anılan ovanın güneydoğusunda, 2980 m. yüksekliğindeki Palandöken Dağ² dizisinin kuzey etekleri üzerinde 25.062 km²'lik bir yüzölçümüne sahip, ülkemizin dördüncü geniş ili olan şehir 40° 15' kuzey boylamları arasındadır³. Doğudan Kars ve Ağrı, batıdan Erzincan ve Bayburt, kuzeyden Trabzon ve Artvin, güneyden de Muş ve Bingöl ili toprakları ile sınırı vardır. Erzurum, merkez ilçe dışında 17 ilçe ve 1046 köye sahiptir. Bu ilçelerden Çat, Tekman, Hınıs ve Karayazı il merkezinin güneyinde; Tortum⁴, İspir, Narman, Oltu, Şenkaya ve Olur kuzeyinde, batısında Aşkale, doğusunda Horasan ve Pasinler bulunmaktadır⁵.

Yakın çevresine göre yüksek bir platform üzerine meyilli bir yapıya sahip olan şehir, denizden yüksekliği 1850–2000 metredir. Kuzeyde Gâvur ve Dumlu, güneyde ise Palandöken Dağları ile bu iki dağ sırası arasında bulunan Erzurum Ovasından ibarettir⁶. Tortum, Olur, Oltu, Hınıs, Çat ve Tekman illeri küçük çayların oluşturduğu ovacıklar üzerinde kurulmuşlardır. Erzurum çevresindeki dağlar arasında bulunan ova yükseklikleri 1600 m.nin altına düşmez (Erzurum Ovası 1869 m.)⁷.

Erzurum ilinin, bir yandan en geniş alanlı illerimiz arasında yer tutması ve bir yandan da ilk topraklarının fiziksel yapı itibarı ile yaşıntıya güçlük çıkarması, yerleşme merkezlerinin birbirinden uzak olmasına ve gelişmemesine sebep olmuştur. Doğal engebeler ve yükseklik Erzurum'da sert iklim şartlarının hüküm sürmesine neden olmuştur. Şehir de kış mevsiminin uzun ve soğuk, buna karşılık yaz mevsiminin ise oldukça kısa sürdüğü Şiddetli Karasal iklim özelliğine sahiptir⁸. Ekim ayında düşmeye başlayan sıcaklık dereceleri özellikle ocak ayında ortalama -8,6 C°'ye kadar düşer.

¹ Ahmet Necdet Sözer, "Erzurum'un Coğrafi, Tabi ve Beşeri Özellikleri", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.1, Erzurum, 1974, s.27.

² Lütfi Sezen, *Erzurum Folkloru*, Erzurum, 2007, s.33; Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964, IV, s.325.

³ Hayati Doğanay, İbrahim Güney, Hakkı Yazıcı, "Coğrafya", *Erzurum 98 İl Yılı*, Ankara, 1999, s.87; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum, 2002, s.9.

⁴ Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549–1650)*, İstanbul, 2008, s. 1.

⁵ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Kent Coğrafyası*, C.1, Erzurum, 1982, ss.11–12.

⁶ Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.98; Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehirselsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, Erzurum, 1983, ss.7-11; Darkot, *a.g.mad.*, s.340; Ahmet Acar, "Erzurum Ovası'nda Jeomorfolojik Gözlemler", *Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, s.23.

⁷ Haluk Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, s.469; Muzaffer Taşyürek, *İlimiz ve Yöremiz Erzurum*, Erzurum, 2008, ss.8–9.

⁸ Saraçoğlu, *a.g.e.*, s.469; Doğanay, *a.g.m.*, s.274.

Şiddetli soğuk olan bu etki nisan ayına kadar devam eder. Buna karşılık yaz süresi hayli sıcak geçer. Ağustos ayı sıcaklık ortalaması 19,6 C⁰'ye kadar yükselir⁹.

Şehrin, XVII. yüzyıldaki iklim durumu hakkında 1627 yılında Erzurum'a gelen Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, kış aylarında mevsimi şu şekilde tarif etmektedir: *"Erzurum kış yurdu olduğundan şiddetli şitalar (kışlar) olup her gâh vakt-i nehârda (gündüz vakti) duman ve ebr (bulut) düşüp dayanmak mümkün değildi. Ebr ve baran (yağmur) ve şiddetlü rüzgâr ve baran (fırtına) vakti olur. Akabinde karlar ile arz-ı zemin (yeryüzü) beyaz libas (elbise) giyerdi"*¹⁰.

1632'de seyyah Tavernier'de Erzurum'daki iklimin soğuk olduğundan bahsetmektedir¹¹. 1645–1647 seneleri arasında Erzurum'da kalan Evliya Çelebi şehrin iklimi hakkında bilhassa kış mevsimi ile ilgili bilgiler vermektedir¹².

Erzurum'da iklime ve yüzey şekillerine bağlantılı olarak bitki örtüsü bozkır ve steptir¹³. Bölgede yer yer ormanlık alan görülmesine rağmen stepler geniş yer tutmaktadır. Ormanların üst sınırı 1800–2000 m.ye ulaşmıştır. XVII. yüzyıla ait kaynaklarda civardaki dağlarda bitki örtüsünün fakir olduğu ve şehrin ihtiyacı olan odunun iki günlük mesafeden getirdiği belirtilmektedir¹⁴.

İl topraklarının önemli bir kesiminin sularını Çoruh, Karasu, Aras ve Murat ile bunların kolları toplamaktadır. Erzurum'dan çıkan sular üç ayrı havzaya ayrılarak Karadeniz'e, Hazar Denizine ve Basra Körfezine akar¹⁵. Çoruh Nehri ve kolları olan Tortum ve Oltu Çayları bölgenin kuzeyinde yatay bir şerit oluşturarak Karadeniz'e ulaşır. İlin kuzeydoğusunda bulunan Karasu ve Fırat Nehri'nin iki büyük kolundan birini oluşturmaktadır¹⁶.

Erzurum ili göl bakımından zengin değildir. Bölgenin en önemli gölü Tortum Gölüdür. Göl, Tortum Çayı Vadisinin, Kemerlidağdan inen bir heyelan kütlesi ile kapanması sonucunda olmuştur. Ortalama 500–2000 m. genişliğinde ve 8 km.

⁹ Doğanay, *a.g.m.*, s.274; Sezen, *a.g.e.*, s.191.

¹⁰ Erinç, *a.g.e.*, s.94; Sözer, *a.g.m.*, s.21.

¹¹ İbrahim Aydemir, *Bir Vakitler Erzurum*, İstanbul, 2002, ss.140–148; J. Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2006, s.60; Joseph Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul, 2005, s.128; Mehmed Hurşit, *Seyahatnâme-i Hudud*, (Çev. Alâattin Eser), İstanbul, 1997, s.290.

¹² Ferit Develioğlu, *Osnamlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s.227; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi II*, (Çev. Mehmed Zıllıoğlu), İstanbul, 1993, s.550.

¹³ Hayati Doğanay, İbrahim Güney, Hakkı Yazıcı, "Coğrafya", *Erzurum İl Yıllığı*, 1998, s.98.

¹⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.551.

¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.544.

¹⁶ Sözer, *a.g.m.*, s.34.

uzunluğundaki gölün kuzey ucundan çıkan göl ayağı üzerinde Şelale bulunmaktadır. Bu şelale 49 m.'lik düşüşüyle ülkemizin en büyük şelalesidir.

Şehir ve çevresi konut yapımı için uygun malzemeyi barındırmamaktadır. Yapılarda kullanılmakta olan volkanik tüf, angloremera, bazalt, andezit, trakit gibi taşlar, Boğaz (6km), Nene Hatun Köyü (8km), Kanber Köyü (25km)'nden getirilmektedir. Sanat yapılarında kullanılan Bayburt Taşı ise Bayburt çevresinden elde edilir. Taş malzemede olduğu gibi kum ve çakıl da kentin yakın çevresinde bulunmaz. Bunlar 17 km. uzaklıktaki Pulur Çayı yatağından, 40 km. uzaklıktaki Hasankale Çayı ve 50 km. uzaklıktaki Çat deresinden sağlanır. Tuğla ise şehrin yakınındaki kil ocaklarından elde edilir¹⁷.

Erzurum'un coğrafi konumundan dolayı tarihi süreç içerisinde İran, Hind ve Orta Asya'dan gelen yolların Akdeniz'e ulaştığı önemli bir güzergâh noktası olmuştur¹⁸.

Anadolu'ya ulaşan yolların için önemli bir menzil noktası olduğu gibi Anadolu'dan İran, Kafkasya ve Orta Asya'ya giden yollar için de yine uğrak merkezi özelliği taşımıştır.

İran, Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının Erzurum üzerinden çeşitli şehirler ile bağlantısı ise;

- 1) Erzurum-Sivas-Tokat-Amasya-Sinop
- 2) Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya-Antalya-Alanya
- 3) Erzurum-Tokat-Sivas-Amasya-Bursa-İstanbul
- 4) Erzurum-Trabzon güzergâhlarından sağlanmaktadır¹⁹.

Üzerinde kervanların işlediği ve daha çok Uzak Doğunun ipek, şal, süs eşyaları ve baharatını batıya ulaştıran bu yollar Erzurum'da birleşmektedir. Fakat XV. yüzyılda Ümit Burnu keşfedilerek deniz yoluyla Uzak Doğu'ya gitme imkânının oluşması, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Anadolu ulaşımı gibi Erzurum'un da bağlantı alanlarını daraltmıştır.

Şehrin coğrafi konumundan doğan avantajlar eskisi gibi yoğun olmamasına rağmen, günümüzde hala önem taşımaktadır²⁰.

¹⁷ Hayati Doğanay, "Erzurum'un Kent Coğrafyası", C.1, Erzurum, 1982, ss.11-12.

¹⁸ Darkot, a.g.m., s.340.

¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002, ss.86-94; Ömer İşbilir, *XVII.Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaş, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul, 1997, ss.186-188; Enver Konukçu, "Şahrah-ı Garbi", C.2, Ankara, 1999, ss.649-654; *Ana Britannica*, "Erzurum", İstanbul, 1986, VIII, s.283; Nezahat Baydur, *Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970, s.27.

Erzurum'un Tarihçesi: Erzurum; dünü ve bugünü ile Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisidir²¹.

Fırat Nehrinin yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında, Palandöken Dağının eteğinde meyilli bir arazi üzerine kurulmuş olan Erzurum 415–422 yılları arasında Bizans İmparatoru II. Theodosius'un generallerinden Anatolius tarafından günümüzde kalenin etrafında kurulmuştur²².

Gelip geçen nesillerimizle ak ve kara günlerini yaşadığımız bu büyük şehir²³ Bizans-Sasani savaşları nedeniyle, Bizans'ın doğudaki topraklarını korumak amacıyla yapılmıştı²⁴. Bu amacın gerçekleştirilmesi için kurulan şehir²⁵, dönemin imparatoru II. Theodosius'a izafeten "Theodosiopolis" ismi verildi²⁶.

Theodosiopolis, zaman içinde Bizans'ın doğudaki en önemli askeri ve ticari üssü haline geldi²⁷. Bizanslıların kurduğu bu şehir²⁸; VIII. yüzyılda ilk İslam yayılışına kadar Bizans şehri kimliğini devan ettirmişti. Ancak; Müslüman Arapların, Theodosiopolis'e hâkim olmasıyla şehir "Kali" veya "Kalikali" isimleriyle anıldı²⁹. Bu isimlerin kullanılmasının sebebi; şehirde üretilen halılar olduğu ifade edilmektedir. Bazı kaynaklara göre ise, şehrin yöneticisi olan "Kali" ismindeki bir kadından dolayı şehre böyle bir isim verildiği ifade edilir³⁰.

Erzurum'un ismi konusunda Ermeni kaynaklarında da belirtilen hususlar vardır. Theodosiopolis için Karin / Garin adını kullandıkları belirtilir³¹. Fakat bu bilgiler yeterli

²⁰ Doğanay, *a.g.e.*, ss.13–14; Doğanay, *a.g.m.*, ss.264–277.

²¹ Konyalı, *a.g.e.*, s.7; Tahsin Akgün, "Erzurum'un Tarihçesi" *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1968, s.7.

²² Enver Konukçu, "Tarih de Erzurum", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara, 1989, s.4; Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006, s.31; Meydan Larousse, "Erzurum", İstanbul, 1981, IV, s.346; Cevdet Küçük, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1967, IV, s.322; Dündar Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskanı Ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1(1), 1970, s.101.

²³ Konyalı, *a.g.e.*, ss.7–8.

²⁴ Bilge Umar, *Türk Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, 1998, s.28; Pamuk, *a.g.e.*, s.31; Fanshave H. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s.410; *Türk Ansiklopedisi*, "Erzurum", Ankara, 1968, XV, s.373.

²⁵ Konyalı, *a.g.e.*, s. 8.

²⁶ Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenas'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Fikret Işıltan Armağan*, İstanbul, 1995, s.58; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s.3; Tozer, *a.g.e.*, s.410.

²⁷ Pamuk, *a.g.e.*, s.31; Konukçu, *a.g.e.*, s.5; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, ss. 28-29.

²⁸ Konyalı, *a.g.e.*, s.9.

²⁹ Hamza Gündoğdu, *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*, Ankara, 2007, s.12; Taşyürek, *a.g.e.*, s.19.

³⁰ Mehmed Nusret, *Tarihçe-yi Erzurum*, İstanbul, 1338, s.20; Abdurrahman Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936, s.16; Pamuk, *a.g.e.*, ss.31-32; Mükrimin H. Yınanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1967, IV, ss.346-347; Konyalı, *a.g.e.*, s.2.

³¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953, s.34.

olmadığı için şehrin tarihi süreç içerisinde Karin / Garin adının kullanılmış olabileceği ihtimali zayıftır³².

X. yüzyılda Bizans hâkimiyetine kadar Kali veya Kalikala olarak anılan şehir, bu tarihten itibaren yeniden Bizans hâkimiyetine geçmesiyle tekrar Theodosiopolis olarak zikredilmeye başlandı³³. Bu isim Selçuklu Türklerinin bölgeye geldiği XI. yüzyıla kadar devam etti³⁴.

Bizanslılara karşı taarruza geçen Selçuklular Theodosiopolis şehrinin kuzeybatısında bulunan, bugün Karaz olarak bilinen Artze/Erzen'i ele geçirmişlerdi³⁵. Selçukluların fethi ile boşalan şehre "Erzen" ismi verilmiş. Daha sonra Siirt ve Silvan arasındaki diğer Erzen şehrinden ayırmak için Anadolu'ya aidiyeti temsil eden "Rum" kelimesi eklenmişti. Şehrin ismi; "Erzen-er-Rum" olmuştur³⁶.

Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt hâkimiyetine giren şehrin adı kayıtlarda "Erzen-er Rum / Arz-ı Rum" olmuştur. Şehrin bu ismi; Saltuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı dönemlerinde de aynen kabul edilmiştir³⁷. Bugün dahi şehrin ismi "Erzurum" olarak kullanılmaktadır³⁸.

Erzurum, çok önemli yolların birleştiği yer olması ve konumunun savunmaya elverişli olması sebebiyle, tarih boyunca askeri ve ticari önemini koruyan Anadolu'nun önde gelen şehirlerinden biridir. Kafkasya ve İran'dan gelen önemli yolların Anadolu'ya açılan tek kapısı olma görevini yapar. İlk ve Ortaçağlarda doğudan Anadolu'ya girmek isteyen düşman ordularına karşı Anadolu savunmasının kaderini belirleyen kale olduğu için önemi büyüktür³⁹.

İran saldırılarına karşı 415–422 yılında kurulmuş olan Erzurum⁴⁰ 502–503 yıllarında İranlıların eline geçmiştir. 504 yılında da Bizanslılar şehri tekrar geri almıştı⁴¹.

³² Şemseddin Sami, *Kamus'ul- Alâm I*, İstanbul, 1308, s.830; Konukçu, *a.g.e.*, s.5; M. Sıtkı Aras, *Bir Şehrin Ruhu: Erzurum*, İstanbul, 1999, ss. 161–164.

³³ Darkot, *a.g.mad.*, s.342; Konukçu, *a.g.e.*, s.6; *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.22.

³⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1993, ss.245–246; Pamuk, *a.g.e.*, s.32.

³⁵ Hasan Reşit Tankut, "Erzurum Adının Aslı", *TYED*, S.11–12, İstanbul, 1962, s.3; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.322; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.1-2, 1950, s.100.

³⁶ Jr. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London, 1971, p.17; Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi", *Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, s.27.

³⁷ Yinanç, *a.g.mad.*, s.345; Darkot, *a.g.mad.*, s.342.

³⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s.122; M. Fahrettin Kırzioğlu, "İslamlıktan Önce Erzurum Tarihine Bir Bakış (M.Ö. 1400- M.S. 387) Karun- Eli", *TYED*, S.1, İstanbul, 1959, s.16.

³⁹ Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinde Ön Tarih ve Tarih Boyunca Kurulan Devletler ve Medeniyetler", *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk, Kongre Anıtını Yaptırma Derneği*, Ankara, 1964, s.153; Darkot, *a.g.mad.*, s.340.

⁴⁰ Aydın, *a.g.m.*, s.101.

Hız. Osman zamanında Habib bin Mesleme komutasındaki kuvvetler 653 yılında Erzurum'u ele geçirip doğuya ve kuzeye akınlarında bir üs olarak kullanmışlardı. Şehir 686 yılında Bizanslıların eline geçtiyse de 700 yılında geri alınmıştı. Bizans ordusunun 751 yılındaki kuşatmasında⁴² şehirdeki Ermenilerin ihaneti ile 753 yılında bir ordu gönderip şehri kurtarmıştı. Halife Mehdi Billâh zamanında Erzurum'a Türk birlikleri yerleştirilmişti. Fakat bu tedbir Bizanslıların şehre 948 yılında tekrar ele geçirmelerini önleyememişti⁴³.

Bizans hâkimiyetine geçen şehir 1075'te Anadolu Selçuklu İmparatoru Alparslan'ın Bizans İmparatoru Roman Diojen'i yenmesiyle şehir temelli Türklerin eline geçmişti⁴⁴.

1071 Malazgirt Zaferinden sonra şehir ve yöresi Saltukoğullarının yönetimine bırakılmıştı. Bu dönemde şehir imar edilmişti. Tepsi Minare, Kale Mescidi, Ulu Cami, Emir Saltuk Kümbeti gibi önemli eserler yapılmıştı. Ayrıca şehrin savunması arttırılarak Gürcükapı, Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı'yı birbirine bağlayan surlar inşa edilmişti⁴⁵.

1202'de Saltuklu egemenliği sona ermiş, Selçuklular Rükneddin Süleyman Şah sayesinde Erzurum'u ele geçirmişlerdi. 1242'de Moğollar tarafından kuşatılan şehir Erzurum muhafızlarından Şerafettin Davuni'nin hiyaneti sonucu düşmüştü. Selçuklu Devleti Moğolların egemenliği altına girmişti⁴⁶. Erzurum daha sonra Moğolların bir kolu olan İlhanlıların egemenliği altında kalmıştı. İlhanlı devletinin 1335 yılında parçalanmasıyla şehirde karışık dönem yaşandı. Siyasi boşluktan faydalanmak isteyen nüfuslu beyler Erzurum ve çevresini mücadele alanı haline getirmişlerdi⁴⁷.

Karışıklık döneminde birçok el değiştiren şehir Toğalıların, 1340-1358'de Çobanlıların, 1358-1360'da Celayırlıların, 1360-1387 yıllarında Eratnaoğullarının eline

⁴¹ Ernst Honigsmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, ss. 8-17; Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, 1989, s.5.

⁴² İnalcık, *a.g.mad.*, s.347.

⁴³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995, ss.102-108; Sevim - Yücel, *a.g.e.*, s.5; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s.99.

⁴⁴ Tahsin Aşıroğlu, "Erzurum'un Dip Tarihi", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.1, Erzurum, 1974, s.75.

⁴⁵ Haşim Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara, 1993, s. 7; Konukçu, *a.g.e.*, s.14; Umar, *a.g.e.*, ss. 37-38; Abdurrahman Şeref, BEYGU, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936, s.35; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995, s. 35; Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.3, 1971, s. 401.

⁴⁶ Yınanç, *a.g.m.*, s. 350; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, İstanbul, 1999, ss. 251-253; Aşıroğlu, *a.g.e.*, s.350.

⁴⁷ Küçük, *a.g.m.*, ss.321-329; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004, s. 418; Konukçu, *a.g.e.*, ss. 69-77.

geçmiştir⁴⁸. 1387 ve 1400 yıllarında Timur şehri istila etmişti. Ankara seferi sırasında Erzurum'a uğramış, şehre en büyük zararı vermişti⁴⁹.

Erzurum, XV. yüzyıl boyunca Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri arasındaki mücadelelere sahne olmuştu⁵⁰.

1502 yılına kadar Akkoyunluların elinde kalan şehir, daha sonra Safevi Devletinin idaresine geçmişti. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra 1518–1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine geçen Erzurum "Karaman Rum Vilayeti Tahrir Defteri"nde Osmanlı sınırları içerisinde gösterilmekteydi⁵¹.

Osmanlı yönetimine giren şehir birçok istilalara ve yağmalara maruz kalmıştı⁵². 1534 İran Seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman Erzurum'un imar edilmesini emretmişti⁵³. Önemli bir üs olarak kullanılan şehre Kanuni, Irakkeyn Seferine çıkarken 5 Eylül 1534 yılında geldi. 1554 yılında Nahçıvan Seferi dönüşünde yirmi dört gün Erzurum'da kaldı⁵⁴.

1635'te IV. Murat İran Seferine çıktığı sırada Erzurum'a gelmişti. Yavuz Sultan ve Kanuni'den sonra şehre gelen üçüncü padişahı⁵⁵.

Devamlı gelişen Rusya Deli Petro'nun vasiyeti üzerine Paskeviç komutasında 1128–1129 yıllarında yapılan savaşı kazanarak Erzurum'u işgal etmişti. Erzurum ilk defa 1829 yılında Rus işgaline uğramış ve ilk defa bu savaş sonrası Ermeniler, Rusların yanında yer almıştı⁵⁶. 8 Temmuz 1829 tarihinde şehir, Rusların eline geçmişti. 1829 Edirne Antlaşması maddeleri gereğince boşaltılmıştı. 1854–1855 Kırım Savaşı sırasında

⁴⁸Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004, s. 418; Konukçu, *a.g.e.*, ss.69-77; Yinanç, *a.g.m.*, s. 350.

⁴⁹İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991, ss.14, 20, 28.

⁵⁰*Erzurum İl Yıllığı*, İstanbul, 1974, s.32; Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Faruk Sümer- Necati Lugal (Haz.), Ankara, 1993, ss.111–116; John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (Çev. Sibel Özbudan), İstanbul, 1993, ss.173–176.

⁵¹Joseph Von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi IV*, (Çev. Mehmed Ata), İstanbul, 1335, ss.56–64; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osman VIII Defter*, Ahmet Uğur (Haz.), Ankara, 1997, ss.276–279; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1999, ss.20–24; Woods, *a.g.e.*, ss.265-270, 299-300; Celal-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar (Haz.), Ankara, 1990, s.127; Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı I*, Ankara, 1999, ss.274–275; Küçük, *a.g.m.*, s.322; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı*, İstanbul, 1972, ss.23–26; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520–1566)*, Ankara, 1990, ss.17-20.

⁵²Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyetten Önce Erzurum'da Halk Hareketleri*, Ankara, 1991, s.1.

⁵³Dündar Aydın, "Erzurum Şehrini Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İnşa, İskan ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.1, 1970, ss.101-114; Matrakçı Nasuhü's-Silah, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakkeyn-i Sultan Süleyman Hân*, Hüseyin G. Yurdaydın (Haz.), Ankara, 1976, s.23b; İnalçık, *a.g.m.*, s.354.

⁵⁴M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)*, İstanbul, 1976, ss.175–184; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, Kayhan Atik (Haz.), Ankara, 2001, s.309; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535–1566)*, Ankara, 1998, s.43.

⁵⁵Darkot, *a.g.mad.*, s.359; Küçük, *a.g.m.*, s.323.

⁵⁶Erol Kılıç, *Gravür ve Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul, 1998, s.2; İnalçık, *a.g.m.*, s.356; Konukçu, *a.g.e.*, s.258.

Erzurum yeniden işgal tehlikesiyle karşılaşmış olsa da Paris Antlaşmasıyla bundan kurtulmuştu. Şehir, “93 Harbi” olarak bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşlarıyla yeniden Rus tehdidi altında kalmıştı⁵⁷.

3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara bırakılan Erzurum, 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Türkiye’ye bırakıldı. I.Dünya Savaşı sırasında Rus ve Ermeni eziyetine maruz kalan şehir 12 Mart 1918’de geri alınmıştı. Erzurum yeniden Türk idaresine geçmişti⁵⁸.

Tarih boyunca Bizanslılar, Romalılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok devletin idaresi altında kalmış olan Erzurum tarihi eser bakımından çeşitlilik arz eder. Yüzyıllar boyunca doğu ile batı arasında önemli bir geçit yeri olan Erzurum bugünde Türkiye’nin bir kültür, sanat ve ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmektedir⁵⁹.

⁵⁷ *Erzurum İl Yıllığı*, İstanbul, 1974, ss.35-40; Kılıç, *a.g.e.*, ss.2-3; Küçük, *a.g.m.*, ss.323-324; Abdurrahman Şerif Beygu, “Yüz Otuzüç Sene Önce Erzurum”, *Tarih Yolunda Erzurum*, S.9-10, Erzurum, 1961, ss.9-10; Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul, 1975, s.33.

⁵⁸ Zeki Başar, *Kurtuluş Yazılarımla Erzurum*, Ankara, 1967, s.1; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu*, İstanbul, 1939, ss.138-255; Darkot, *a.g.mad.*, ss.341-342; *Erzurum İl Yıllığı*, İstanbul, 1974, ss.35-40; Muzaffer Taşyürek, *Bir İpekyolu Şehri: Erzurum*, İstanbul, 2009, s.45.

⁵⁹ Karpuz, *a.g.e.*, ss.8–9.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE METOTU

1.1.ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ

İnsanoğlunun maddi ve manevi hayatında önemli bir rolü bulunan temizlik birçok mimari eserin meydana getirilmesinde başlıca sebep olmuştur.

Paleolitik çağdan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapan Erzurum'un mimari eserlerinde zenginlik dikkati çekmektedir. Bu eserlerin içerisinde Su Mimarisi'ne bağlı birçok eser inşa edilmiştir.

Su mimarisi Osmanlı şehirciliğinde de itina ile üzerinde durulan konuların başında gelmiştir. Su sağlamak veya var olan sudan yararlanmak amacıyla geliştirilen mimari öğelerin başında hamam mimarisi gelmektedir. Tarih boyunca bütün Türk-İslam şehirlerinde başta yöneticiler ve halktan hayırsever kişilerin gayretleriyle birçok eser meydana getirilmiştir.

Erzurum ve çevresinde bulunan hamamlar Türk kültür tarihi açısından önemlidir. Bu önemini; hem yapıların mimari özellikleri hem de Anadolu'ya yayılmış fakat farklı isim altında adlandırılan hamam kültürüyle devam etmektedir.

Kısmen değişikliğe uğramış, restorasyon uygulanmış olan hamamlar bilgisayar ortamında AutoCad, 3dsMax, LightWavei, PhotoShop vb. programlarla yeniden yapılacaktır.

Günümüzde tarihin önemli bir kenti olan Erzurum'da varlığını muhafaza edebilen hamamlar ve hamam kültürü tez çalışmasında bir araya getirilecektir. Hamamların fotoğraf çekimi, plan için ölçü alımı yapılacaktır. Eserlerde görülen mimari ve süsleme özellikleri ayrıntılarıyla incelenecektir. Hamam kültürünü belgelemek amacıyla yaşlı kişilerle görüşülüp anket yapılacaktır. Bu anketin değerlendirilmesi tezde yer alacaktır. Anket sırasında ses kaydı, fotoğraf ve görsel olarak belgelenecektir. Bu çalışmayla gelecek kuşaklara kültürün aktarılması amaçlanmaktadır. Ayrıca dönemin üslup anlayışlarını bünyesinde toplayan hamamların dönemin mimari gelişiminden nasıl etkilendiği ve çevresini ne derecede etkilediği tez çalışmasında önemli boyutlarıyla ele alınacaktır.

1.2.METOT VE YÖNTEM

Erzurum (merkez)- İlçelerindeki Tarihi Hamamlar ve Erzurum Hamam Kültürü ile ilgili bu çalışmada ilk olarak kaynak taraması yapılacaktır. Konuyla ilgili kitap, bildiri, tez gibi şimdiye kadar çıkmış olan kaynaklara ulaşmak amacıyla Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi, Kafkas Üniversitesi Kütüphanesi gibi kütüphaneler taranacaktır.

Erzurum'un coğrafi durumu, tarihçesi hakkında bilgi edinilecek ve yapılar o dönemin şartlarına göre incelenecektir.

Hamam gelişimi, önceki dönemlerde nasıl kullanıldıkları hakkında bilgi verilecektir.

Erzurum ve ilçelerinde merkezinde bulunan hamamlar belirlenecek ve ön çalışması yapılacaktır.

Tespit edilen hamamların fotoğrafları çekilecek, planı olmayan yapıların ölçüleri alınacak ve çizimleri yapılacaktır. Kitabesi bulunan hamamların kitabeleri orijinal olarak kaleme alınacak ve Türkçe çevirileri yapılacaktır. AutoCad, 3dsMax, LightWavej, PhotoShop vb. programlar kullanılarak bilgisayar ortamında yapım aşamaları çizilecek ve yıkık olanlar ayağı kaldırılacak, onarım görmüş olan yapılar belirlenecektir. Orijinal plan özelliğini kaybetmiş ya da ilavelerle yeni bir takım nitelikler kazanmış hamamların restitüsyonları yapılmaya çalışılacaktır.

Daha sonra hamamlar ilçe ve semtlere göre kronolojik olarak gruplandırılıp katalog haline getirilecektir.

Değerlendirme ve karşılaştırma yapılarak hamamlar bulundukları yerlere göre plan, konum, dönem olarak her biri kendi içerisinde başlıklar halinde özgün diğer İstanbul ve Anadolu örnekleriyle karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Çalışma, sonuç bölümü ile tamamlanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMAM MİMARİSİ VE HAMAM MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

2.1. HAMAMLARIN İŞLEV VE KÖKENİ

İnsanoğlunun temizlenmek için yaptığı faaliyetlerin tarihi çağlar öncesine uzanmaktadır.

İlk hamamlar genellikle üstü açık alanlardı. İnsanlar bu alanlardan ruh ve bedenin arınması, hastalıklardan korunmak için yararlanıyorlardı. Hintliler Ganj, Asurlular Fırat, Mısırlılar Nil gibi kutsal anlam yükledikleri nehirlerin kaynaklarında topluca yıkanıyorlardı. Tabiat varlıklarının tanrı olarak kabul edildiği çağlarda insanoğlu için yıkanmak, arınmış bir ruhla tanrıya ulaşmak ilk adımdı. Bu nedenle genellikle tanrı temsilcisi olarak gördükleri Ganj, Fırat, Nil, Sakarya, Amazon gibi nehirlerin bedenleri temizlediğine, hastalıklardan koruduğuna inanıyorlardı.

Eski Mısır inançlarına göre, tanrı suyun hâkimiydi. İnsanların onunla arınması, temizlenmesi gerekmektedir⁶⁰.

Türkler suya saygı duyarlardı. Koca evine gelen geline kocanın evine ait akarsular ve kaynaklar gösterilir, gelin onlara hediyeler sunardı⁶¹. Oğuzlar obalarını pınar başlarına veya akarsu kenarlarına kurarak kadını ve erkeği sık sık yıkanıyorlardı⁶². Hititler'in ise sıcak su kaynakları üzerine kurdukları havzalarda yıkandıkları bilinmektedir⁶³.

Hamam kelimesi, Arapça'da; banyo, ısıtmak, sıcak tutmak⁶⁴, İbranice'de, sıcak olmak⁶⁵ sözcüklerinden türemiştir. Türkçe'de ise suni bir ısıtma sistemi ile ısıtılan ve çeşitli işlevsel bölümleri olan binalar için kullanılmaktadır. Bu yapı türünün ilk örnekleri için kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Mısır'da Tel-al Amarnah ve Zincirli kazılarında bulunan saray ve evlerde rastlanmıştır⁶⁶. Asurlular devrine ait Kral

⁶⁰ İsmet Zeki Eyyüboğlu, *Anadolu İnançları-Anadolu Üçlemesi I (Yıkanma)*, İstanbul, 1998, s.168.

⁶¹ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Ankara, 1995, s.316; Eyüp Akman, "Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültürü Üzerine Düşünceler", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.10, 2002, s.6.

⁶² E.B. Şapolyo, "Türk Hamamları", *Önasya Dergisi*, S.3128, 1967, ss.10-11.

⁶³ E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1976, s.51.

⁶⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1982, s.385; Semavi Eyice, "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, V, ss.402-430.

⁶⁵ Orhan Yılmazkaya, *Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002, s.15; A.Saim Ülgen, "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950, V,s.174.

⁶⁶ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, s.10; Eyice, *a.g.mad.*, s.402; Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV.Yüzyıl*, Ankara, 1989, ss.22-25; *Meydan Larousse*, "Hamam", İstanbul, 1971, V, s.573; Rıza Reman, *Balneoloji*, İstanbul, 1942, ss.41-47.

Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam bulunduğundan ve Seylan Adasında, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir⁶⁷.

M.Ö. 4. yüzyılda, Yunanistan'da oldukça gelişmiş bedeni terbiye ve tedavi müessesesi halini almış hamamlar⁶⁸ (Plan 1) olmasına rağmen ilk halk hamamlarına Roma İmparatorluğun da rastlarız. M.Ö.1. yüzyılda Sergius Orata isimindeki mimarın buluşu olan döşeme altından ısıtma sisteminin (hypokaust) esas alındığı hamam mimarisini ve bu ısıtma tekniği üzerine kurgulanmış halk hamamlarını görmek mümkündür⁶⁹(Resim 1).

Roma halk hamamları, sadece yıkanma işlevi görmüyordu. Aynı zamanda eğlence ve yarışların düzenlendiği, spor ve beden eğitimlerinin yapıldığı kültürel ve sosyal içerikli yapılarıdır. Bu yapılarda çarşı hamamı olarak bilinir ve BALNEA adıyla anılırdı⁷⁰.

Roma hamamlarının birden fazla girişleri vardı. Kadınlar ve erkekler kısmı girişleri farklı kapılardan sağlanırdı⁷¹. Bir Roma hamamı şu ana bölümlerden oluşmaktaydı⁷²:

Apoditerium: Soyunma salonuydu. Salon içerisinde soyunma hücreleri ve duvarlarda nişler yer alırdı.

Firigidarium: Soğuk su banyosu yapılan üstü açık mekândı.

Tepidarium: Ilıklık olarak adlandırılan kısımdı.

Locanicum: Buhar banyosu ve terlemek için kullanılan odaydı.

Caldarium: Hamamın en sıcak bölümüydü. Türk hamamlarında sıcaklığın karşılığı olarak düşünülebilir. İçinde sıcak su dolu havuz vardı. Havuzun etrafı, banyodan sonra oturmak için yapılmış sıralar ile çevriliydi⁷³ (Plan 2).

Julia Pardoe burasını şöyle tarif eder; *“Ufak bir giriş avlusunu geçtikten sonra zemini mermer döşeli büyük bir salona girdik, salonun etrafı sütunlar üstünde iki sıra*

⁶⁷ Aru, a.g.e., s.10; Ali Saim Ülgen, “Hamam” *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1965, II, ss.678-683.

⁶⁸ Orhan, Yılmazkaya, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık-Türk Hamamı-İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002, s.21.

⁶⁹ Somay Onurkan, *Anadolu Uygarlıkları*, C.3, İstanbul, 1985, s.474; Haluk Abbasoğlu, “Hamam”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, II, ss.50-51; Celal Esad Arseven, “Hamam”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1965, II, s.684; Aru, a.g.e., ss.11-12; Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çeviren: Emel Erten), İstanbul, 2006, s.33.

⁷⁰ Metin Sözen, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1996, s.99; Arseven, a.g.m., ss.678-689; K. Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1927, ss.4-5; Eyice, a.g.mad., s.17.

⁷¹ Canan, Çakmak, *Tire Hamamları*, Ankara, 2002, s.8.

⁷² Birsan Erat, *Anadolu'da XIV.Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 1997, s.24; Behçet Ünsal, *Mimari Tarihi*, C.1, İstanbul, 1960, s.477; Aru, a.g.e., s.13; Eyice, a.g.mad., s.403.

⁷³ Yegül, a.g.e., s.48.

halinde yükselen sundurmalı galerilerle çevrilmişti, bunlardan ilk katta olanı yerden bir metre kadar yüksekteydi. Galeriler ince desenli halılarla ve şiltelerle kaplıydı, şiltelerin üstüne parlak döşemelik kumaşlar yahut fes kırmızısı renginde peluşlar serilmiş, üstlerine bolca minder atılmıştı. Sütunlar arasında kalan yerler dokuz-on santim yüksekliğindeki duvarcıklarla bölmelere ayrılmıştı, ben içeri girdiğimde, tabiri caizse locaların bizim için ayrılanı dışında hepsi dolmuştu.

Salonun tam ortasında beyaz mermerden, büyük gösterişli bir çeşme bulunuyordu. Çeşmenin suyu istiridye kabuğu şeklindeki dört büyük oluğa akıyor, oradan da daha geniş bir havuza dökülerek dünyanın en hoş, en rahatlatıcı namelerini çıkarıyordu. Çeşmenin etrafı az önce bahsettiğim kumaşlarla dört sedirle çevriliydi, sedirlerden birinde, arkasını göz alıcı şallarla kaplı yastıklara vermiş genç, güzel bir kadın bebeğini emziriyordu... ”⁷⁴.

M.Ö. 2 yüzyıl içinde artan yıkanma gereksinimi sonucu hamamların sayısı arttı. Özellikle İmparator Augustus döneminde (M.Ö. 27 - M.S. 14) tesisler gelişmiş, yıkanmanın spor ve eğitimden üstün tutulduğu, sonraları “Roma Hamamı” denilecek olan bağımsız hamam yapıları ortaya çıktı. Pompei’deki Stabian Hamamı bilinen ilk genel hamamdı⁷⁵ (Resim 2).

Roma hamamlarında imparatorlar tarafından yaptırılan ve “İmparator Tipi” olarak adlandırılan hamamlarda bulunmaktaydı. Bunlar oldukça geniş ve anıtsal boyutlarda yapılarıydı⁷⁶. İmparatorluk dönemi hamamlarının günümüze ulaşan en önemli örnekleri Roma’da Titus, Caracalla (Plan 3) ve Diocletianus Hamamları’dır⁷⁷.

Roma Döneminin devamı olarak sayılan Bizans devrinde hamamlar Roma geleneğine uygun bir gelişim göstermişlerdi. Fakat hamam mimarisi hakkında bilgi verecek günümüze ulaşmış sağlam yapı bilinmemektedir⁷⁸.

Emevi döneminde Roma’dan itibaren süregelen hamam geleneği devam ettirildi. Kasrül Hayr Şarki, Kusayr Amra ve Hamam As-Sarakh (Resim 3) hamamları ilk İslam dönemi hamam yapıları içerisinde. Bu yapılar Roma hamam geleneğinden sıcak ve soğuk su havzaları yerine İslam dininin temizlik kurallarına uygun yıkanmayı sağlayan

⁷⁴ Aslı Sancar, *Osmanlı Kadını*, İzmir, 2009, ss.79–80.

⁷⁵ Cevat Başaran, *Arkeolojiye Giriş*, Erzurum, 1998, s.103; *Anabritannica*, “Hamam”, İstanbul, 1988, X, s.340.

⁷⁶ Birsan Erat, Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi, *Osmanlı*, C.10, Ankara, 1999, s.393.

⁷⁷ Anna Maria Liberati, - Fabio, Bourbon, *Rome Splendours of an Ancient Civilization*, China, 2005, p. 134; Sezer Orhan, *Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam*, İstanbul, 2003, ss.9–10.

⁷⁸ Guntram Koch, *Erken Hristiyan Sanatı*, İstanbul, 2007, s.116; Aru, a.g.e., ss.23–26.

ısıtılmış ve akan su sistemine sahiplerdir⁷⁹. Kusayr Amra'daki duvar resimleri bu hamamın bir komutan ya da prens için yapılmış hamam olduğunu düşündürmektedir. Ortaçağ İslam kültüründe yarı özel hamamlarla bağlantılı olarak yapılan bir eğlence salonu ya da sosyal salonun en güzel örneği Suriye'de bulunan Hırbetül Mefcer Sarayı'nda bulunan hamamdır⁸⁰.

Anadolu'nun fethinden önce, Türklerin yaşadıkları bölgelerde nasıl bir hamam inşa ettiklerine dair bilgi yoktur. Bununla birlikte göçebe Türklerde "Çerge" adı verilen tekerlekli çadır hamamları bilinmektedir⁸¹. Hatta Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alaaddin Keykubad'ın da "Hamam-ı Seferi" denilen bir çadır hamamı ile sefere çıktığını yayınlardan öğrenmekteyiz⁸². Bazı kaynaklarda ise şehirlerdeki halk hamamlarından bahsedilmektedir. Bunların en güzel örneği Kirman'ın güneyindeki Nigar'da bulunan Selçuklu Hamamı'dır⁸³. Sıcaklık mekânının kurgusu bakımından Anadolu'daki Türk hamamlarıyla benzer plan özelliği gösterir⁸⁴.

XII-XIII. yüzyıllarda Şam'da inşa edilmiş Büzuriye, El Afif, Sitte Adhra, Sami ve Eş-Şafi hamamları halk hamamlarıdır ve dört eyvanlı soyunma alanı, merkezi kubbeli mekânlar etrafında yapılan düzenleme, nişleri, halvet hücreleriyle yapılan ılıklikları, Roma hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları, çift kazanlı sıcak su depoları ile Anadolu'daki Türk hamamlarından ayrılmaktadırlar⁸⁵.

2.2. HAMAM MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

İnsanlık tarihi kadar eski olan hamam, eski çağlarda dini inançların etkisi altında doğmuş bir yapı tipidir⁸⁶. Diğer mimari yapılar gibi hamam da çok sayıda inşa edilmiştir⁸⁷.

⁷⁹ Erat, *a.g.e.*, s.25.

⁸⁰ Yegül, *a.g.e.*, ss.315,319.

⁸¹ Müjgan Üçer, "Sivas Hamamları, Hamam Gelenekleri ve Etnoğrafyası Üzerine", *Sivas Kültür-Sanat Dergisi*, S.2, 1987, s.10.

⁸² Turan, *a.g.e.*, ss.130–370; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s.9; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 2003, s.370.

⁸³ Ülken, *a.g.e.*, ss.354–355; Yılmaz Önge, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 1988, ss.403–428.

⁸⁴ Birsan Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 1997, s.27.

⁸⁵ Yılmaz Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çevresinde, Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu*, Ankara, 1989, ss.235–252; Ülken, *a.g.e.*, ss.191–206.

⁸⁶ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara, 2000, s.86.

⁸⁷ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, İstanbul, 1998, ss.6–7.

Hamamlar, özel kullanım için yapılmalarının yanı sıra şehirlerde büyük mekânlı yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Kirman'ın güneyindeki Nigar'da Selçuklu Hamamı dikkat çekicidir. Yapı, "Küçük Selçuklu Hamamı" olarak adlandırılmasına rağmen oldukça kapsamlıdır ve Suriye'deki Memluklu hamamlarını hatırlatır. Ancak sıcaklığın şekli ile Anadolu'daki Türk hamamlarına benzer⁸⁸.

Bizanslılar hamam yapısını, kendilerinden önce aynı topraklarda yaşamış olan Romalılardan, Malazgirt Zaferinin ardından kitleler halinde XI. yüzyılda Anadolu'ya gelen Türkler de antik devir hamamlarını İslâmiyet'in temizlik şartlarına uygun bir yıkanmayı sağlayacak şekilde onardılar. Ancak bu uygulama genellikle kaplıcalarda yapıldı. Suni sıcak su ile çalışan hamamlar plan özellikleri ve mekânların kuruluşu bakımından birbirine büyük ölçüde benzeyen Roma hamamı ve Türk hamamı dini ve geleneksel özelliklerden dolayı birbirinden oldukça farklıdır⁸⁹. Köklü bir kültüre sahip olan Türkler Orta Asya kökenli geleneklerini, Anadolu'nun yerel kültürleriyle kaynaştırmışlardır⁹⁰.

Anadolu'da hamam mimarisi XII. yüzyılda yani Selçukluların fethinden hemen sonra ortaya çıkmıştır. Ani'de XII yüzyıla tarihlenen hamamda görüldüğü gibidir. Ani'nin ilk beyi olan Ebû Minüçhr 'in 1064–1110 yılları arasında iki hamamdan oluşan Anadolu'daki ilk hamamları yaptırdı (Resim 4). Bu hamamlar 1965-1967'de yapılan kazılarla ortaya çıkarıldı. Bir eksen üzerinde uzanan soyunmalık kısmı yıkılmış, ılıklik kısmı kubbeli kare bir mekân şeklindedir. Sıcaklık bölümü ise beşik tonozlu dört eyvanla köşelerde dört hücreden oluşmaktadır. Sıcaklık bölümünün ortası ve köşeleri kubbeyle örtülüdür. Ayrıca sıcaklığın yan duvarına bitişik su haznesi ve külhan bölümü yer alacak şekilde bir plana sahip olduğu anlaşılır. Bu şema yüzyıllarca Türk hamamlarının ana şeması olmaktadır⁹¹.

Anadolu'da Türk dönemi hamamlarının ilk örneklerini Güneydoğu Anadolu'da Artuklular dönemine ait olduğunu görüyoruz. Mardin'de Artuklular dönemine ait Savurkapısı (Radviyye) Hamamı (Resim 5), Sitte Radviyye Medresesi evkafındandır. Medresenin 1176–1185 yılları arasında yapıldığı, hamamın ise Necmeddin Alp karısı Radviyye Hatun tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Burada bir ucu yarım yuvarlak

⁸⁸ Ülken, *a.g.e.*, ss.354-355.

⁸⁹ Önge, *a.g.e.*, ss.10–12; Şeyda Güvenç, *Antalya Kaleiçi'nde Yenikapı, Gavur Hamamı Restorasyon Projesi (1)*, İstanbul, 1997, ss.10–11.

⁹⁰ Erat, *a.g.e.*, s.27.

⁹¹ Kemal Balkan, *Ani'deki İki Selçuklu Hamamı*, Anadolu XII, Ankara, 1970, ss.39-57; Önge, *a.g.e.*, ss.10-11.

olan beşik tonozlu mekân Suriye, Memluk hamamlarını hatırlatmakla beraber, ılıkılık beşik tonozlu küçük mekân halinde, sıcaklık ise Türk mimarisine uygun olarak beşik tonozlu dört eyvanlı köşe hücrelidir. Mardin’de inşa edilen Maristan Hamamı’nın Anadolu’daki en eski tarihli Türk hamamı olduğu kabul edilir⁹². 1220–1222 tarihlerinde Diyarbakır’da yaptırılan Artuklu Sarayında, Oktay Aslanapa’nın yaptığı kazılarda altın mozaik bezemelerle süslü bir hamam ortaya çıkarılmıştır. Anadolu Selçukluları döneminden günümüze çok az sayıda hamam ulaşmıştır. Kayseri’deki Kölük Hamamı aslında bir Danişmentli yapısıdır, ancak 1210’da geçirdiği onarımdan dolayı Anadolu Selçuklu hamamı olduğu söylenebilir. Çifte hamam planında bir yapıdır. Kümbet Hamamı (Kayseri), Sultan Hamamı (Kayseri–1202), İçkale Hamamı (Alanya), Alara Kalesi Hamamı (Alanya) diğer örneklerdir.

Anadolu Türk hamam mimarisi başlangıcından günümüze gelinceye kadar fazla değişime uğramadan özelliklerini sürdürdü. XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu’da inşa edilmiş Türk hamamlarını, kullanılan suya göre, tabii sıcak su ile çalışan hamamlar yani kaplıcalar ve suni sıcak su veya ısıtılmış su ile çalışan hamamlar olarak iki gruba ayırmak mümkündür.

Selçukluların Anadolu topraklarında yerleşmesiyle her tarafta hamamlar yapılmaya başlandı. Kaplıca ve ılıcalar dışında havuzu bulunmayan Türk hamamlarında kurna başında su dökülerek yıkanılırken terleme için ayrı kapalı bir mekân değil, her sıcaklık bölümünün ortasına yüksekçe bir seki halinde “göbektaşı” kullanıldı. Soyunma yeri büyük ve abidevi bir mekân halini almış, burası yorgunluk çıkarma, dinlenme ve ferahlama mahalli olarak düşünüldü. Bu sebeple orta kısma genelde fiskiyeli bir şadırvan yerleştirildi. Kullanılan su künklerle sağlanıyordu. Roma İmparatorluğu zamanında üstleri kapatılarak kaplıca haline gelen bu Antik dönem yapılarının temelleri üzerine Selçuklular zamanında yeni inşalar yaptı. 1233 M. tarihli Yoncalı ve Ilgın’da önce Sultan I.Alaaddin Keykubad tarafından inşa ettirilen, ancak 1267’de Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından ihya ettirilen Ilgın Kaplıcaları Antik kaplıcalarının yerine yapılmış en eski Türk kaplıcalarıdır (Resim 6). Antik devir kaplıcaları kısmen muhafaza ve tamir, kısmen de yeniden inşa edilmek suretiyle değerlendirilmelerine daha sonraki yüzyıllar boyunca da devam edilir⁹³.

⁹² Önge, *a.g.e.*, s.12.

⁹³ Rıza Erman, *Balneoloji*, İstanbul, 1942, ss.41–47; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, ss.276–284; Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri*, İstanbul, 1952, ss.12–20; Önge, *a.g.e.*, s.11.

Anadolu Selçuklu dönemi hanlarında da küçük boyutlu hamamlara yer verildi. Bu uygulamaya örnek olarak, Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı (1232–1236), Niğde’de Ağzıkarahan (1243), Afyonkarahisar’da İshaklı (1249), Denizli’de Ak Han (1252) ve Sinop’ta Durağan Han (1266) ve Çay’da hiçbir izi kalmayan Taş Han (1278) verilebilir⁹⁴.

Selçuklular ve Beylikler dönemi çarşı hamamlarının sıcaklık bölümlerinde genellikle dört eyvanlı, köşeleri halvet hücreli, Türk yapı sanatında çok eskilere dayanan bir plan şemasına bağlı kalındı⁹⁵.

Bir uç beyliği olarak kurulan Oğuzların Kayı boyundan olan Osmanlıların ilk başkenti Bursa’da su kemerleri, açık ve kapalı sarnıçlar, şadırvanlar, selsebiller, çeşmeler, hamamlar gibi pek çok su yapısı inşa edilmiştir. Bu yapılar arasından hamamlara büyük önem vermişlerdi. Bursa’da Orhan Gazi Hamamı ilk yapılardandır. Çifte hamam olan yapı gelişmiş bir plan şemasına sahiptir.⁹⁶

XIV. yüzyılda Sultan I.Murat tarafından eski temellerden ve malzemeden yararlanılarak yeniden inşa ettirilen Bursa’daki Eski Kaplıca Roma Devri hamam veya kaplıca mimarisiyle dikkat çeker. Christodulos adındaki bir Rum mimar yapıyı bir Bizans yapısının malzemesiyle onarıp kullanılır duruma getirdi⁹⁷. Ayrıca Bursa, İznik, Yalova’da tabii kaynak sularından faydalanan, Bizans’tan kalma hamamlar kullanılır, I.Murat ve Yıldırım zamanlarında da sıcak ve kükürt suları üzerine hamamlar yaptırıldı⁹⁸.

Dulkadiroğulları tarafından XV. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen Kırşehir’deki Karakurt Kaplıcası etrafı yan yana hücrelerle çevrilmiş bir iç avlunun kuzeybatı köşesinde müstakil yer alan, kubbeli iki hacimden ibaret bu küçük kaplıcanın mimari detayları ve malzemesinden, bir Roma veya Bizans yahut da tıpkı Bursa Eski Kaplıca’da görüldüğü gibi antik mimariyi taklit eden bir Türk eseri olduğu anlaşılmaktadır⁹⁹. Ankara civarında Sey Köyü Kaplıcası ve Hasankale (Pasinler) Kaplıcalarını bu geleneği devam ettiren örnekler olarak gösterebiliriz. Ankara

⁹⁴Yılmaz Önge, “Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezminatı”, *Önasya Dergisi*, 5 (47), 1969, ss.8-15; Eyice, *a.g.mad.*, ss.537-542.

⁹⁵ Eyice, *a.g.mad.*, s.540.

⁹⁶ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 2004, s.90.

⁹⁷ Ayverdi, *a.g.e.*, ss.276–284; Aru, *a.g.e.*, ss.20–21.

⁹⁸ Kemal Deniz, “Hamam Mimarisi”, *TTOK Belleteni*, No:97, İstanbul, 1950, s.10.

⁹⁹ A.Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara, 1940, ss.103–104; Veyssel Arseven, *Karakurt Hamamı*, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, C.4, 1955, s.20; Semavi Eyice, *Kırşehir’de Karakurt (Kalender Baba) Ilıcısı*, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.2, 1971, ss.229–254.

civarındaki Sey Köyü Kaplıcası muhtemelen XV. yüzyılda Türkler tarafından kısmen onarılmak suretiyle kullanıldı. 1976–1977 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünün onarım çalışmaları sırasında toprak altından çıkarılan antik kaplıcaya ait duvarlar ile sonradan Türkler tarafından inşa edilen ve bugün kubbeli iki ayrı yıkanma mahallinden ibaret olan üst yapıların sadece bazı duvarlarının ortak olduğu açıkça görülmektedir. Yine Hasankale (Pasinler)’de XIV-XVI. yüzyıllarda Dulkadiroğulları tarafından yaptırılan kaplıcada aynı özelliği taşımaktadır¹⁰⁰.

Bursa’dan sonra Edirne’yi başkent yapan Osmanlılar diğer birçok yapı gibi hamamların da en özgün örneklerini burada vermişlerdir. Yapılara dışarıdan bakıldığında küçük ve gösterişsiz, içeride ise kullanılan mimari elemanlar açısından oldukça başarılı ve estetik yapılardır.

Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethinden sonra kentte 5’i büyük 19 hamam yapısı yapılmıştı. Bunların ilk örneği, Irgat Hamam olup yapı günümüzde mevcut değildir. İstanbul’da Mimar Sinan tarafından yapılan pek çok önemli hamam bulunmaktadır. Ayasofya önündeki Haseki Hürrem Sultan Hamamı (Resim 7), Fındıklı Molla Çelebi Hamamı (1561), Çemberli Taş Hamamı, Çinili Hamam, Çarşı Hamamı önemli örnekler arasındadır¹⁰¹.

Osmanlıda hamamlar, külliye içerisine yapıldıkları gibi, tek olarak da inşa edildi. Bir külliye hamam yapılacaksa külliye birimleri içerisinde ilk inşa edilen yapı hamam oldu. Amaç, inşaat sırasında işçilerin temizliğini sağlamaktır¹⁰².

Osmanlı tarihi boyunca çok sayıda hamam inşa edilmesinin temizliğin yanı sıra iki sebebi vardır. Bunlardan biri, hamamların iyi gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesi, diğeri hamamların ait oldukları yapı manzumesinin merkezi olan cami cemaatine hizmet vermesidir¹⁰³. Bu yapılar gelir getirdikleri sürece kullanılmışlar, işlevlerini yitirince yıkılmışlardır. Bu yüzden zaman içerisinde çok sayıda inşa edilmiş hamam olmasına rağmen günümüze ulaşabilen çok az örnek vardır.

¹⁰⁰ Zeki Başar, *Erzurum İlinde Şifalı Sular*, Ankara, 1973, ss.96–112; İ. Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, ss.464–470.

¹⁰¹ Eyice, *a.g.mad.*, ss.538-541; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s.160.

¹⁰² Yılmazkaya, *a.g.e.*, ss.9–10.

¹⁰³ Eyice, *a.g.mad.*, s.541.

2.3. OSMANLI HAMAM MİMARİSİ

M.Ö. 4 yüzyılda Yunanistan'da bedeni terbiye ve tedavi müessesesi halini almış hamamlar vardı. Fakat ilk halk hamamlarına Roma İmparatorluğunda rastlarız. Roma halk hamamları sadece yıkanma işlevi görmüyordu. Aynı zamanda eğlence, yarışların düzenlendiği spor ve beden eğitimlerinin yapıldığı kültürel ve sosyal içerikli yapıları. Roma'dan sonra Bizans'ta Roma hamamlarını kullandı. Günümüzde Bizans'tan sadece Çardak hamamının sıcaklık kısmı kalmıştır. Doğu eyaletlerindeki (Suriye, Ürdün v.b.) Geç Antik Dönem Roma hamamlarını Roma dünyasının diğer ülkelerindeki örneklerle bir arada paylaştıkları en önemli ortak özellik spor işlevinin hamamlardan kalkmasıdır. Suriye'de Brad ve Babiska hamamları en güzel örnektir¹⁰⁴.

Osmanlı mimarları, Roma İmparatorluğundan süregelen hamamların ısıtma sistemini aynen kullanmış olmalarına rağmen mimari değişiklikler nedeniyle Roma hamamından farklı bir hamam mimarisi ortaya çıkmıştır. En önemli farklılıklardan biri İslam dini gereği temizliğin sadece akarsuda yapılabileceği inancıdır. Bu nedenle Osmanlı hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzları bulunmaz. Bir diğer fark ise, Roma hamamının açık ve kapalı alanlarının büyüklüklerine Osmanlı hamamlarının ulaşamamasıdır. Ayrıca Roma hamamlarının süslü cephelerine karşılık Osmanlı hamamlarının cepheleri oldukça sadedir¹⁰⁵.

Osmanlı hamamlarını;

- 1) Halkın yararlandığı çarşı hamamları (genel halk hamamları)
- 2) Kasır, saray, konak ve evlerde yapılan özel hamamlar
- 3) Yıkanmanın yanı sıra tedavinin de amaçlandığı kaplıcalar olmak üzere üç grupta incelemek mümkündür¹⁰⁶.

Çarşı hamamları, köy veya şehir halkının faydalanması için tek yahut çifte olarak yapılmış, müstakil binalardır. Cami, hamam, medrese, kütüphane gibi yapı gruplarının birlikteliğiyle oluşan külliye adı altında bir bütün oluştururlar¹⁰⁷.

Tek fonksiyonlu hamamlar, günün belli saatlerinde sadece erkeklere veya kadınlara tahsis edilmiştir (Plan 4). Çifte hamamlarda ise erkeklerin ve kadınların aynı saatlerde yıkanma imkânları sağlamıştır (Plan 5). Giriş kapılarının aynı cadde veya

¹⁰⁴ Yegül, *a.g.e.*, ss.302-305.

¹⁰⁵ Orhan Yılmazkaya, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık-Türk Hamamı-İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002, s.10; Tourism Today, *Aylık Turizm Aktüalite Dergisi*, Kasım, 2004, S.25, s.78.

¹⁰⁶ Birsan Erat, Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi, *Osmanlı*, C.10, Ankara, 1999, s.392.

¹⁰⁷ *Meydan Larousse*, "Hamam", İstanbul, 1972, V, ss.568-570.

sokağa açılmamasına özen gösterilmiştir. Isı kaybının az olması için bazı istisnai durumlar hariç bu iki bölüm tümüyle birleştirilmiştir¹⁰⁸.

XIII. yüzyılın çifte hamamlarında plan, genellikle aradaki ortak duvar boyunca ve her iki kısımda art arda sıralanan soyunma, aralık, ılıklik ve sıcaklık bölümleri ile sıcak su deposu ve külhandan ibarettir. Bu şema sonraları XV-XVI. yüzyıllarda tekrarlanmış olmakla beraber, bazı farklı uygulamalarında denendiği görülmektedir. XVI. yüzyılda İstanbul'da uygulanmış olan bu değişik planlardan birisi, sıcaklıkların ortak bir duvardan itibaren her iki kısımdaki bölümlerin birbirine zıt istikametlerde sıralanmasıdır. Bu uygulamada sıcak su deposu ve külhan bir yana alınmıştır. Fındıklı'da Molla Çelebi¹⁰⁹, Aksaray'da Kızlarağası¹¹⁰ Hamamları örnektir. Bu şemanın en görkemli örneğini Klasik dönem hamamları içerisinde yer alan Mimar Sinan'ın Sultan Ahmet'te yaptığı Ayasofya Hamamı ya da Haseki Hürrem Sultan Hamamını verebiliriz¹¹¹.

Selçuklu devri hamamlarında ön kısımda revaklı bir bölüm oluşturulur. Bu özellik az sayıda da olsa bazı Osmanlı hamamlarında kullanılmıştır. Ayasofya Hamamının erkekler kısmı girişinde revaklı bir bölüm vardır¹¹².

Az rastlanan diğer bir tip şeklide sıcak su deposu ile külhanın köşesini teşkil ettiği bir dik açının kolları boyunca, her iki kısımdaki bölümlerin sıralanmasıdır. Bu plan şemasına da Edirne'de XV. yüzyıla ait Gazi Mihal Bey Hamamını örnek gösterebiliriz¹¹³.

Özel hamamlar, Anadolu'da saray, köşk, kasır, kervansaray, tekke, kışla gibi yapılarla bütünlük oluşturacak şekilde bağımsız ya da yarı bağımsız olarak tasarlanmış, hacimlerinde buna göre ölçülendirilmiş hamamlardır. Bu gruptaki bazı hamamlarda, soyunma bölümlerinin soğuklukları veya helâların bulunmadığı görülmektedir. Sıcaklık bölümleri ise bir veya iki hacimden meydana gelmiştir. Bu gruptaki hamamların özelliği

¹⁰⁸ Semavi Eyice, "Hamam", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, III, ss.541-542; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar", *I. Üsküdar Sempozyumu*, C.1, İstanbul, 2004, s.78; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s.11; E.B. Şapolyo, "Türk Hamamları", *Önasya*, S.3/28, İstanbul, 1967, ss.10-11; A.Süheyl Ünver, "Türk Hamamları", *Belleten*, 37 (145), 1973, ss.87-95.

¹⁰⁹ Behçet Ünsal, *İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı*, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul, 1969, s.51.

¹¹⁰ Heinrich Glück, *Die Baeder Kostantinopels*, Wien, 1921, ss.90-94; Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, ss.114-115; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *Tarih Dergisi II*, S.27, 1973, ss.143-156.

¹¹¹ Heinrich Glück, *Die Baeder Kostantinopels*, Wien, 1921, ss.83-90; Tourism Today, *Aylık Turizm Aktüalite Dergisi*, Kasım, 2004, s.81.

¹¹² Yılmazkaya, *a.g.e.*, ss.9-10.

¹¹³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul, 1972, ss.469-470; Sabih Erken, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S.10, 1973, ss.406-408.

sıcak su depolarının, büyük halk hamamı örneklerine göre çok küçük yapılmış olmasıdır. Benzer şekilde yapılmış daha geç devirlere ait özel hamamlara örnek olarak, Antalya’da XIV. yüzyıla ait Mevlevihane Hamamı¹¹⁴, İznik’te XV. yüzyıla tarihlenen İsmail Bey Konağının Hamamı¹¹⁵ gösterilebilir. Az sayıda kişi tarafından kullanılmaları amaçlandığı için tipoloji kaygısı taşımamışlardır¹¹⁶.

Kaplıcalar, çarşı hamamlarına benzer bir mimari yaklaşım söz konusudur. Hamamlar da soğuk su ateş yardımıyla ısıtılırken, kaplıcalar sıcak suların yeryüzüne çıktığı yerlerde kurulduğu için, ayrıca bir ısıtma tesisatına ve su deposuna ihtiyaç duyulmamıştır. Kaplıcaları hamamlardan ayıran diğer bir özellik içinde havuz bulunmasıdır. Bir yıkanma veya temizlik yerinden ziyade, bir sağlık tesisi olarak önem kazanan Anadolu kaplıcalarının, çok eski tarihlerden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁷. Bunların önemli bir kısmı, önceleri üstü açık havuzlar yani ılıcalar halinde iken Roma İmparatorluğu zamanında mimari yapılar içine alınarak kaplıca haline getirilmiştir. Yalova’daki Despot Hamamı gibi¹¹⁸. XIV. yüzyılda Sultan I.Murad tarafından, eski temellerinden yararlanılarak inşa ettirilen Bursa’daki Eski Kaplıca, Roma devri hamam veya kaplıca mimarisini taklit eden kompozisyonu ile dikkati çekmektedir¹¹⁹. Dulkadiroğulları tarafından XV. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen, Kırşehir’deki Karakurt Kaplıcası¹²⁰ ilginç bir örnektir. Etrafı yan yana hücrelerle çevrilmiş bir iç avlunun kuzeybatı köşesinde yer alan kubbeli iki bölümden ibaret bu küçük kaplıcanın, mimari detayları ve malzemesinden bir Roma veya Bizans yahut da tıpkı Bursa Eski Kaplıcada görüldüğü gibi, antik mimariyi taklit eden bir Türk eseri olduğu anlaşılmaktadır¹²¹.

¹¹⁴ Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler I, Ankara, 1972, ss.253–254.

¹¹⁵ Karl Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1927, ss.41–46; A. Saim Ülgen, “İznik’te Türk Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.1, 1938, ss.67–68.

¹¹⁶ Birsan Erat, “Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi”, *Osmanlı*, C.10, Ankara, 1999, ss.398.

¹¹⁷ Rıza Reman, *Balneoloji*, İstanbul, 1942, ss.41–47; Haluk Şehsuvaroğlu, *Anatolien Thermal Baths and Seljuks Turks*, TTOK Belleteni, S.235, 1961, ss.28–29.

¹¹⁸ Saib Giray, *Yalova Kaplıcaları*, İstanbul, 1951, ss.6–7.

¹¹⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, ss.276–284; Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri*, İstanbul, 1952, ss.12–20; Reman, R., *a.g.e.*, ss.257–260.; Atilla Tuna, *Bursa Yeni Kaplıca*, İstanbul, 1987, s.20.

¹²⁰ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara, 1940, ss.103–104; Veysel Arseven, “Karakurt Hamamı”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C.4, No:76, İstanbul, 1955, ss.1219–1220; Semavi Eyice, “Kırşehir’de Karakurt (Kalender Baba) Ilıcasi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.2, 1971, ss.229–254.

¹²¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, ss.464–470; Zeki Başer, *Erzurum İlinde Şifalı Sular*, Ankara, 1973, ss.96–112; Aru, *a.g.e.*, s.42.

Osmanlı hamam mimarisinde yer alan bölümlerden birisi keçelik kısmıdır. Keçecilik, Türklerde eski bir el sanatı geleneğidir¹²². Anadolu’da eski bir tarihe sahip olan kecenin yapımı için sıcak sudan faydalandığı için hamamlar, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur¹²³. Keçecilerin, hamama gelen diğer kimseler gibi soyunma kısmı veya buraya bağlı bölümlerden birinde soyunduktan sonra keçeliğe geçtiklerini ve keçe dövme işinden sonra da, sıcaklığa girerek yıkandıkları kaynaklarda belirtilir¹²⁴. Keçelikler genellikle dikdörtgen planlı olup üzerleri tonoz örtülü mekânlardır¹²⁵.

Bünyesinde keçelik bulunduran hamamlara, Edirne Mihalgazi Hamamı¹²⁶, Konya Sahip Ata Hamamı¹²⁷ örnek gösterilebilir.

Osmanlı hamam mimarisinde yer alan bölümlerden bir diğeri ise peştamal ve havlu kurutmak için ayrılmış birim olan “tandır” kısmıdır¹²⁸. Genellikle enine dikdörtgen bir plan özelliğine sahip bu bölümlerin üzeri tonoz örtülüdür. Bu mekânın ortası çukurlaştırılmış ve bu çukur kısma da ocak yerleştirilmiştir. Günümüze ulaşmış örneklerde ocak yerine sobalar kullanılmaktadır. Sivas Kurşunlu Hamamı içerisinde tandır bulunduran örneklerden biridir¹²⁹.

2.4. TÜRK HAMAMLARINDA MEKÂN DAĞILIMI VE İŞLEVLERİ

Hamamlarda mekân düzeni temelde, soyunmalık, aralık, ılıkılık ve sıcaklıktan oluşan yıkanma ve bununla ilgili ihtiyaçları karşılayan bölümler üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte tesisat kısmını oluşturan su deposu, külhan ve cehennemlikte esas kurguyu tamamlayan bölümler olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.4.1. Soyunmalık

Soyunmalık, Farsça “elbise soyunulan yer” anlamına gelen camegah sözcüğünden bozma olan “camekân” olarak da adlandırılır¹³⁰. Hamamlarda en büyük hacimli mekânı

¹²² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1997, s.1.

¹²³ Hikmet Gürçay, “Keçe ve Keçecilik”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.9, 1967, s.29.

¹²⁴ Önge, a.g.e., s.28.

¹²⁵ Önge, a.g.e., s.28.

¹²⁶ Erken, a.g.m., s.406.

¹²⁷ Önge, a.g.e., ss.234–235.

¹²⁸ Prof.Dr. Hakkı Acun, bu kısımların kuruluş itibariyle tandır mahiyetinde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Sivaslı hamamcılar bu bölümü kafes olarak adlandırmaktadırlar.

¹²⁹ Hakkı Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, ss.183–212.

¹³⁰ Yılmazkaya, a.g.e., ss.9–10.

oluşturmaktadır¹³¹. Soyunmalık eski Roma hamamlarında Apoditerium, Spoliterium, Vestarium adları verilen mekândır¹³². Hamamın ilk bölümüdür. Hamama gelen kişilerin soyunmalarına ve yıkanmalarına hazırlık için düzenlenmiş bir kısımdır¹³³. Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarında soyunma yerine doğrudan cümle kapısından geçilerek ulaşılır. Divriği Bekir Çavuş, Mardin Sitte Radviyye gibi bazı yapılarda ise iklimin aşırı soğukluğundan veya aşırı sıcaklığından dolayı cümle kapısının önüne bir revak eklendiği görülmektedir¹³⁴. Sivas'ta XVI. yüzyılda yapılan Meydan Hamamı ile Kurşunlu Hamamın girişlerinin, kurşun kaplı ahşap saçaklarla korunduğunu gösteren taş konsollar, Erzurum'da yine aynı yüzyıla ait Lala Paşa ve Murad Paşa Hamamlarının¹³⁵ tonozlu veya kubbeli girişleri örnektir. Bor'da Yeni¹³⁶, Edirne'de Sokullu¹³⁷, İstanbul'da Ayasofya Hamamları gibi klasik Osmanlı devri örneklerinde görülen kâgir revaklı girişler ise daha ziyade estetik kaygılarla biçimlenmiş mimari detaylardır¹³⁸.

Genellikle kare ya da dikdörtgen planlı olan hamamların soyunma bölümleri, ya içerde ahşap direkli veya kâgir kemerle desteklenen, ahşap kirişleme tavanlarla yahut kâgir tonozlarla örtülmüştür. Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamının erkekler kısmında, dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlı bir soyunma mahallinin bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğünce yapılan hafriyatla ortaya çıkan bu kısmın benzer uygulamasını Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camiinde görmek mümkündür¹³⁹. Ahşap kirişleme tavanlı soyunma kısımlarına Sivrihisar'da XIV. yüzyıla tarihlenen Seydiler Hamamı¹⁴⁰, Ankara'da XV. yüzyıla ait Eski Hamam¹⁴¹, Anamur'da Mamuriye Hamamlarını örnek gösterebiliriz¹⁴². Ahşap malzeme sık sık tamir gerektirdiğinden camekânlar büyük değişikliğe uğramış, orijinallliğini

¹³¹ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii Aydınlatma: Aydınlık Feneri", *Önasya Dergisi*, 6 (64), 1970, s.20.

¹³² Aru, *a.g.e.*, s.32.

¹³³ *Sanat Ansiklopedisi*, "Hamam", İstanbul, 1965, II,s.678.

¹³⁴ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri Ayrı Basım*, İstanbul, 1988, ss.403-428.

¹³⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.6, 1974, ss.130-131, 134-136; Konyalı, *a.g.e.*, s.283.

¹³⁶ Albert Gabriel, *Niğde Tarihi*, (Çev. A.Akif Tütenk), Ankara, 1962, s.57.

¹³⁷ Erken, *a.g.m.*, ss.415-417.

¹³⁸ Yılmaz Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu*, Ankara, 1989, ss.235-252.

¹³⁹ Yusuf Aykut, "Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi*, S.4, 1940, ss.103-118; Ali Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958, ss.36-40;

Yılmaz Önge, "Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", *Vakıflar Dergisi*, S.7, 1968, ss.139-144.

¹⁴⁰ Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir, 1960, s.36.

¹⁴¹ Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1971, s.151; Ernest Mamboury, *Ankara*, Ankara, 1934, s.140.

¹⁴² Yılmaz Önge, "Anamur Mamuriye Kalesi Yanındaki Hamam", *Vakıflar Bülteni*, S.1, İstanbul, 1970, ss.106-114.

kaybetmiştir. Eski hamamlar yıkılmak istendiğinde, bu durum neden olarak gösterilmiş, sonuç olarak pek çok hamam yok olmuştur¹⁴³. Çarşı hamamlarının XVI. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başlandığı görülmektedir. Söz konusu durum bu tarihten itibaren bir gelenek halini almıştır¹⁴⁴.

Mahremiyet ve soğuk nedeniyle dışa kapalı inşa edilmiş olan hamamların XII. ve XIII. yüzyıl örneklerinde, aydınlatma duvarın üst seviyesindeki küçük mazgal pencere ya da üst örtüde bulunan ışık gözü veya aydınlık feneri ile sağlanmaktadır¹⁴⁵. XV. yüzyıldan itibaren duvarlara daha fazla pencere açılmaya, XVI. yüzyılda ise altlı üstlü iki veya sıra halinde kurgulanmış pencereler görülmektedir¹⁴⁶. Bu mekânda görülen diğer özellikler ise duvar kenarları boyunca devam eden sekiler ile ortada yer alan şadırvandır. Şadırvan aydınlık fenerinin altına isabet eden yerde bulunur ve etrafındaki zeminin büyük parça taşlarla kaplandığı görülmektedir. Tokat Pervane (Resim 8), Kastamonu Vakıf Hamamları örnek gösterilebilir. Soyunma kısmının duvarlarında yer alan, elbise koymağa yarayan nişler, XVI. yüzyıldan itibaren yapıldığı belirtilmektedir. Manisa Sultan Hamamı, Çorum Ali Paşa Hamamı¹⁴⁷ gibi klasik Osmanlı devir yapılarında görmek mümkündür.

Osmanlı Hamamlarında soyunmalık, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı yapılar olup etrafında 100–120 cm. yükseklikte, 150–250 cm. genişlikte taştan veya ahşaptan bir seki vardır. Bu sekinin üzerinde ise soyunma hacimleri yer alır. Bu sedirlerin altında nalınları koymak için nişler vardır. Girişin kenarında hamamcıya ait bir hücre bulunur¹⁴⁸. Ahşap sütunların taşıdığı, ahşap merdivenle çıkılan, “Şirvan” adı verilen galeri katı olan örneklerde vardır¹⁴⁹.

Soyunmalıkta ısıtma sistemine ve sıcak su tesisatına yer verilmez. Bazı hamamlarda giriş holünün bir köşesinde kemerli bir niş vardır. Çekme bacası olmayan ocak, havlu ve peştamalların kurutulması içindir¹⁵⁰.

¹⁴³ Semavi Eyice, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XV, s.571.

¹⁴⁴ Yılmaz Önge, *XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s.19.

¹⁴⁵ Eyice, *a.g.mad.*, ss.540-541; Yılmaz Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, *Vakıflar Dergisi*, S.13, 1978, ss.6-7,20; Önge, *a.g.m.*, ss.121-135.

¹⁴⁶ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, İstanbul, 1998, ss.10-11; Önge, *a.g.e.*, s.408.

¹⁴⁷ Mahmut Akok, “Çorum’da Ali Paşa Hamamı”, *Arkitekt*, No:280, 1955, ss.85–91.

¹⁴⁸ Aru, *a.g.e.*, ss.32–33.

¹⁴⁹ Nadide Seçkin, *19. Yüzyıl İstanbul Saray Hamamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi İstanbul, 1980, ss.21–23.

¹⁵⁰ Şeyda Güvenç, *Antalya Kaleiçi’nde Yenikapı, Gavur Hamamı Restorasyon Projesi I*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 1997, s.22.

Soyunmalıktan ılıkliğa üzerinde külâh şeklinde baca olan, iki tarafa açılan kanadı olan bir kapıdan geçilir. Bu bacanın amacı; sıcak olan iç hacimden çıkacak buharı buğu yapmadan çekip dışarı atmaktır¹⁵¹.

2.4.2.Aralık

Ara mekân veya intikal mahalli manasına gelen “aralık” adı verilen bu kısım, Anadolu’daki erken devir hamamlarının en önemli mimari ve kompozisyon özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aralık, hem geçit olarak kullanılan, hem de kargir veya ahşap bir bölme ile ayrılmış helâ ve tıraşlık bölümlerinin yer aldığı bir mekân hüviyetindedir. Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarının tamamına yakınında görülen aralık mekânının, XV. yüzyılda boyutları küçülmüş, XVI. yüzyılda ise ortadan kalkmış ve bu dönemden itibaren doğrudan soyunmalıktan ılıkliğa geçilmiştir. Tigran Honentz Kilisesi yanındaki Ani Menücehr Hamamında aralık hacminin en eski örneklerini görmek mümkündür¹⁵².

Aralığa yer verilmeyen yapılarda, buhar çıkışını ve ısı kaybını önlemek amacıyla, soyunmalıktan ılıkliğa geçişi sağlayan kapının üzerine yaşmaklı bir baca yerleştirilmiştir. XV. yüzyılda inşa edilen Ankara Eski Hamam ve Ereğli Eski Hamam’da aralık kısmının bulunmadığı örneklerdendir¹⁵³. Aralık mekânının olduğu hamamlarda böyle bir sistemin bulunmaması, aralığın aynı zamanda sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden bir özelliği olduğunu da göstermektedir¹⁵⁴.

2.4.3.İlklık

Bazı kaynaklarda “soğukluk” ya da “kapı arası” olarak geçen ilklık kısmı Türk hamamlarında ana bölümlerden biri olduğu, Anadolu’daki en eski hamam örneklerinde de bulunmasından anlaşılmaktadır. XII-XIII yüzyıllara ait eski örnekler, ilklık kısmının bir yıkanma yeri değil, dinlenme ve bekleme yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Bunun en güzel örneklerini Ani’deki Menücehr Hamamında, Konya Sabih Ata ve Beyşehir Eşrefoğlu Hamamlarında görmek mümkündür¹⁵⁵.

¹⁵¹ Güvenç, *a.g.t.*, ss.22–23.

¹⁵² Önge, *a.g.e.*, ss.21-22.

¹⁵³ Ferruh Senan, *Konya Ereğlisi*, İstanbul, 1961, s.58; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi*, İstanbul, 1970, ss.578–580.

¹⁵⁴ Önge, *a.g.e.*, s.22; Önge, *a.g.e.*, s.408.

¹⁵⁵ Önge, *a.g.e.*, s.24.

Roma hamamlarında Tepidarium veya Aliptarium denilen ılıklik kısmı soyunmalık ve sıcaklık arasında, vücudun sıcaktan soğuğa veya soğuktan sığağa alışması için uygun bir süre beklenen bölümdür¹⁵⁶.

Soğukluk, soyunmalık duvarına yapışık, bu duvarı uzun kenar alan dikdörtgen formunda tasarlanmış, kubbe veya tonoz ile örtülmüştür. Sıcak suyu olan, ısıtılan bir mekândır. Duvar kenarlarında mermer sekiler ve tahtadan oturma yerleri vardır¹⁵⁷.

Ilıklık mekânının kışın soğuk havalarda genellikle soyunma kısmı olarak kullanıldığı söylenebilir. Külhandan çıkıp iç hacmi ısıtan sıcak hava, döşeme altında ve duvarlardan dolaşarak soğukluğu ısıtır¹⁵⁸. Diğer taraftan eski sosyal hayatımızda önemli bir yeri olan yıkanma ile ilgili hamam adetlerinin ve bazı merasimlerin böyle büyük ve nispeten sıcak hacimleri gerektirdiği de düşünülebilir. Bazı XV. yüzyıl hamamlarında, soğukluk kısmı ile sıcaklığın birbirine bağlandığı ve soğukluğa da kurnalar yerleştirildiği görülmektedir. Örneğin; Bursa'da Demirtaş ve İstanbul'da Çukur Hamam'da (erkekler kısmında) soğukluk bölümü bir kemerle sıcaklığa bağlanmıştır¹⁵⁹.

Usturalık ve tuvaletler bu mekâna bağlı daha alçak bölümlerdir. "Ot" odası da denilen usturalık, iyi havalandırılan, ahşap kapısı daima kapalı tutulan, bir kurnalık yıkanma yeridir. Hamamın bir tek giriş kapısında kilit vardır. Bu kapıda kilit olmadığı için, meşgul iken girilmemesi için üzerine peştamal asılır¹⁶⁰.

Soğukluktan sıcaklığa genellikle dar ve kemerli bir kapıdan geçilir. Arkasında ağırlık yapması için demir bir tokmak bulunan kapalı ahşap bir kapı vardır. Kapı açılınca tokmak kapıya vurur, ağırlıktan dolayı kapı kendi kendine kapanır¹⁶¹.

Aydınlatma, kubbelere yerleştirilen fanus veya büyük bir kandil şeklinde, yuvarlak, bombeli, filgözü olarak adlandırılan camlardan gelen gün ışığı ile tabii olarak sağlanır. Bazılarında, fanusların yerleştirildiği yuvalar yıldız şeklindedir¹⁶².

Türk hamamlarında ılıkliklar, plan tiplerinin düzenlenişi ile birbirinden ayrılır. Kare planlı ve kubbe örtülü plan şeması yaygın bir kullanım alanı göstermektedir. Bununla birlikte enine dikdörtgen şemanın farklı biçimlerde düzenlenmiş örnekleri de,

¹⁵⁶ Aru, *a.g.e.*, s.35; Güvenç, *a.g.t.*, ss.19-20.

¹⁵⁷ Sezer Orhan, *Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 2003, ss.22-23.

¹⁵⁸ Aru, *a.g.e.*, s.35.

¹⁵⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri IV*, İstanbul, 1974, s.596; Önge, *a.g.e.*, ss.24-25; Heinrich Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Wien, 1921, ss.90-94; İslam Hamamının Menşesi ve Tekâmülü (Çev. Köprülü Ahmed Cemâl), Türk Yurdu, C.5, İstanbul, 1927, s.27; Aru, *a.g.e.*, ss.59-61.

¹⁶⁰ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamları*, İstanbul, 1998, ss.35-36.

¹⁶¹ Güvenç, *a.g.t.*, s.23.

¹⁶² Eyice, *a.g.mad.*, s.571.

özellikle Osmanlı Dönemi hamamlarında çok sık rastladığımız bir uygulamadır. Bazısında, mekânın tamamı tek bir tonoz ile örtülürken, bazısında ise, ılıkliğin bir ya da birkaç kemer ile bölünerek, her bölümün kubbe ya da tonoz ile örtülmesinden oluşan şemadır. Bu tarz yapılan örneklerde ılıklik mekânının ortası kubbe ile örtölüp yanlardan tonoz ile mekânın genişletildiğı örnekler ve birbirine eş üç kubbe ile örtölü planlara çok sık rastlanmaktadır¹⁶³.

2.4.4. Sıcaklık

İç hamamı teşkil eden bu kısım çeşitli kaynaklarda Arapça’da sıcaklık anlamına gelen “Harare” adı ile anılmaktadır. Roma hamamlarında “Caldarium” veya Sudatorium” olarak bilinen sıcaklık bölümü iki kısma ayrılabilir. İlk kısım tekil yıkanma hücreleridir. Bu kısmın köşelerinde küçük hücreler şeklinde, kapıları olmayan “halvet” adı verilen hacimlerdir. İkinci kısım ise bu hücreler arasında kalan genel yıkanma nişleridir¹⁶⁴. Bu yıkanma nişleri veya hücrelerin duvar kenarı yerden 20 cm. kadar yüksek, 70–100 cm. genişliğinde mermer sedirlerle çevrilmiş ve bunların üzerlerine sıcak ve soğuk su tesisatı bulunan mermer kurnalar yerleştirilmiştir. Sedirlerin kenarı boyunca döşemede bulunan açık dereler vasıtası ile kirli sular soğukluktan geçerek tuvaletlere gider. Sıcaklığın duvarları hamamın önemine ya da basit oluşuna göre tamamen veya kısmen mermerle kaplanmıştır. Daha sade hamamlarda duvarlar çimento ile sıvalı da olabilir. Sıcaklığın ortasında dinlenme, terleme ve masaj için yerden 40 cm. kadar yüksek, çokgen şeklinde göbek taşı bulunmaktadır. Bu alan kubbe veya kubbeler üzerinde açılmış deliklerle aydınlatılır. İç hamam da denilen sıcaklık kısmı külhana yakın olduğu için hamamın en sıcak bölümüdür. Külhandan iç hamama, soğukluk döşemelerinden, duvarlar arasından kanallara geçen gazlar (duman) bu kısımları ısıtır¹⁶⁵.

Türk Mimarisinde hamamlar incelendiğinde sıcaklıkların düzenine göre başlıca 6 çeşit hamam tespit edilmiştir. Bu çeşitlilik hamam mimarisi içinde önemli bir boşluğu doldurması ve herkes tarafından kabul görmüş olması bakımından önemlidir.

A Tipi- Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması

B Tipi- Yıldız Biçimli Sıcaklık Şeması

¹⁶³ Oğuz Önder, *Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ankara, 2007, s.19.

¹⁶⁴ Aru, *a.g.e.*, ss.35–36.

¹⁶⁵ Aru, *a.g.e.*, ss.36–37.

C Tipi- Üç Tarafı Halvetli Sıcaklık Şeması

D. Tipi- Eşit Kubbeli Mekânlara Ayrılmış, Sütunlu ve Destekli Sıcaklık Şeması

E Tipi- Çifte Halvetli Sıcaklık Şeması

F Tipi- Eşit Mekânlı Sıcaklık Şeması¹⁶⁶.

A Tipi- Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması: Türk hamamlarında en çok uygulanan plan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tiptir (Çizim 1). Eyvanlardan biri giriş kısmını oluşturur. Köşeler, halvet hücrelerine ayrılmıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nden itibaren değişik bölge ve dönemler de bu şema sıkça uygulanmıştır. Beyazid Hamamı, Edirnekapi Hamamı, Çinili Hamam, Murat Paşa Hamamı¹⁶⁷, Ayakapı Hamamı, Çukur Hamam (Kadınlar kısmı), Çemberlitaş Hamamı, Cağaloğlu Hamamı¹⁶⁸, Manisa'da Dere (Gülgün Hatun) Hamamı¹⁶⁹ bu tipe örnek hamamlardır.

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli tip olarak adlandırılan bu planın bir, iki ve üç eyvandan oluşan değişik düzenlemeleri de vardır. Kayseri Sultan Hamamı'nda bir¹⁷⁰, Tokat Pervane Hamamının kadınlar kısmında iki, Kayseri Hunad Hamamının kadınlar kısmında üç¹⁷¹ eyvanlı sıcaklık kısmı örneklerini görmek mümkündür¹⁷². Bu şemanın, XII. ve XIII. yüzyıllara ait örneklerinde, ortada yer alan kubbeli mekâna açılan eyvanlar, genellikle sivri ya da beşik tonoz ile örtülüdür. XIV. yüzyıldan sonra ise bunlara ilave olarak, aynalı tonoz, manastır tonozu ve kubbeli örtü sistemlerinin uygulandığı görülür. Ani Menûçerh¹⁷³, Divriği Bekir Çavuş, Konya Sahip Ata Hamamlarında¹⁷⁴ sivri tonoz; Kastamonu Frenkşah Hamamında beşik tonoz; Mardin Sitte Radviyye, Kayseri Sultan Hamamlarında¹⁷⁵ yarım değirmi tonoz; Mardin Yeni Kapı Hamamı'nda da çapraz tonoz¹⁷⁶ örneklerini görmek mümkündür.

¹⁶⁶ Eyice, *a.g.mad.*, ss.540-541.

¹⁶⁷ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Ünal, *a.g.m.*, ss.139-140.

¹⁶⁸ Eyice, *a.g.mad.*, s.542.

¹⁶⁹ Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1999, s.499.

¹⁷⁰ Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, (Çev. A.Akif Tütenk), Ankara, 1954, ss.37-38.

¹⁷¹ Mahmut Akok, "Kayseri Hunad Mimari Külliyesinin Röhlövesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.16, 1969, s.68; Haluk Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunad Camii'nin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, 1976, ss.9-10; Yılmaz Önge, Kayseri Hunad (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı, *Önasya Dergisi*, 4 (47), 1969, s.143.

¹⁷² Önge, *a.g.e.*, s.26.

¹⁷³ Kemal Balkan, "Ani'deki İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu (Anatolia)*, S. 12, İstanbul, 1970, ss.47-48.

¹⁷⁴ M.Ferit- M. Mesut, *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul, 1934, s.77.

¹⁷⁵ Tacettin Özdoğan, "Kayseri Tarihinden Sayfalar: II, Sultan Hamamı", *Devrim Gazetesi*, Kayseri 4.12.1962 tarihli nüsha.

¹⁷⁶ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, s.187.

Köşelerde yer alan halvetler, kare ya da kareye yakın dikdörtgen şekiller olup kubbe ile örtülürler. Halvetlerin köşelerinde bulunan girişler merkezi mekâna açılmaktadır. Halvetlerin girişlerinin eyvana açılan örneklerine de rastlanmaktadır¹⁷⁷.

Sıcaklık mekânına giriş genellikle eyvanların birinden sağlanır. Mardin Sitti Radviyye Hamamı¹⁷⁸, Akşehir Meydan Hamamı¹⁷⁹ gibi bazı yapılarda ise sıcaklığa köşe halvetlerinin birinden ulaşılmaktadır. Bu plan şekline Mimar Sinan'ın bir yenilik getirdiği görülür. Köşe halvetlerini sınırlayan duvarların kaldırılıp, halvet kubbelerinin sütunların taşıdığı kemerlere oturtulması suretiyle, tıpkı camilerdeki gibi sıcaklık bölümlerinin bir mekân bütünlüğüne kavuşmasıdır. Topkapı Sarayı Harem Dairesi Hamamı ve Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin hamamı bu planın en güzel örnekleridir¹⁸⁰.

B Tipi- Yıldız Biçimli Sıcaklık Şeması: Antik mimariden etkilendiği söylenen yıldız biçimli sıcaklık şeması, kenar sayısı değişebilen çokgen bir plana sahiptir (Çizim 2). Çokgenin etrafında eyvan görünümlü, üzeri tonozlarla örtülü derin nişler vardır. Bu şema, kaplıcalarda da sıkça uygulanmıştır¹⁸¹. Anadolu Selçuklu Döneminden itibaren farklı varyasyonları ile uygulanan bu plan, yıkanma yeri olan eyvan şeklindeki sofalar, radyal bir düzenleme ile orta mekânın çevresine dizilmiş, özel yıkanma yerleri olan halvetlerde bunlara birer kapı ile açılan veya köşe hacimleri halinde bir düzenleme ile kurulmuştur¹⁸². Kayseri Kölük Hamamı¹⁸³, Manisa Sultan Hamamı¹⁸⁴, İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı¹⁸⁵, Çardaklı Hamam, Mahmut Paşa Hamamı, Tahtakale Hamamı (erkekler kısmı), Vefa Hamamı, Ayasofya Hamamı, Çukur Hamam (erkekler kısmı)¹⁸⁶ bu grubun örneklerinden bazılarıdır.

¹⁷⁷ Önder, a.g.t., s.20.

¹⁷⁸ Önge, a.g.e., s.130.

¹⁷⁹ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara, 1996, s.91; Birsan Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 1997, ss.64-74.

¹⁸⁰ Yılmaz Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri", *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi*, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, *Bildiriler*, C.2, İstanbul, 1986, ss.82-85; Önge, a.g.e., s.423.

¹⁸¹ Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, 11 (15), 1960, s.110.

¹⁸² Önge, a.g.e., s.410.

¹⁸³ Önge, a.g.e., s.140.

¹⁸⁴ Acun, a.g.e., s.518; Önge, a.g.e., s.17.

¹⁸⁵ Abdullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s.209.

¹⁸⁶ Güvenç, a.g.t., ss.31-32.

C Tipi- Üç Tarafı Halvetli Sıcaklık Şeması: Dikdörtgen veya kare formdaki mekânın ortasında göbektaşı, kenarlarında halvet hücreleri sıralanır. Kubbe ile örtülü sıcaklık mekânına; bir, iki ya da üç kenarı boyunca sıralanan halvet hücreleri açılmaktadır¹⁸⁷(Çizim 3). Anadolu’da XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan bu plan, XIX. yüzyılın sonuna kadar inşa edilmiştir¹⁸⁸. Tahtakale Hamamı kadınlar kısmı, Bahçeli Hamamı bu tipe örnek hamamlardır¹⁸⁹.

D Tipi- Eşit Kubbeli Mekânlara Ayrılmış, Sütunlu ve Destekli Sıcaklık Şeması: Kemerlerle eşit bölümlere ayrılmış, her bir bölüm eş büyüklükteki kubbelerle örtülmüştür (Çizim 4). Genellikle ortada göbektaşı bulunmaz. Örneğine sık rastlanan bir tür değildir. 1930’lardan sonra yıktırılmış Yeni Cami yanındaki İstanbul Haseki Hamamı bu gruba giren az sayıdaki örnekten biridir¹⁹⁰.

E Tipi- Çift Halvetli Sıcaklık Şeması: Bu hamam tipi, enine dikdörtgen planlı sıcaklık mekânı ortada bir kubbe, iki yanda ise birer tonozla örtülmüş, bu bölüme açılan iki halvet hücresinden meydana gelir (Çizim 5). Halvet kapılarının arasında kalan duvarda mihrap biçiminde niş bulunur¹⁹¹. Bu plan tipinin farklı biçimlerde tertiplenmiş örnekleri de vardır. Çukurçeşme Hamamı, Bursa İbrahim Paşa Hamamı¹⁹², Ahmet Ağa Hamamı, Balat Hamamı, Manisa Karaköy (İvaz Paşa) Hamamı, Manisa Dilşikar Hamamı, Manisa Cumhuriyet (Tahtakale) Hamamı, Manisa Hüsrev Ağa (Araplar) Hamamı¹⁹³ bu türe örnektir.

F Tipi- Eşit Mekânlı Sıcaklık Şeması: Soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halindeki bu plana daha çok küçük ölçekli halk hamamlarında ve özel hamamlarda rastlamaktayız (Çizim 6). Bütün bölümler aynı büyüklükte olup, hepsi birbirleri ile irtibat halindedir. Kayseri Sultan Hamamı¹⁹⁴ bu gruptaki yapılardan biridir.

¹⁸⁷ Semavi Eyice, “Türk Hamamları ve Beyazıt Hamamı”, *Türk Yurdu*, S.244, Ankara, 1955, ss.849–855.

¹⁸⁸ Canan Çakmak, *Tire Hamamları*, Ankara, 2002, s.19.

¹⁸⁹ Eyice, *a.g.mad.*, ss.541-542.

¹⁹⁰ Heinrich Glück, *Die Baeder Kostantinopels*, Wien, 1921, s.60; Orhan, *a.g.t.*, ss.32-33.

¹⁹¹ Önder, *a.g.t.*, s.20.

¹⁹² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İstanbul, 1973, ss.139–143.

¹⁹³ Acun, *a.g.e.*, s.510.

¹⁹⁴ Önge, *a.g.e.*, s.140.; Özdoğan, *a.g.m.*, s.5.

2.4.5. Su Deposu

Anadolu’da hamamlarda ihtiyaç duyulan suyun; dere, çay, nehir gibi akarsulardan veya kuyu ve sarnıçlardan temin edildiği, bu suyun dolaplarla hamamın su deposuna alındığı belgelerden anlaşılmaktadır¹⁹⁵.

XII-XIII. yüzyıl hamamlarında ihtiyaç duyulan temiz suyun vakıf su depolarından temin edildiği de bilinmektedir. Mardin’deki Sitti Radviyye Hamamının suyu önceleri bir vakıf su deposundan sağlanmakta iken bugün bu depo bir şahsın bahçesi içinde bırakılarak özel mülk haline getirilmiştir. Depodan hamama toprak altından gelen eski su yolu da, yeni inşaatların temelleri yüzünden bozulmuştur. Kaynaklarda anlatıldığına göre özel bir basamak düzeni ile gerektiğinde içine inilebilen bu vakıf su deposu, hamamın yakınındaki Sitti Radviyye Medrese ve Türbe’nin kible duvarında yer alan taş vakfiyede de belirtilmektedir¹⁹⁶.

Yeri genellikle sıcaklığın arkasında ve sıcaklık boyunca enine dikdörtgen planda uzanan su depoları beşik tonoz ya da sivri tonoz örtülü bölümlerdir. Bazı hamamlarda tonozun üstünde, içeriği aydınlatmak için ışık gözleri vardır. Bazı hamamlar da ise soğuk ve sıcak su depoları ayrı olarak yer almaktadır. Su deposu ile sıcaklık mekânının ayrıldığı duvarda genellikle bir pencere vardır. Bu açıklık, su seviyesi kontrol etmek ve gerektiğinde su deposunun tamiratı için deponun içine girmeye yöneliktir¹⁹⁷.

2.4.6. Isıtma ve Su Tesisatı

Hamamın ve kullanılacak suyun ısıtılması, su deposunun külhane bakan kısmına açılmış olan ocak ile sağlanmaktadır. Sivri ya da yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilen ocağın üstünde kazan bulunmaktadır. Bununla birlikte ocağın cehennemlik denilen kısma açılması, aynı zaman da hamamın alttan ısınmasını da sağlamaktadır. Ayrıca dumanın dışarı atılması için duvarların içine açılmış olan tüteklikler de hamamın ısınmasına katkıda bulunmaktadır¹⁹⁸.

Hamamlardaki su tesisatı, ihtiyaç duyulan suyun temini ve depoya sevki, depodaki suyun hamamın muhtelif mahallerine dağıtımı ve kullanılmış pis suyun hamamdan dışarı çıkartılması olmak üzere üç bölümde incelenebilir¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Önge, *a.g.e.*, s.413.

¹⁹⁶ Albert Gabriel, *Voyages Archeologique dans la Turquie Orientale I*, Paris, 1940, s.297; Önge, *a.g.e.*, s.41.

¹⁹⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s.21.

¹⁹⁸ Önder, *a.g.t.*, s.22.

¹⁹⁹ Önge, *a.g.e.*, s.41.

Dere, nehir gibi farklı kaynaklardan gelen su; künk, merbah veya pöhrenk adı verilen pişmiş topraktan yapılmış silindirik borular ile toprak altından hamama ulaştırılmaktadır. Yaklaşık 25–38 cm. boyunca ve ortalama 9–13 cm. çapındaki bu borular, birbirine geçecek şekilde bir uçları dar, diğer uçları daha geniş olacak şekilde özel bir formda üretilmiştir. Bu borular taş kaplamalı duvarlarda kaplama arkasında veya kaplamanın içinde, tuğla veya moloz taş örgülü duvarlarda ise bunların arasında yatay olarak açılmış boşluklara “lökün”²⁰⁰ adı verilen özel bir kireç harcı ile yerleştirilirler²⁰¹.

Birçok hamamın soyunmalık kısmında karşımıza çıkan şadırvanlarda da önemli bir su harcaması vardır. Hamama gelen suyun bir kısmı da bu şadırvanlara ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hamamların eski şadırvanlarının biçim ve ölçüleri hakkındaki bilgiyi XIV-XV. yüzyılların hamamlarındaki veya XII-XIII. yüzyılların cami, medrese, tekke gibi diğer binalarındaki örneklerle bakılarak fikir edinmek mümkündür. Karaman’da XIV. yüzyıla ait Emir Süleyman Hamamı ile yine aynı devre ait Bolu Orta Hamam²⁰² ve Konya’da bugün mevcut olmayan Türbe Hamamının, XV. yüzyıla ait Karaman’da Sekizçeşme Hamamı ile Konya’da Mahkeme Hamamının²⁰³ şadırvanları önemli örneklerdir. Şadırvanlara su, yine künkler vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

Hamamlarda şadırvanlardan sonra dikkati çeken diğer bir mimari detay, kurnalar ve bunların ayna taşlarıdır²⁰⁴. Genellikle su borularına bağlı olarak basit bir bağlantı veya dirsek taşı halinde şekillendiği ve üstünün sıva veya çini ile kaplandığı bilinmektedir. Bu taşların XV. yüzyıldan itibaren, su tesisatındaki değişikliğe paralel olarak daha ziyade dekoratif bir önem kazanmıştır. Örneğin; Milet’te XV. yüzyıla ait Büyük Hamam, Kayseri’deki Hunad Hamamı, Ankara’da XV. yüzyıla ait Eski Hamam’dır²⁰⁵.

²⁰⁰ Lökün: Zeytinyağı, kireç ve yumurta akı karıştırılarak yapılan çanak çömlek, künkleri birleştirmek için kullanılan macun.

²⁰¹ Önge, *a.g.e.*, s.43.

²⁰² Ayverdi, *a.g.e.*, ss.383–384.

²⁰³ Yılmaz Önge, “Tarihi Su Mimarisinden Örnekleri 14. Yüzyıla Ait Eski Türk Havuzu”, *Arkitekt Dergisi*, 34 (317), 1964, ss.178–180; Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, Konya, 1962, s.255; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Konya Tarihi*, Konya, 1964, s.1070.

²⁰⁴ Cosimo Comidas De Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Bassano, 1794, s.72.

²⁰⁵ Önge, *a.g.e.*, ss.43–44.

2.4.7.Külhan

Eski Roma hamamlarında “Hypocaust” olarak adlandırılan (aşağıdan ısıtan fırın)²⁰⁶ ısıtma sisteminin Türk hamamlarında uygulandığı külhan, su deposunun gerisinde bulunan ve uzunluğu su deposuna eşit olan enine dikdörtgen planlı, üzeri tonoz ya da düz dam örtülü kısımdır (Çizim 7). Aynı bir girişi bulunan bu kısım ışık gözleri ile aydınlatılmıştır²⁰⁷.

2.5.AYDINLATMA

Cisimlerin görülmesine ve renklerin ayırt edilmesini sağlayan ışık, mimaride göz ardı edilmeyecek bir özelliktir. Çünkü ışık yapıda mekânın var oluşunu belirleyen bir öğedir.

Fonksiyonları gereği dışa kapalı inşa edilen hamamlar gün ışığı ile tabii aydınlatma ve geceleri yapılan suni aydınlatma olarak ikiye ayrılmaktadır²⁰⁸.

Hamamlardaki tabii aydınlatmada, hamamların en dikkat çeken mimari detaylarından biri olan, soyunmalık mekân örtüsündeki aydınlık feneridir²⁰⁹. Bundan başka ışık gözleri, tepe ışıkları ve muhtelif yerlerdeki pencere açıklıkları ile aydınlatma sağlanmaktadır.

Mahremiyetten dolayı hamamların cepheleri genellikle penceresiz bırakılmıştır. XV. yüzyıldan itibaren soyunmalıklarda ve kubbe kasnaklarında pencereler açılmaya başlanmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ise özellikle soyunmalık mekânı cephelerinde altlı üstlü bir pencere düzenlemesine gidildiğini görmek mümkündür²¹⁰.

Tabii aydınlatma bakımından Osmanlı Dönemi hamamlarında tepe pencerelerinin görüldüğü en önemli yerlerden biri ise sıcaklık kubbesidir. Bu pencereler haçvari bir düzenleme ile yapılmışlardır²¹¹.

Tabii aydınlatmanın yetersiz geldiği, geceleri ve sabahın erken saatlerinde suni aydınlatmaya başvurulmuştur. Geçmişte suni aydınlatma elemanları olarak meşale, kandil, çıra, fener, gaz lambaları kullanılırken günümüzde daha çok elektrikli aydınlatma araçları kullanılmaktadır.

²⁰⁶ Yegül, *a.g.e.*, s.88.

²⁰⁷ Tuna, *a.g.e.*, s.21.

²⁰⁸ Önge, *a.g.m.*, ss.121-135.

²⁰⁹ Önge, *a.g.m.*, s.63.

²¹⁰ Önder, *a.g.t.*, s.24.

²¹¹ Önge, *a.g.m.*, ss.64-65.

Yılmaz Önge, XV– XVI. yüzyıldan kalan bazı minyatürlerde, sehpalara yerleştirilmiş veya duvarlara çivilerle asılmış kandillerin bulunduğu dikkat çeker²¹². XV. yüzyıldan itibaren duvarlarda karşılaştığımız nişlerin; kandil ya da fener koymak amacıyla yapıldığı bilinmektedir.

2.6.SÜSLEME

Türk Hamamları fonksiyonel yapılar olması sonucunda dışa kapalı binalardır. Süsleme unsurları genel olarak iç mekânlarda toplandığı görülmektedir. Hamamlardan faydalanacak kimselerin sosyal durumu, sayısı veya hamamın büyüklüğüne bağlı kalmaksızın doğrudan doğruya baninin arzusuna ve sanatkârının kabiliyetine göre değiştiği görülmektedir. Ancak saray, köşk gibi yapıların hamamlarında diğerlerinden daha fazla süslemeye önem verildiği söylenebilir. Kubbe, kubbe geçişleri, tonoz, iç duvarlar, şadırvan ve kurna taşlarında süsleme öğeleri görülmektedir. Ani’de Menûçerh Hamamı ve Tigran Honentz Kilisesi yanındaki hamamda bu süslemelerin ilk örneklerini görmek mümkündür. Osmanlı Döneminde hamamların giriş cephelerinde de süsleme programlarına rastlanmaktadır. Yılmaz Önge, süslemeleri malzemelerine göre taş veya mermer, sıva üzerine baskı, çini ve kalem işi boyama olarak dört gruba ayırmıştır²¹³.

Hamam duvarlarında mermer süsleme, XV. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Duvar süslemesinde en önemli örnekler çini süslemeler olarak dikkat çeker. Alara Kalesindeki Köşk Hamamı ile Kayseri Hunad Hamamı’nda bulunan çini süslemeler ölçü, kalite bakımından Selçuklu saraylarında görülen çini örneklerine benzemektedir²¹⁴.

Anadolu Türk Hamamlarında kalem işi süslemelerinin en güzel örneğini bugün mevcut olmayan Konya’daki Nakışlı Hamam’da görüldüğünü Ahmed Eflâki’nin “Ariflerin Menkıbeleri” isimli eserinde belirtildiğini görmekteyiz²¹⁵.

²¹² Önge, *a.g.m.*, ss.121–135.

²¹³ Önge, *a.g.e.*, ss.416–420; Önge, *a.g.e.*, s.77.

²¹⁴ Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul, 1976, s. 47.

²¹⁵ Emre Madran, “Âriflerin Menkıbeleri’nde Geçen Yapı İsimleri Üzerinde Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, S.10, 1973, s.184.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM'DA HAMAM KÜLTÜRÜ VE HAMAM MALZEMELERİ

3.1. HAMAM KÜLTÜRÜ

İnsanların temizlik ve yıkanmaya duyduğu gereksinim, suyun sosyal hayata etkisini doğrudan etkiledi. Milattan önceki devirlerde doğrudan su ile olan ilişki, zamanın farklı gereksinimleriyle ilk kültürlerde küvet, havuz gibi durgun su hazineleri ve saraylarda ilkel bir su tesisatıyla birkaç çeşme dışında yıkanma mimarisıyla karşılaşılmaz. Oysa sağlıklı bir temizlik ve kullanım için akan suyun mahallelere ve saraylara ulaşması su mimarisine bağlı birçok eserin yapılmasına sebep oldu. Bu yapılar hamam başta olmak üzere çeşme, sebil, şadırvan, su kemerleridir²¹⁶.

Temizlenmenin tarihi yüz binlerce yıl öncesine gitmektedir. Farklı coğrafyalardaki, farklı kültürler temizlik konusunda benzer gelenekler ve dinin gerektirdiği gibi uygulamalar geliştirdiler. Birçok dinde tanrı huzuruna yıkanmadan, temizlenmeden, temiz giysiler giyilmeden çıkılmayacağı hükmü vardır. İslamiyet kıyafetlerin yeni olmasından ziyade temizliği emrediyor. Hindistan'da Ganj Nehri ve kolları kutsaldır. Hindular her sabah bu nehirde yıkanır²¹⁷. Asuriler'de Fırat, eski Mısır'da da Nil kutsal sayılır. Kutsal kitaplara göre Firavun'un kızı küçük Musa'yı Nil kıyısına yıkanmaya gittiğinde buldu. Mısır kraliçesi Kleopatra'nın Nil kıyısındaki hamamının kalıntıları hala görülebilir²¹⁸. Moğolların kanunlarında da suyun kutsallığı ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Moğol Hanı Cengiz, su ile ilgili koyduğu yasada *"Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiseleri yıkamak, suya elleri daldırmak yasaktır. Su almak için kap kullanılmalıdır. Kim su içine işerse ölümle cezalandırılır"* demektedir ve burada inanç kaidesinin hukuk kuralı haline dönüştüğünü görmekteyiz. Moğolların, bulaşık kaplarını et suyuyla çalkalayıp sonradan bu suyu tekrar kullandıklarını, ellerini ve başlarını yıkamak istediklerinde suyu ağızlarına alarak israf etmeden ellerine püskürterek kullandıklarını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz²¹⁹. Türklerde suya verilen değer çok fazladır. Bunun diğer bir örneğini de Uygur Türklerinde görmek mümkündür. Uygur Türklerinde kutsal ve sihirli su inancı vardır.

²¹⁶ Deniz Esemeli, "Tarihte Yıkanma Kültürü ve Osmanlı Sarayında Hamam", *Hamam*, İstanbul, 2006, s.10.

²¹⁷ Walter Ruban, *Eski Hint Tarihi*, Ankara, 1944, ss.121,123; Hasan Köksal, "Erzurum ve Çevresinde Gelin –Güvey Hamamı İle İlgili Bazı Gelenek ve İnançlar", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.4, Ankara, 1992, s.187.

²¹⁸ Esemeli, *a.g.m.*, s.10.

²¹⁹ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Ankara, 1967, s.143; Köksal, *a.g.m.*, s.187.

Uygur halk hikâyelerinden “Yeril Taş” da dışlanan yetim kızın kardeşi sihirli su içtiği için geyiğe dönüştüğünü, yetim kızın su tanrısının yardımıyla düşmanlardan kurtulduğu yazılmaktadır²²⁰.

Hamam mimarisinde ilk adım Yunanlılar’a aittir. Antik Yunan’da su, bedensel temizliğin yanı sıra ruhsal temizliğinde aracıydı. Bu çağda kutsal alanlara yıkanılmadan girilmiyordu ve bayramlarda bazı heykeller de dini gerekçeyle yıkanılıyordu. Bağımsız hamam yapılarının gelişiminin Roma uygarlığı ile birlikte geliştiği bilinmektedir.

Roma döneminde yazılan bir günlükte hamamın önemi daha fazla vurgulanmaktadır. Günlükte; “*Gidip banyo yapmalıyım. Evet, zamanı geldi. Çıkarım, kendim için havlu alırım, uşağımı da yanıma katarım. Koşar, hamama gitmekte olanlara yetişirim ve hepsine “Nasılsınız?” İyi banyolar! Güzel bir akşam yemeği dilerim! diye seslenirim.*” Günlükte yazılanlar Roma uygarlığında hamamın önemini yansıtması ve hamama gidişin günlük yaşamın bir parçası olarak evrensel duruma gelmesi Roma dönemine dayandırılabilir²²¹.

Roma İmparatorluğu’nun M.S.5 yüzyılın başında yıkılmasıyla eski mimari ihtişamını kaybetmiş olsa da Doğu Roma’da (Bizans) sürdürüldü. Bizans’ın başkenti olan İstanbul’un sosyal ve mimari dokusunda hamamlar önemlerini korumaya devam etmişlerdi²²².

Türk-İslam sanatında suya ve su tesislerine büyük önem verilmesi, dolayısıyla bu sanat içerisinde suyun ve su mimarisinin ayrı bir yeri olduğunun gösterir. Osmanlılarda hamam mimarisi daha sistemli hale getirildi ve külliye halinde yapılan vakıf eserleri içerisinde de bu yapılara yer verildi²²³.

İslam inancının temizliğe verdiği önem yerleşim alanların temel birimlerinden birisinin de hamam veya banyolar olmasına neden olur²²⁴.

Türklerin en önemli özelliklerinin arasında hamam geleneği yer alıyor. Hamamlar, sadece temizlenen bir yer değil, toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Kapalı Osmanlı toplumunda zevk ve eğlencenin her çeşidinin yaşandığı mekânlardı. Tellağı, natırı, külhanbeyi ile yaşayan ve kuşaklar boyu aktarılan bir kültürün simgesi olan hamamların çoğu kadın ve erkeklere ait olmak üzere çifte hamam şeklindeydi. Kadınlar

²²⁰ Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, Ankara, 1996, s.137; Akman, *a.g.m.*, s.6.

²²¹ Yegül, *a.g.e.*, s.20.

²²² Müjgan Üçer, “Sivas’ta Hamam Gelenekleri”, *Türk Folkloru Dergisi*, S.33, 1982, s.18.

²²³ Üçer, *a.g.m.*, s.18.

²²⁴ Osman Ergin, *Türk Şehir Hayatında İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939, ss.42–43.

kısımının kapısı erkekler kısmının kapısından görülmeyecek şekilde ve yan sokağa açılırdı. Tek fonksiyonlu hamamlarda da kapıya asılan renkli havludan kadın veya erkek saati olduğu anlaşıldı²²⁵. Erkek ve kadın hamamının ayrı olmadığı hamamlarda çoğunlukla gündüzler kadınlara ayrılırken, erkekler ise sabah erken saatlerde ya da gece yıkanır (Resim 9). Osmanlı toplumunda olduğu gibi sonraki dönemlerde de özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yaşandığı, güzelleştikleri, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği, güncel olaylardan haberdar oldukları mekânlar olan hamamlar, temizlenmenin dışında çok fonksiyonlu kullanılan mekânlardı. Hamam bu dönemde ev dışı yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştu. Sabah erken gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönmekteydi. Hamamlara gidiş amacı öncelikle temizlenmek olup bunun yanında güzelleşmek, sohbet etmek ve yorgunluğun atılması içinde gidilen yerlerdi²²⁶.

Binlerce yıldır Anadolu kültürünün değişmez bir parçası haline gelen hamamlar günümüzde Anadolu'nun pek çok şehrinde turizm işletmelerinde hamam geleneklerine ve Türk hamamına verilen öneme dikkat çekmektedir.

Temizliğin yanı sıra doğum, evlilik, sünnet gibi birçok sosyal olaya sahne olması açısından da önemli bir zenginliğe sahip Türk hamamları, köklü bir kültürün yansımaları halinde karşımıza çıkar. Anadolu'nun bazı yörelerinde hamamlar, sosyal yaşantıdaki bu işlevlerini hala sürdürmektedir²²⁷. Osmanlı döneminde kapalı kapılar ardında yaşamını sürdürmek zorunda olan Osmanlı kadınının sosyalleşebildiği tek yer burasıydı (Resim 10). Zengin kadınlar bile evlerinde özel hamamları bulunmasına rağmen, haftada en az bir kez mahalle hamamına giderlerdi. Yıllarca süregelen birçok geleneğin ortaya çıktığı yerler olan hamamlar; evlerde banyonun, şofbenin, doğalgazın, saunaların olmadığı yıllarda temizlenmek için gidilen, sosyal ilişkiler açısından büyük öneme sahipti.

Eskiden bazı hastalıkların hamamda terlemekle atılacağına inanılır ve bir şifa kapısı olarak görülürdü²²⁸. Uzun süre kalmamak şartıyla, sıcak su ve sabunla yapılacak temizlik için en uygun yer olan hamamda, terleyen vücudun, lif ya da keseyle ovularak yıkanması, kan dolaşımını hızlandırdığı için rahatlık hissi verir. Uzun süre yüksek sıcak

²²⁵ Meltem Cingöz, "Hamam", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, III, s.536.

²²⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S.18, 1984, s.12.

²²⁷ Oğuz Önder, *Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ankara, 2007, s.15.

²²⁸ Sezen, *a.g.e.*, s.185.

ve nemli ortamda kalıp, bütün vücudu keseleyerek temizletmenin ardından, bol köpüklü su ile yıkanmanın dış deri yüzeyindeki ölü hücrelerin atılıp derinin yenilenmesi sürecini hızlandırıcı etkisi vardır. İnsan dış derisinin ortalama üç haftada bir yenilediği düşünülürse, bu sürenin hamamda hızlanması, dış derinin canlı ve sağlıklı olmasını sağlar. Hamamdan çıktıktan sonra “sıhhatler olsun” dileğinde bulunmak bir gelenektir. Bu dilek yıkanmanın sağlık üzerindeki olumlu etkisine duyulan doğru inançtan kaynaklanmaktadır.

Hamam kültüründe önemli yer tutan iki unsur tellaklar ve natırlardır. Türk hamamlarında erkek müşterileri yıkayanlara “tellak”²²⁹, kadın müşterileri yıkayanlara ise artık kullanılsa da “natır”²³⁰ denir. Hamam kültürünün gündelik yaşamda günümüzle kıyaslanamayacak kadar canlı olduğu Osmanlı döneminde, tellaklar da bu kültürün önemli bir figürüydü. Hamamların simgesi olan tellaklar, Osmanlı döneminde törenle kalfalık görevine getirilmekteydi. Önce ustalarında onay almaları gerekmektedir. Bu törende tüm Osmanlı Dönemi boyunca giyilen “Fula” denilen siyah ipek peştamal giyip önce hamamcı ağasını yıkayıp, sonra hamama gelen özel müşteriye yıkayarak çalışmaya başlamaktaydılar²³¹.

18.yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlıdaki tellakların tamamına yakını Arnavutlardan oluşuyordu. Ancak Lale Devri (1718–1730) olarak adlandırılan ve batıya açılma çabalarıyla beraber yeni vergilerin de konduğu dönemi kapatan ayaklanmaya önderlik eden Patrona Halil’in, Beyazıd Hamamında çalışan Arnavut bir tellak olması Arnavut tellaklar dönemini kapattı. Ayaklanmacıların talebi üzerine III. Ahmet’in yerine geçen I. Mahmut, başta Patrona Halil olmak üzere ayaklanmacıların önde gelenlerini kısa süre sonra idam ettirmesinin ardından 1734’te konuyla ilgili bir ferman yayınladı. İstanbul Kadısına gönderilen bu fermana göre, hamamcı kâhyalarından hamamlarda çalışan tellak, natır ve külhancıların hepsinin isim, künye ve fiziksel özelliklerinin kaydedildiği bir defter tutulması, Arnavut tellakların özellikle kırmızı kalemle işaretlenmesi, yeni tellak alımında Arnavutlar’ın kesinlikle tercih edilmemesi

²²⁹ Tellak: Arapça “elle sürme, oğuşturma” anlamına gelen “dek” kökünden türetilmiştir. Türk hamamında erkek müşterileri yıkayanlara denir.

²³⁰ Natır: Arapça bir kelimedir. Bahçe bekçisi, bağ bekçisi, hamam hizmetçisi anlamına gelir. Türk hamamında kadın müşterileri yıkayanlara denir.

²³¹ www.focusdergisi.com.tr.

istendi. Bunların yerine Anadolu'dan gelen Türklerle, İstanbullu Türk ve Rumlar'ın bu mesleğe alınması belirtildi²³².

İmparatorluğa yönetici yetiştirmek için devşirme çocuklardan oluşturulan ve Topkapı Sarayının içinde bulunan Enderun öğrencileri arasındaki Seferli koğuşunun “Zülüflü Ağası” içinden tellaklar seçilirdi. 20–30 yaş arasındaki 30 gençten oluşan bu tellaklar, berberlik de yaptıkları için “Berber Ağalar” diye de anılırlardı²³³ (Resim 11).

3.2. HAMAM MALZEMELERİ

Hamamlarda genel olarak tercih edilen başlıca malzemeler şunlardır;

Nalın, sahiplerinin ekonomik durumunu yansıttığı, kimi gümüş kaplama, kimi sedef ve fildişi kakmalı, Osmanlı döneminde her kesimden hanımın sahip olduğu bir çeşit ayakkabıdır (Resim 12) (Çizim 8). Nalın yapımında genellikle ceviz, şimşir, abanoz ve sandal ağacı gibi sert dokulu ağaçlar kullanılırdı. Gövde bölümü tek parçadan oluşur, yüksek ökçe alt yanının ortası oyularak elde edilir. Nalınların yüksekliği 6–15 cm arasındadır.

Hamamda nalın giyilmesinin ana nedeni alttan ısıtılıp kızgın hale gelen mermer yer döşemeleri üzerinde yürürken, gerek malzemesi gerek özel formuyla ayağın yanmasını önlemesidir. Ayrıca nalınlar ayakları sıçrayan pis sulardan ve buralarda olduğuna inanılan cinlerden koruması için bir karış yüksekliğinde yapılır. Hamam nalını yapımında kullanılan ahşap cinsleri, suya ve zaman içinde aşınmaya dayanıklıdır. Kaygan zeminde yürürken kaymamak, vücudun ağırlığını zemine büyük basınçla aktarabilmek için topuk alanı küçük tutulur. Dolayısıyla görünüşünün aksine, kaymayı önlemektedir.

19. yüzyılda İstanbul'da altın sırma ve inci işli, çok yüksek nalınlar yapılırdı. Kafkasya, Eskişehir, Van yörelerinde gümüş kaplı “savatlı” nalınlar yapılırdı. Gümüşün üstü çizilerek işlenir, savat denen malzeme üzerine sürülünce bu yivler içinde kalıp siyah bir nakış gibi dururdu. Sinop sedefli, Afyonkarahisar gümüş telle işlenmiş nalınlarıyla tanınırdı. Günümüzde Gaziantep'te sedef kakmalı nalınlar halen yapılmaktadır²³⁴.

²³² Kuban, *a.g.e.*, s.228.

²³³ Selma Delibaş, “Osmanlı Sarayı ve İstanbul'da Berberlik Kurumu”, *Hamam*, İstanbul, 2006, s.68.

²³⁴ Ömür Tufan, “Hamam Malzemeleri”, *Hamam*, İstanbul, 2006, ss.55–56.

Erzurum'daki hamamlarda kadınların kullandığı nalınlar oldukça süslü ve malzemesi bakımından sahibinin ekonomik durumunu yansıtmaktadır.

Takunya, daha çok erkek hamamlarında kullanılan bir çeşit ayakkabıdır (Resim 13). Nalına göre dayanıksız ağaçtan oyulmuş, daha düz ve alçak tabanlı, sade ve basit olmakla beraber aynı işlevi görür. Eskiden beri erkek hamamlarında kullanılmasına rağmen zamanla kadın hamamlarında da günlük kullanımda nalının yerini aldı²³⁵.

Bohça, sim ve farklı motiflerden özenle işlenmiş olup kadife, atlas ve ipek kumaşlardan yapılmış, kare şeklindeki örtülerdir²³⁶ (Resim 14). Hanımların en değerli ve en güzel bohçaları hamam bohçalarıdır. Çünkü hamam “el evi” sayılır. Bir hanım tertibini, temizliğini, kadınlık ve zenginlik derecesini yabancılara ancak hamamda gösterebilir.

Erzurum kadınları için de önemli olan bohça, üzerindeki işlemler hanımın giydiği bindallı (kadama) ile aynı süslemeyi içerir. Bindallıda yapılan bitkisel motifler, kıvrım dallar ve stilize çiçekler yanlarında getirdikleri bohçalar ile aynı olmasına özen gösterilir.

Futa (peştamal), kadın ve erkeklerin mahrem yerlerini örttükleri ve kurulandıkları, ipekli ve pamuklu dokumadan yapılmış örtülerdir (Resim 15). Dikişsiz olarak kullanılan en ilkel giysidir. Asurluların elbiseleri, bellere kumaşlarla tutturulmuş peştamal biçiminde örtülerden ibaretti. Mısır medeniyetinin en eski resminde Kral Tai'nin elbisesi, dört köşe peştamaldan yapılmıştı. M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllara kadar Firavunlar dâhil olmak üzere halk bu kıyafeti kullanmıştı. İnsanlık tarihinin ilk çağlarında başlı başına bir giyim eşyası olan peştamal, değişen zaman zarfında esas amacından uzaklaştı. Türklerde ve Osmanlıda peştamal esas giyimin üzerine koruyucu araç olarak kullanıldı²³⁷.

Erzurum hamamlarında kadınların ve erkeklerin kullandığı peştamallar renkleri ile birbirinden ayrılır. Erkekler mavi renkli, kadınlar ise kırmızı renkli peştamalları tercih eder. Özellikle eskiden tek fonksiyonlu hamamların o saatte kadın mı, erkek mi olduğu kapının üzerine asılan peştamalin renginden anlaşıldı.

²³⁵ Tufan, *a.g.m.*, s.56.

²³⁶ Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara, 1995, s.28.

²³⁷ Tufan, *a.g.m.*, s.59.

Çevre (tülbent), dörtkenarı işlenmiş, yıkanma bittikten sonra saçın ıslaklığı alınıp başa sarılan ince pamuklu dokumadan yapılmış tülbentlerdir (Resim 16).

Erzurum kadınlarının günlük hayatta da başlarına giydikleri tülbentler, leçek ve yazma olarak da adlandırılır. Bunlar genellikle beyaz pamuklu kumaştan dokunarak yapılır.

Sabun, M.Ö.2500 yılında Sümerler ve Asurlar küllü su ve sabun kullanırdı. Sabunu Sümerler buldu. Daha sonra bu temizlik malzemesi Pön Savaşları sırasında Ren vadisindeki Germenlere geçti. Mısırlılar Nil Nehri vadisiyle tuz gölü çevresinden elde ettikleri bir cins alkali tuzuyla bitkisel ve hayvansal yağları karıştırıp ısıtarak “thrano” dedikleri bir cins sabun yapmışlardı. Osmanlı hamamlarında temizlik malzemesi olarak sabun ve özel kil kullanıldı. Sabunlar da çok önemliydi. Çünkü sabunlara ahşap damgalar ile yapılan firmanın ismi yazılmaktaydı (Resim 17). Hamam daveti verenler özel kokulu sabunlar yaptırarak davetlileri sabunla davet ederlerdi.

Osmanlılarda sabunla ilgili ilk düzenlemeler Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devri kanunnamelerinde görülür. Fatih dönemine ait Foça Sabunhanesi ile ilgili düzenlemede ve Yavuz devrine ait Trablus Sancağı Kanunnamesi’nde sabun konusunda hukuki düzenlemeler bulunur.

Osmanlı İmparatorluğunda sabun üretimi yapılan yerlerin başında Batı Anadolu, Adalar, Şam, Halep ve Nablus gelmekteydi. O dönemde en fazla sabun üreten merkezler ise Midilli ve Girit Adaları, Ayvalık, Edremit, Kemeredremit, İzmir, Kızılcatusla, Yunda Adası, Ayezmend ve Urla’dır. Buralarda imal edilen sabunun büyük bir bölümü, bazı senelerde tamamı, saray, ordu ve İstanbul halkının ihtiyacını karşılamak üzere “Dersaadet tahsisatı” olarak ayrılırdı²³⁸.

Kurulanmak için kullanılan, değişik boylarda, kolay su emen **havlu**; hamamın önemli malzemelerinden biridir (Resim 18). İşlemeli, pamuklu dokuma uçları renkli ipek, iplik ve simle işlenmiş havlular gelin hamam bohçalarının olmazsa olmazlarındandır. Gelin hamamlarında aileler için sosyal durumlarını ve servetlerini sergileme imkânı buldukları için en göze çarpan tür işlemeli havlulardır. İki ucu düz veya işlemeli, ara kısmı havlu keten veya pamuklu dokuma olan dikdörtgen kurulama örtüsü havlular, evlenecek kızların çeyizlerinde önemli bir yer tutmaktadır²³⁹.

²³⁸ Tufan, *a.g.m.*, s.57.

²³⁹ Tufan, *a.g.m.*, s.60.

Erzurum hamamlarında kadınların kullandığı havlular oldukça süslüdür. Erkeklerin kullandıkları daha basittir.

Hamam bohçasının olmazsa olmazlarından biri de kimi gümüş kimi bakır kalaylı fakat üzerinde farklı motiflerin bulunduğu kurnadan su dökmeye yarayan **hamam tasıdır** (Resim 19). Her ailenin kendi beğenisine ve varlığına uyan bir çift hamam tası vardır. Büyüğü erkeğin, küçüğü kadınıdır. Çünkü şöyle bir inanç vardır: Aynı hamam eşyasını kullanan karı-koca geçimsiz olur. Hamam tasları mitolojide de geçer, arkeoloji devirlerden beri hamam tası örneklerine, topraktan ve metalden yapılmış olanlarına rastlanmaktadır. Türklerde kullanılan hamam tasları işlendikleri metallere göre altın, bakır, pirinç, gümüş ve tombaktandır. Diğer malzemeler gibi hamam tası da sahibinin zevkini, zenginliğini, sosyal durumunu simgelediğinden gümüş ve özel yapırlar. Bunlar özel günlerde özel kişiler tarafından kullanılır. Tasların süslemeleri de en az tasın kendisi kadar önemlidir. Süslemeli olarak göbekli, kabartma resimli, monogramlı, kazıma ve kakma tekniğiyle yapılmış geometrik, bitki ve manzara resimli olanları vardır.

Erzurum hamamlarında da hamam tası önemlidir. Genellikle süslü olarak yapılmış olan hamam tasları kadının ve erkeğin kullanması için farklı ölçülerde yapılmışlardır.

Hamamda kullanılan diğer bir malzemede **kıldandı** (Resim 20). Islak sabun, lif ve kesenin koyulduğu, alt kısımları delikli bakırdan yapılmış bir malzemedir²⁴⁰.

Hamamlara götürülen diğer bir malzemede **hamam yaygısıdır**²⁴¹. Soyunmalıkta sekilerin üzerine serilir ve müşteriler üzerinde kıyafetlerini çıkarır. Erzurum'da da "süseni" adı verilen hamam yaygısı kullanılır (Resim 21).

3.2. ERZURUM'DA HAMAM KÜLTÜRÜ

Anadolu kültürünün oldukça önemli bir parçası olan hamamlar sadece kışın değil diğer mevsimlerin önemli bir kısmını da soğuk geçiren Erzurum'da varlığını devam ettirmektedir²⁴².

Erzurum'da hamam âdetlerinin en önemlilerinden biri hamama yiyecek götürülmesidir²⁴³. Mevsimine göre meyveler, pasta türü hamur işleri götürülür ve

²⁴⁰ Zerrin Köşklü, "Geçmişten Günümüze Erzurum'da Bakırcılık ve Bakır Kaplar", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 8, 2005, s. 108.

²⁴¹ Tufan, *a.g.m.*, s.55.

²⁴² Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, İstanbul, 2008, s.227.

²⁴³ Küçükuşurlu, *a.g.e.*, s.227.

hamama gitmeden önce muhakkak bulgur pilavı, şire yenir. Bunların yenmesindeki amaç kirin çabuk temizlenmesidir²⁴⁴.

Erzurum hamam kültüründe erkekler önemli bir yer tutmaz. Erkekler daha çok temizlik amaçlı gitmektedirler. Erkekler hamamda soyunduktan sonra üstlerinden çıkardıklarını katlayarak üzerine sarık ya da başlıklarını koyar, bunlara bakıcı tutarlar. Hamamda peştamalsız dolaşılmaz. Yıkanma tamamlandıktan sonra hizmet edenlere bahşiş verilir²⁴⁵.

Erzurum'da hamam âdetlerinin büyük çoğunluğu kadınlarla ilgilidir. Eskiden kadın hamamları “Açma” ve “Öğle” denilen iki bölümlü yapıydı. Sabah dokuzdan öğlene kadar olana “Açma”, öğleden başlayıp ikindi sonuna kadar olanına “Öğle Hamamı” denirdi²⁴⁶.

Kadınlar uzun zaman geçirdikleri hamama giderken birbirinden farklı hamam bohçaları hazırlamaktadırlar. Bohçanın içinde futalar, peştamal, lif, kese, havlular, yemeni, sabun, kına, hamam taşı, nalın, çevre, güzellikleri için kullanacakları rastık, tarak, ayna gibi hamam malzemeleri ve aynı bohçada temiz çamaşırlar bulunmaktadır. Ayrıca süseni adı verilen bir örtü hamama götürülür. Bu örtü soyunmalığa serilir, herkes kendi serdiği örtü üzerinde soyunur. Bunların dışında “Yedek” adı verilen ağzı kapalı veya açık, gövdesi geniş kazan götürülür (Resim 22). Bu kazan hamamda tellağa verilir. Tellak su doldurup yıkanılacak olan kurnanın başına koyar. Su kesilince bu kazandaki su kullanılır²⁴⁷. Hanımların temizliği, düzeni, varlık dereceleri yabancılara hamamda gösterilebildiği için hamam bohçalarına, çamaşırlara, hamam takımlarına önem verilir. Eskiden Erzurum'da kadınlar hamam bohçalarını “Hamam Leğencesi”²⁴⁸ denilen kalaylı bir bakır kazana koyarlardı. Bu kazanı, hamama gidecek ailenin zenginliğine göre başkasına taşıttırdıkları olurdu (Resim 23). Genellikle topluca sabah gidilen hamamdan akşam yemeğine dönülürdü²⁴⁹.

Roma döneminde de benzer uygulama vardı. Varlıklı bir Romalı halk hamamlarına giderken ona banyo donanımını taşıyan köleler eşlik ederdi. Hamama iyi

²⁴⁴ Bu bilgi Hatice Arslan'dan alınmıştır.

²⁴⁵ Cingöz, *a.g.m.*, ss.536-537.

²⁴⁶ Sezen, *a.g.e.*, s.185.

²⁴⁷ Köşklü, *a.g.m.*, s. 108.

²⁴⁸ Hamam Leğencesi, yedek olarak tanımladığımız ağzı kapalı veya açık, gövdesi geniş kazan.

²⁴⁹ Cingöz, *a.g.m.*, s.537; Sezen, *a.g.e.*, s.186.

giyimli, bakımlı bir köleler topluluğu eşliğinde, tahtıranvan üzerinde taşınarak gitmek statü sembolüydü²⁵⁰.

Kadın hamamlarının en büyük yükünü gelinler çekmektedir. Kayınvalideyi, büyük eltiler, bunların çocukları ve görümceleri gelinler yıkamak zorundadır. Yusuf Mazhar 1340 (1924) yılında Resimli Ay Mecmuasında yayınlanan “Sakın Aldanıp da Erzurum’a Gelin Gitmeyiniz” başlıklı, İstanbul kızlarına hitap eden yazısında şöyle diyor: *“Zaten istemeseniz de hamama gitmeye mecbursunuz. Hamama gittiniz mi anakadınlık, natırlık, ustalık size aittir. Kaynananızın, görümcelerinizin, sizden eski eltilerinizin başlarını ova ova yıkayacak, çıkmalarını getirecek, kollarından tutup dışarı çıkararak vücutlarını kurulayacak ve hamamdan en son siz çıkacaksınız. Metanetsiz, dayanıksız iseniz siz hamamdan çıkmadan canınız tenden çıkacaktır.”*²⁵¹

Temizlik, sağlık veya hastalıkların tedavisi için gidilen hamamlardan başka, tören niteliğinde olan ve çoğu topluca gidilip yıkanılan, doğumdan ölüme kadar bir gelenekler örgüsü oluşturan²⁵² hamam çeşitleri vardır. Bunlar;

Gelin Hamamı: Gelinin düğün öncesi götürüldüğü hamama denir²⁵³. Bu gelenek Bizans’ta da vardı²⁵⁴. Eskiden Erzurum’da gelin olan kızın mutlaka gelin hamamı yapıldı. Eğlenmek, tanışmak için düzenlenirdi. Erkek tarafının gönderdikleri hediyeler de bir bakıma görücüye çıkmasıydı.

Sabahın erken saatlerinde oğlan evi kızın evine gidip kızı alırlar. Mevsimlerden yaz ise fayton, kış ise etrafı kapalı kızak kullanılır (Resim 24). Hamama gelindikten sonra kız erkek tarafının büyüklerinin elini öpüp hep oğlan evinin yanında oturur. Gelinin hamamda giyinmesi için kayınvalide tarafından geline gümüş nalın hediye edilir.

Hamamda kayınvalidenin getirdiği nalınları giyen gelin, daha sonra hamamda çalışan bayan usta (natır) tarafından göbektaşına çıkarılır (Resim 25), usta gelinin bohçasını elinde tutar (Resim 26). Kayınvalideden bahşiş alıncaya kadar indirmez. Bahşişi alan usta gelini yıkar (Resim 27). Bu olaylar sırasında gelinin arkadaşları hamama gelen misafirlere hizmet edip getirilen yiyecek ve içecekleri misafirlere ikram

²⁵⁰ Yegül, a.g.e., s.23.

²⁵¹ Sezen, a.g.e., s.186.

²⁵² Sezen, a.g.e., s.187.

²⁵³ Sezen, a.g.e., s.188.

²⁵⁴ Feza Çakmut, “Osmanlı’da Hamam Geleneği”, *Hamam*, İstanbul, 2006, s.32.

ederler (Resim 28). Ayrıca eskiden köçekler vardı. Bunlar hamama getirilip insanları eğlendirirlerdi²⁵⁵. Hamam sefası bittikten sonra hamama geline araçla kız tekrar baba evine götürülür. Akşam kız evinde kına gecesi yapılır, ertesi günde düğün salonuna götürülür²⁵⁶.

Erzurum ve çevresinde “gelin hamamı” geleneği, ailelerin bütçesine ve düğünün yapıldığı mekân durumuna göre özellik göstermektedir²⁵⁷. Bazı kasaba ve köylerde hamam olmadığı için bu gelenek, komşu ve sağdıç evlerinde yapılır. “Hamam Evi” diye adlandırılan bu gelenek Erzurum’un merkez köylerinde, düğünden bir gün önce kız evinin bir yakınının evi “Hamam Evi” olur. Tandırlar yakılır, yemekler pişirilir, köyün genç kızları çağırılır. Kızlar gelinle önce oynarlar sonra türküler söyleyerek gelini yıkarlar. Sağdıç, hediye olarak bir elbiselik kumaş getirir ki buna “Hamam Eni” denir. Sağdıç gelinin yanından hiç ayrılmaz. Sağdıç, gelini yıkayanlara bahşiş verir. Öğleyin “Hamam Evi” yemek verir. Yemeğe köyün bütün kadınları çağırılır. Yemekten önce şerbet ikram edilir. Şerbeti içenler bardaklarının yanına para bırakırlar. Bu paralar “Hamam Evi” sahibine kalır²⁵⁸.

Erzurum’da gelin hamamında, gelinin yıkandığı sabun başkasının başına sürülmez, gelinin başı bozulmasın diye saklanması, gelinin yıkandığı sabunu, güveğinin yakınlarından biri güveğiye vererek bahşiş alması gibi âdetler yaygındır²⁵⁹.

Damat Hamamı: Kısır gecesinden bir gün önce damat arkadaşları ile birlikte hamama gider. Çeşitli eğlencelerle hamamda yıkandıktan sonra berbere giderek tıraş olurlar²⁶⁰.

Lohusa Hamamı: Doğumdan bir hafta veya yirmi gün sonra doğum yapmış kadının hamama götürüldüğü hamamdır. Erzurum’da lohusa hamama gidinceye kadar sütünün “ağız” olarak kaldığına, yani anne sütünün tadının bozuk olduğuna inanılır. Lohusa kadın hamamdan çıkınca “Ağız süte döndü” denilerek sütün düzeldiği inancı vardır.²⁶¹ Osmanlı Döneminde lohusa sırmalı havlulara sarılır, ipekli peştamal kuşanır,

²⁵⁵ *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.258.

²⁵⁶ Bu bilgi Mesrur Atmaca ve Hatice Somunoğlu’ndan alınmıştır.

²⁵⁷ Fikret Türkmen, “Erzurum’da Düğün Adetleri ve Düğün Türküleri”, *Töre*, S.49, Ankara, Haziran 1975, s. 35.

²⁵⁸ Köksal, *a.g.m.*, s.190.

²⁵⁹ Köksal, *a.g.m.*, s.193; Sezen, *a.g.e.*, s.190.

²⁶⁰ Köksal, *a.g.m.*, s.194.

²⁶¹ Sezen, *a.g.e.*, s.187.

sedefli gümüşlü nalınlar giyer. Bir koluna hamamcı bir koluna hamam ustası girer, önde gümüş buhurdanlıkta ödeğacı yakılarak ağır ezgi eşliğinde sıcaklığa gidilirdi²⁶². Erzurum’da eğer iki lohusa hamamda karşılaşırsa bunlardan önce çıkanın kırkı sonrakini kiri basar inancından dolayı lohusalar hamamdan çıkmadan önce iğne değiştirirlerdi²⁶³.

Yarıkırk-Kırk Hamamı: Kırk hamamı da bir eğlence vesilesiydi. Erzurum’da çocuğun doğumun yirminci gününde yıkanmasına “yarı kırk”, kırkıncı gününde yıkanmasına “kırk” hamamı denilir²⁶⁴. Lohusa kadın hamamın kapısından içeri girmeden bir miktar kırmızı şeker şerbetini “iyi saatte olsunlar” diyerek kapı önüne döküp içeri girerlerdi. Hanımların gelişini bekleyen hamamcı kadın önlerinde olduğu halde hamam hademesinden ustalar, natırlar, kahveci, kafesçi, ana kadın beraberince ellerindeki defleri çalarak sevinç içinde lohusa hanımla beraberindeki hanımları kapıdan karşılardı. Lohusa hanım, hamamın soğukluk denilen kısmında uygun bir yere alınırdı. Kendisi için hamamın pek sıcak olmayan halvetinde bir kurna seçilerek, bunun arkasındaki duvara beyaz bir havlu asılır, önündeki yere de beyaz bir havlu serilirdi²⁶⁵. Lohusa kadın yıkanmaya başlamadan önce yıkanacağı suya üzerlerine Elham ve İhlâs sürelerinin okunduğu kırk fındık atılırdı. Amaç, kadında kırkının çıkması ve sütünün çocuğa şifa olmasıydı²⁶⁶. Osmanlı Döneminde çocuğun doğduğunun kırkıncı günü ebe, akrabalar, komşular hamama davet edilirdi. Hamamda eğlenceler düzenlenir, misafirlere helva, dolma, turşu, şerbet, kahve ikram edilirdi. Daha sonra ebe çocuğu kundağından çıkarıp, üzerine şal örterek sıcaklığa götürürdü. Çocuk yıkandıktan sonra bir tas içindeki taze ördek yumurtası vücuduna sürülürdü²⁶⁷. Ebe kurnanın musluğundan akan suya üç ihlâs, bir fatiha okur bu su ile çocuk kırklanırdı²⁶⁸.

Ayak Açma Hamamı: Nişan töreninden sonra oğlan evi nişanlı kızın gelip gitmesine zemin hazırlamak ve akrabaların birbirlerini tanımaları için düzenlenen

²⁶² Cingöz, *a.g.mad.*, s.537.

²⁶³ Sezen, *a.g.e.*, s.189.

²⁶⁴ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

²⁶⁵ Çakmut, *a.g.m.*, s.33.

²⁶⁶ Bu bilgi Hatice Arslan’dan alınmıştır.

²⁶⁷ Çakmut, *a.g.m.*, s.33.

²⁶⁸ Cingöz, *a.g.mad.*, s.537.

eğlence amaçlı bir hamamdır²⁶⁹. Bu hamam bazen çermiklere topluluklar halinde gidilerek de yapılırdı.

Peştamal Hamamı: Aynı gelin hamamı gibi olan bu hamam, gelin geldikten on beş gün sonra yapılırdı. Kayınvalide hamamda geline ipekli bir seccade hediye ederdi. Eskiden çalgıyla eğlenilen bu hamam da günümüzde önemini kaybetmiştir²⁷⁰.

Yol Hamamı: Erzurum’da günümüzde de devam eden bir hamamdır. Hacca gidip döneni, başka şehirlerden veya köyden misafirliğe gelenleri ev sahibinin hamama götürmesidir²⁷¹.

Sıra Hamamı: Haftada veya on beş günde tekrarlanan bu hamam da mahalle komşusu, iş yeri komşusu, arkadaş olan erkekler birbirlerini hamama davet etmesiyle yapılan hamama verilen addır. Bu hamamda erkekler paralarını davet eden öderdi, fakat kadın hamamlarında herkes kendi parasını öderdi²⁷².

Gece Hamamı (Ramazan Hamamı): Erzurum’da ramazan ayında gece hamama gidilirdi. Bu âdet ay içerisinde birkaç kez tekrarlanırdı.

Yas Hamamı: Cenazenin kalkmasından on beş gün sonra ölü sahibi veya akraba hanımlarının hamama götürülmesine verilen isimdir. Hamama giderken acı kahve, çıkarken tatlı kahve ikram edilir²⁷³. Bu âdet günümüzde de varlığını korumaktadır. Eskiden Erzurum’da mahalleden biri öldüğü zaman “yas hamamı” yapılmadan komşu hanımları hamama gitmezlerdi. Gitmek zorunda olduklarında da cenaze sahibinden izin alınırdı²⁷⁴.

Çermiklere (Kaplıcılara) Gitme: Yerden doğal olarak çıkan ve banyo yapılmakta kullanılan sıcak sulara “çermik, kaplıca, ılıca” isimleri verilmektedir. Erzurum’un ilçeleri olan Pasinler ve Ilıca da bulunan kaplıcalara halk yılın her

²⁶⁹ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

²⁷⁰ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

²⁷¹ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

²⁷² Sezen, *a.g.e.*, ss.188–189.

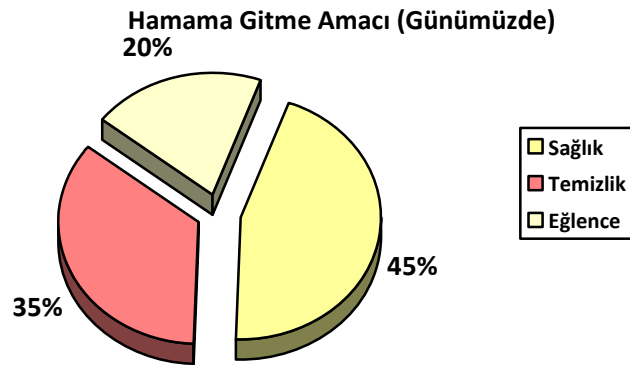
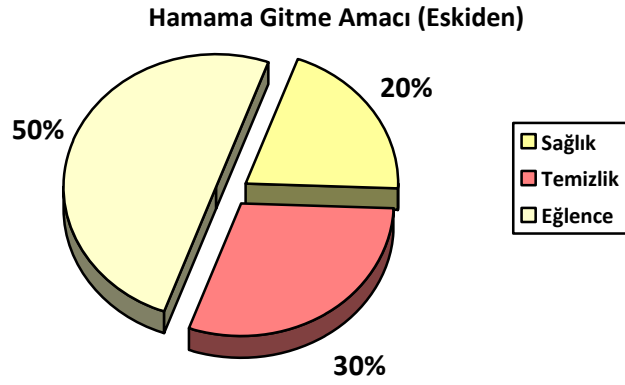
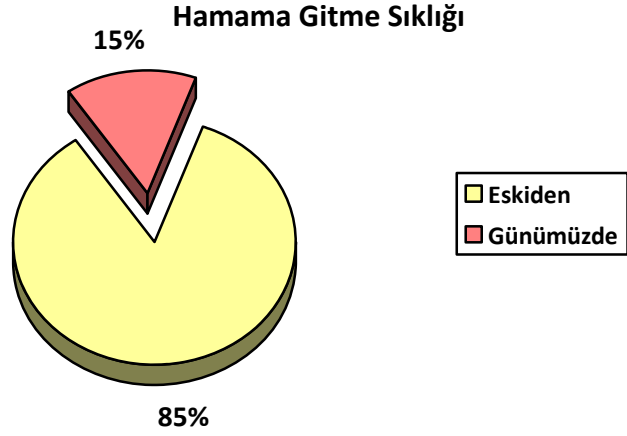
²⁷³ Sezen, *a.g.e.*, s.189.

²⁷⁴ Sezen, *a.g.e.*, s.190.

mevsiminde, Köprüköy ilçesinde bulunan soğuk çermiğe ise yaz aylarında gitmektedir. Yöre halkı çermiklerin daha çok hastalıklara iyi geldiğine inanmaktadır²⁷⁵.

²⁷⁵ Sezen, *a.g.e.*, s.189.

Çalışmanın hamam kültürü ile ilgili bölümünde Erzurum’da hamam adetleri ve hamama gitme sıklığı konusunda bir anket yapılmıştır. Farklı yaş, eğitim ve meslek grupları içerisinde 100 kişiye sorulan sorular sonucunda aşağıdaki grafikler oluşturulmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

4.1.ERZURUM İLİ MERKEZİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ HAMAMLARI

4.1.1. Lala Mustafa Paşa Hamamı (Çöplük Hamamı)

Yeri: Tebriz Kapıda yer almaktadır ²⁷⁶(Resim 29).

Tarihi ve Yaptıranı: Üzerinde kitabe bulunmayan hamam kaynaklarda Mimar Sinan tarafından yaptırıldığı ve Lala Paşa Camiinin vakfı olduğu belirtilmektedir²⁷⁷. Yapının isminden dolayı banisinin Lala Mustafa Paşa olduğu ve buna göre hamamın XVI. yüzyılda inşa edildiği belirtilir²⁷⁸.

Plan ve Mimari Özellikleri: Klasik Osmanlı Dönemi plan mimarisine sahip olan hamam²⁷⁹, kuzey-güney doğrultusunda soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir yapıdır²⁸⁰(Plan 6).

Soyunmalık kısmına kuzeydoğudan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kare planlı olan bu bölüm, tromplar üzerine oturan kubbeyle kapatılmıştır. Ortasında fiskiyeli bir havuzu bulunan mekânın duvar diplerinde sekilere ve nişlere yer verilmiştir²⁸¹(Resim 30-31).

Soyunmalık bölümünün güney kısmında bulunan bir kapıyla dikdörtgen planlı, ortada kubbe, yanlarda beşik tonozlarla kapatılmış ılıklik kısmına geçilmektedir. Yüksek tutulmuş ılıkliğin kubbesi sekizgen kasnağa oturmuştur. ılıklikta temizlik hücreleri ile havuz bulunmaktadır²⁸²(Resim 32). ılıkliğin batı duvarına açılmış bir kapıyla tuvaletlere geçimlidir²⁸³(Resim 33).

ılıkliğin güneyinde bulunan sıcaklık kısmında merkezde bir kubbe ve bu merkeze açılan üç yönde beşik tonozla örtülü eyvanlara geçilmektedir (Resim 34). Güneydoğu, güneybatı ve doğuda birer olmak üzere üç halvet hücresi bulunmaktadır (Resim 35).

²⁷⁶ Konyalı, *a.g.e.*, s.283; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, vd., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum, 2008, s.195; Ünal, *a.g.m.*, s.130.

²⁷⁷ Konyalı, *a.g.e.*, s.283; Hüseyin Yurttaş, *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Erzurum, 1999, s. 42; Hüseyin Yurttaş, *XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum ve Bir Vakfiye Örneği*, Erzurum, 2001, s.59.

²⁷⁸ Ünal, *a.g.m.*, s.131; Hamza Gündoğdu, *Erzurum Lalapaşa Külliyesi*, Ankara, 1992, ss.56-57; *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.173.

²⁷⁹ www.humakusu.org.

²⁸⁰ Ünal, *a.g.m.*, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.195.

²⁸¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.195; Ünal, *a.g.m.*, s.130.

²⁸² Ünal, *a.g.m.*, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.195.

²⁸³ Ünal, *a.g.m.*, s.130.

Hücreler kare planlı, üzerleri kubbe ile örtülmüştür. Hamamda birde külhan kısmı yer almaktadır²⁸⁴.

Moloz ve kesme taş malzeme kullanılan hamam içte ve dışta sıva ile kaplanmıştır²⁸⁵.

Süsleme: Yapıda herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 13.11.1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir²⁸⁶.

VGM. Arşivinde 1984 yılına ait onarım ve retorasyon projeleri bulunmaktadır. Söz konusu tarihte hamamda şu çalışmalar yapılmıştır;

Hamamın soyunmalık beden duvarına bitişik yapılan yapılar kaldırılmış, dam ve kubbe yüzeyleri topraktan temizlenerek düzeltilmiş ve 7 cm. demirli mozaik yapılmıştır (Resim 36-37). Soyunmalık kubbesindeki fener aslına uygun olarak yenilenmiştir. Külhan boruları temizlenmiştir (Resim 38). Cephelerde derz izleri, iç mekânlarda sıva raspaşı, sıva ve badana işleri yapılmıştır. Hamamın kapı ve pencere doğramalarının yenilenmesi, iç mekânın taş döşemesinin mozaik olarak yapılması, elektrik ve su tesisatının da tekrar elden geçirilmesi bu restorasyon sonucunda gerçekleştirilmiştir (Resim 39-40). Hamam, 04.05.2007 tarihinde VGM. tarafından koruma alanı olarak belirlenmiştir²⁸⁷.

Hamam, VGM.'nin mülkiyetinde ve denetimindedir. Günümüzde oldukça bakımlı bir durumda işlevini sürdürmektedir.

²⁸⁴ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.195; Ünal, *a.g.m.*, s.130.

²⁸⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.195.

²⁸⁶ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 60

²⁸⁷ Erzurum VGM., 2007/104 No'lu dosya.

4.1.2. Kırkçeşme Hamamı

Yeri: Kırkçeşme Mahallesinde bulunmaktadır²⁸⁸(Resim 41).

Tarihi ve Yaptıranı: Hamamın herhangi bir yerinde kitabe bulunmamaktadır. Kesin tarihi bilinmeyen yapının Taşhanı yaptıran Rüstem Paşa'nın hayır eserlerinden olduğu, plan ve mimari özelliklerinden dolayı XVI. yüzyıla tarihlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. Hamam günümüze birçok onarım geçirerek gelebilmiştir²⁸⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Suyunu Erzurum Kalesinin altından çıkan kaynaktan alan hamam; soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan bir plan şemasına sahiptir²⁹⁰(Plan 7).

Hamamın bugün mevcut olan soyunmalık ve ılıklik bölümü sonraki dönemlerde onarım görmüştür. Hamamın soyunmalık kısmına giriş batıdan sağlanmaktadır. Bu bölümde bazalt taşından fiskiyeli bir havuz ve önünde de suyun akıtıldığı bir kurun bulunmaktadır²⁹¹(Resim 42). Soyunmalık iki katlı olarak düzenlenmiş olup zemin katta doğu-batı ve güney yönlerini dolaşan soyunma sekileri, ikinci katta ise soyunma odaları yer almaktadır (Resim 43). Bu bölümün ikinci kattaki pencereleri kapatılarak soyunma hücrelerine dönüştürülmüştür. Soyunmalık bölümü sekizgen yüzeyli bir çatıyla örtülmüştür.

Soyunmalığın kuzeybatı tarafından ılıklik kısmına geçilmektedir. Üzeri kubbe ile kapatılmış olan ılıklik kısmının da ortasında bir şadırvana yer verilmiştir²⁹²(Resim 44).

Osmanlı hamam planlarında yapılmış ve orijinallliğini koruyan sıcaklık kısmı, ortada kubbeli merkezi bir mekânla haçvari tarzda sivri kemerli dört eyvandan oluşmaktadır (Resim 45). Ortadaki kubbeye pandantiflerle geçilmektedir ve bu alan küçük pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu ortadaki kubbenin altında kare planlı bir göbektaşı bulunmaktadır. Haç planlı mekânın köşelerindeki halvet hücreleri kare planlıdır ve kubbe ile örtülüdür (Resim 46). Bu mekânlara giriş eyvanların birleştiği

²⁸⁸ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

²⁸⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193; Ünal, *a.g.m.*, s.134.

²⁹⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

²⁹¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

²⁹² Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

köşelere açılan kapılardan sağlanmaktadır. Sıcaklık kısmında bugün mevcut olmayan bir onarım kitabesi olduğu belirtilmektedir²⁹³.

Yapının beden duvarları oldukça kalın tutulmuş ve malzeme olarak moloz taş ve kesme taş tercih edilmiştir²⁹⁴.

Hamamın kuzey yönüne bitişik bayanlar için düzenlenmiş bölüm yer almaktadır (Resim 47).

Süsleme: Yapıda süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 06. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Hamamın düzensiz planından dolayı birçok onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu onarımların hamamın hangi bölümüne uygulandığı hakkında bilgi bulunmamaktadır²⁹⁵.

Yapı, VGM. 'nin mülkiyeti ve denetimindedir. Hamam günümüzde çift fonksiyonlu olarak kullanılmaktadır.

²⁹³ Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

²⁹⁴ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.193.

²⁹⁵ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 59.

4.1.3. Küçük Hamam

Yeri: Ali Paşa Mahallesinde bulunmaktadır²⁹⁶ (Resim 48).

Tarihi ve Yaptıranı: Erzurum Vakıf Mazbut Defterlerinde Murat Paşa'nın evkafı olduğu kayıtlı olan yapının üzerinde kitabesi bulunmamaktadır. Fakat plan ve mimari özellikleri hamamın XVI. yüzyıla tarihlendirilmesinde yardımcı olmaktadır²⁹⁷.

Plan ve Mimari Özellikleri: Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamam tek fonksiyonlu bir özelliğe sahiptir (Plan 8).

Yapı birçok onarım geçirdiği için orijinal görüntüsünden tamamen uzaklaşmıştır. Bugün soyunma bölümüne ahşap çatılı bir dehlizden geçilerek girilmektedir (Resim 49). Soyunma kısmı tromplar üzerine oturan kubbeye kapatılmıştır (Resim 50). Bu kısma açılan bir kapıdan kuzeybatıdaki ahşap tavanlı ikinci soyunmalık mahaline geçilir²⁹⁸ (Resim 51).

Soyunmalığın doğusunda bulunan bir kapıyla ılıklik kısmına geçilir. Ilıklık kısmı, yan yana dizilmiş üç küçük kubbe ve bunların köşelerinde sivri tonozla kapatılmış mekânlardan oluşmaktadır. Sonradan kubbeleri ayıran kemerlerin içi duvarla örülerek üç ayrı mekân elde edilmiştir. Bunlardan güneyde kalan kısım tuvalet olarak değerlendirilmiş, kuzeydeki tonozlu kısım ise batısında bulunan kapı ile kare bir mekâna bağlanmaktadır (Resim 52).

Soyunmalık ve ılıklik kısmına oranla çok küçük olan hamamın sıcaklık kısmı kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Ortasında göbektaşı bulunan sıcaklığın güneybatı köşesinde tonozla örtülü küçük bir mekâna girilmektedir (Resim 53).

Etrafını başka yapıların kuşattığı hamamın dışardan dikkat çeken en önemli yanı kubbesinin sekizgen kasnağı üzerinde yüksek tutulmuş ikinci bir daire kasnağa yer verilmiş olmasıdır. Bu kasnak üzerinde ışıktandırmayı sağlamak için dört yönünde pencerelere yer verilmiştir (Resim 54). Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır²⁹⁹.

²⁹⁶ Gündoğdu, *a.g.m.*, s.186; Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.194.

²⁹⁷ Erzurum Mazbut Akar Taşınmaz Mallar Kütüğü, C.1, Kütük No: 88, s.44; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.194.

²⁹⁸ Konyalı, *a.g.e.*, s.283; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.194; Ünal, *a.g.m.*, s.134.

²⁹⁹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.194.

Süsleme: Yapıda tek süsleme unsuru soyunmalığın ortasında bulunan havuzun önünde yer alan kurunun süslemesidir (Resim 55).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 07. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁰⁰.

VGM. Arşivinde 23.07.1997 tarihinde onarım ve restorasyon projesi yer almasına rağmen VGM. tarafından yeniden yapılan tespit ve müdahaleler ile uygulamaya yönelik hazırlanacak projenin hazırlanmasına kadar onarım 31.07.1997 tarihine ertelenmiştir.

Belirlenen tarihte soyunmalık kısmını örten kubbenin çevresindeki moloz taşlar temizlenmiş, kubbenin estetiğini bozmadan sac ile örtülmüştür³⁰¹ (Resim 56).

VGM.'nin mülkiyetinde ve denetiminde olan hamam günümüzde kullanılmaktadır.

³⁰⁰ Erzurum Doğal ve Kültür Varlıkları Koruma Envanteri, No: 66.

³⁰¹ Erzurum VGM., 31.07.1997 tarihli rapor.

4.1.4. Askeri Hamam

Yeri: Yoncalık Mahallesinde İl Halk Kütüphanesi'nin güneyinde yer almaktadır³⁰² (Resim 57).

Tarihi ve Yaptıranı: Kitabesi bulunmayan hamam mimari üslup özelliklerinden dolayı Osmanlı hamamları içerisinde değerlendirilir ve XVI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 1981 yılına kadar askeriye elinde kalan hamam Askeriye Hamamı olarak isimlendirilmiştir³⁰³.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş olan hamam, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu plana sahiptir (Plan 9).

Doğuda dikdörtgen çerçeve içine alınmış yuvarlak kemerli bir kapıdan soyunmalık kısmına geçilmektedir. Bu kısım, tromplar üzerine oturan tuğladan yapılmış ve dört yönünde dikdörtgen pencereleri bulunan bir kubbe ile kapatılmıştır.

Ilıklık kısmına giriş kapısının ekseninden güneye kaymış bir kapıdan ulaşılır. Ilıklığın üzeri tonozla örtülmüştür. Bu kısmın kuzeyinde tuvalete yer verilmiştir. Günümüzde orijinal olmayan, güneyde açılmış bir kapısı vardır³⁰⁴.

Ilıklığın batı yanından bir kapıyla sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Sıcaklık, dört köşede tromplar üzerine oturan bir kubbe ile kapatılmıştır. Bu kubbenin kilit taşı noktasında ışıklandırma penceresine yer verilmiştir. Sıcaklığın dört köşesinde yıkanma sekileri ve kurnalar bulunmaktadır. Bu bölümün ortasında ise göbektaşına yer verilmiştir. Sıcaklığın kuzeyinde üzeri kubbeye kapatılmış halvet hücreleri bulunmaktadır. Hamamın güneydoğu köşesinde üstü eğik çatı ile örtülü olan iki katlı ve girişi ılıkılıktan sağlanan bir mekân bulunmaktadır. Son yıllarda geçirdiği onarımlarla orijinal özelliğinden uzaklaşmıştır.

Malzeme olarak hamamda beden duvarlarında taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır³⁰⁵.

³⁰² Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.183.

³⁰³ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.183.

³⁰⁴ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.183.

³⁰⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.183.

Süsleme: Yapının dış ve iç kısımlarında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 13. 11. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁰⁶.

Eski askeri kışlanın yerinde yapılmış olan hamam VGM. tarafından restore edilmiştir(Resim 58-59). Bu restorasyonda şu düzenlemeler yapılmıştır. Hamamın iç ve dış sıvaları elden geçirilmiş, yıkılan duvarlar onarılmıştır. Yapının kapı ve pencere çerçeveleri yenilenmiş, zemin kesme taşla döşenmiş, bahçe duvarla çevrilerek çevre düzenlemesi yapılmıştır (Resim 60).

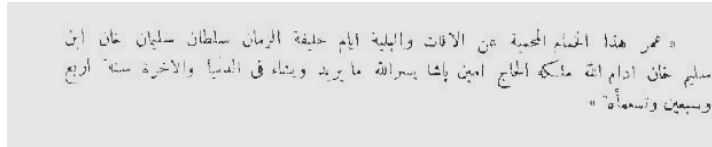
Yapının mülkiyeti ve denetimi VGM.'ye ait olup günümüzde kullanılmamaktadır.

³⁰⁶ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları koruma Envanteri, No: 151.

4.1.5. Boyahane Hamamı

Yeri: Karaköse Mahallesi'nde, Cennetçeşme Sokakta, Boyahane Caminin doğusuna bitişiktir³⁰⁷ (Resim 61).

Tarihi ve Yaptırımı: Hamamın kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde 974 H. 1566 M. tarihinde Hacı Emin Paşa tarafından yaptırılmıştır³⁰⁸. Kaybolan kitabeldeki metin şu şekildedir.

“Amere haze'l-hemmâme'l mahmiyyete ani'l âfâtî ve'l-beliyyeti, eyyâme halîfeti'z-zemân Sultan Süleyman Han İbn Selim Han, edâ mellâhü mülkehû, el-Hâc Emîn Paşa yesserâllahü mâ yürîdü ve yeşâü fi'd-dünyâ ve'l-âhirah senete erbâ'in ve seb'in ve tis'imietin”.

Anlamı: *Afet ve belalardan korunmuş olan bu hamamı zamanın halifesi Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman Han zamanında Allah mülkünü devam ettirsin Hacı Emin Paşa yaptırdı. Allah, dünya ve ahirette onun isteklerini ve dileklerini kabul etsin.*

*Sene 974*³⁰⁹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Klasik Osmanlı hamam planına sahip olan yapı, birbirine benzeyen iki bölümden meydana gelen çift fonksiyonlu bir hamamdır. Soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhandan oluşan hamamın kadınlar kısmının soyunmalık bölümü sonradan camiye çevrilmiştir³¹⁰ (Plan 10).

Hamamın soyunmalık kısmına, kuzeybatıda bulunan eyvan türü bir kapıyla girilir. Soyunmalık kısmı, kare ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu kısmın etrafında soyunma

³⁰⁷Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184; Lütfi Sezen, *Erzurum Folkloru*, Erzurum, 2007, s.191; Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul, 1338, s.60; Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Ünal, *a.g.m.*, s.130; Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Vakıf Eski Eser Fişi; *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.173.

³⁰⁸ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum yahud Hemşehrîlere Armağan*, İstanbul, 1338, s.41; Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Vakıf Eski Eser Fişi; Sezen, *a.g.e.*, s.191; Ünal, *a.g.m.*, s.130; www.humakusu.org.

³⁰⁹ Nusret, *a.g.e.*, s.60; Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184; Abdulkadir Yılmaz, “Hamamdan Camiye Dönüştürülen Yapı: Erzurum Boyahane Camii”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11, S.32, 2007, s.198.

³¹⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184; Sezen, *a.g.e.*, s.191; Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Ünal, *a.g.m.*, s.130.

odaları bulunmaktadır (Resim 62). Soyunmalık kısmı kuzeybatıdan iki pencere ile oldukça ferah bir görünüme kavuşmuştur. Soyunmalık bölümünün kabinleri sonradan iki katlı olarak düzenlenmiştir (Resim 63). Bu bölümden geniş bir kemer açıklığı ile ılıkılık kısmına geçilmektedir³¹¹.

Ilıklık iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölüm, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Ortası kubbe, yanlar sivri tonozla örtülüdür. Günümüzde bu kısım tuvalet olarak kullanılmaktadır (Resim 64). İkinci bölüme birinci bölümün giriş kapısı ile aynı ekseninde bir kapı ile girilmektedir. Bu bölümün üst örtüsü üç kubbeden oluşmaktadır (Resim 65).

Sıcaklık kısmına eksenden kaydırılmış bir kapı ile geçilmektedir. Sıcaklık Klasik Osmanlı hamamlarının güzel bir örneğidir. Haçvari plan tipine sahip olan bu bölüm, dört sivri tonozlu eyvan, ortada kubbeye kapatılmış sekizgen mekân ile köşelerde kubbeli sekizgen halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Sıcaklık bölümünün ortasında göbektaşı yer almaktadır (Resim 66). Kadınlar bölümüyle aynı plan özelliğine sahip olan sıcaklığın kubbeleri orijinalde yıldız şeklinde kubbe ışıkları ile aydınlatılmaktaydı. Son onarımlarda asıl şekillerini yitirerek yıldız şekillerini kaybetmişler ve yuvarlağa dönüştürülmüş, üzerleri bombeli camlarla kapatılmışlardır³¹² (Resim 67).

Hamamda malzeme olarak cephelerde düzgün kaliteli kesme taş, kubbe ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır³¹³.

Süsleme: Hamamda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: İlk yapıldığında çift fonksiyonlu olarak yapılmış olan hamamın kadınlar kısmının soyunmalık bölümü 1621 tarihinde camiye dönüştürülmüş ve bir de minare eklenmiştir. Kadınlar kısmının diğer bölümleri ise kapatılmıştır. 1968 tarihine kadar çok harap bir durumda olan hamam depo olarak kullanılmıştır (Resim 68). Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 09.08.1968 tarihli kararı ile VGM.'ce yapı toprak altından çıkartılarak onarılmıştır. Caminin onarımı tamamlanarak 1969 yılında ibadete açılmıştır.

³¹¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184.

³¹² Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Ünal, *a.g.m.*, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184.

³¹³ Ünal, *a.g.m.*, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.184.

Hamamın kadınlar kısmının onarımı üst örtüsünün tamamlanmasından sonra dondurulmuştur. Erkekler kısmının ise onarımına devam edilmiştir (Resim 69). Bu restorasyon sonucunda yapının külhan kısmı, su deposu ve tesisatı ile birlikte hamamın tüm iç sıvası yenilenmiştir.

1983 tarihinde yapılan onarım ve restorasyon da ise şu çalışmalar yapılmıştır. Hamamın tabanı ve döşemeden 120 cm. yüksekliğe kadar duvarı mermer kaplanmış, kapı ve pencereleri yenilenerek, yapı işletmeye açılmıştır³¹⁴.

Hamam VGM. mülkiyetinde ve denetimindedir.

³¹⁴ Erzurum Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Vakıf Eski Eser Fişi, 08.03.1983.

4.1.6. Murat Paşa Hamamı

Yeri: Erzincan Kapı Semtinde Kuyucu Murat Paşa Camiinin güneyinde, aynı adla anılan mahallede bulunmaktadır³¹⁵ (Resim 70).

Tarihi ve Yaptıranı: Yapının tarihi hakkında bilgi veren herhangi bir kitabesi yoktur. Ancak Murat Paşa Camii ile aynı yıllarda, Kuyucu Murat Paşa tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaptırıldığı kabul edilmektedir.³¹⁶

Vakıf kütük defterlerinde Murat Paşa evkafına kayıtlıdır.³¹⁷

Plan ve Mimari Özellikleri: Plan itibariyle klasik bir düzene sahip olan hamam³¹⁸ tek fonksiyonlu bir hamam olup, doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiştir. Soyunmalık-ılıklik-sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamama (Plan 11), batı cephesinin ortasında basık kemerli eyvan türü bir kapı ile girilmektedir. Hamamın girişinde kubbeli küçük bir mekân vardır.³¹⁹ Bunun iki yanında sonradan eklenmiş olan tonozlu mekânlar yer alır. Girişteki küçük kubbeli bölümden sonra hamamın soyunmalık bölümüne ulaşılmaktadır (Resim 71).

Hamamın soyunmalık kısmı büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı ikili düzene sahip olup, altta sekizgen üstte yuvarlak bir düzenleme göstermektedir (Resim 72). Doğru-batı doğrultusunda uzanan hamamın soyunmalık kısmının taştan yapılmış soyunmalık sekileri hamamın girişinin dışındaki üç yanını kuşatmaktadır. Soyunmalığın zemini kesme taş döşeli olup ortasında bir havuz yer almaktadır (Resim 73).

Soyunmalık bölümünün doğu duvarına açılmış bir kapıdan ılıklik bölümüne geçilmektedir. Enine bir mekân olan ılıklik, kuzey-güney doğrultusunda düzenlenmiştir. Kuzey ve güney uçlarında sivri kemerli birer tonoz, bunlar arasında da üç küçük kubbe yer almaktadır. Güney kısmında tuvaletler bulunur (Resim 74).³²⁰

Ilıklığın ortasından geçilerek ulaşılan sıcaklık bölümü merkezi bir kubbe ve dört eyvanlı, dört halvet hücreli klasik bir plan düzenlemesi göstermektedir (Resim 75).

³¹⁵ Konyalı, a.g.e., s.283; Ünal, a.g.m., s.134; Sezen, a.g.e., s.191.

³¹⁶ Yurttaş, a.g.e., s. 52; Gündoğdu, a.g.m., s.185; Konyalı, a.g.e., s.283; Ünal, a.g.m., s.134; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., a.g.e., s.200; *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.173; Taner Özdemir, *Kaybolan Şehir Erzurum*, Ankara, 2006, s.225.

³¹⁷ Erzurum Mazbut Akar Taşınmaz Mallar Kütüğü, C.5, Kütük No:179, s.55.

³¹⁸ Ünal, a.g.m., s.134.

³¹⁹ Gündoğdu, a.g.m., s.185.

³²⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., a.g.e., s.196.

Köşelerde bulunan dört halvet hücreleri, sekizgen profilli ve birer kubbe ile örtülüdürler (Resim 76). Dört eyvan ise beşik tonozla kapatılmıştır. Sıcaklığın ortasında sekizgen bir göbek taşı bulunmaktadır. Hamamın sıcaklık kısmı kubbedeki dört pencere ile aydınlatılmıştır. Hamam, kesme taş ve moloz taşla inşa edilmiştir.

Süsleme: Yapının batısında bulunan girişinin dışa doğru taşıntı yapması ve kapıyı çevreleyen sivri kemer hamamın ön cephesinde abidevi bir görüntü vermiştir (Resim 77). İç kısımda süsleme unsuruna sık rastlanmayan yapının sıcaklığa geçiş sağlayan kapının üzerinde tek sıra mukarnas dizisi bulunmaktadır (Resim 78). Bu süslemenin benzer örneğini sıcaklıkta kubbeye geçiş elemanı olarak görmek mümkündür.

Soyunmalık kısmını örten kubbenin kasnağı ikili olup, altta sekizgen üstte yuvarlak bir düzenleme görülmektedir³²¹. Alttaki sekizgen kasnağın köşelerini yumuşatmak için sivri kemerler bulunur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından korunması gereken kültür varlığı olarak 08. 05. 1976 tarihinde tescil edilmiş olan hamam³²² 26.03.1996 tarihinde onarım ve restore edilmiştir. Bu tarihte yapıda şu çalışmalar yapılmıştır. Murat Paşa Camiinin üst örtüsünün kurşun kaplama olması nedeniyle kurşun kaplama yapılmıştır. Sıcaklık kısmında döşeme tahrip olduğundan siyah mermer ile yenilenmiştir³²³ (Resim 79). Yapı son olarak 2005–2006 yılında Erzurum VGM. tarafından onarılmıştır.³²⁴ VGM. mülkiyetinde ve denetiminde olan hamam günümüzde kullanılmaktadır.

³²¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.196.

³²² Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 60.

³²³ Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Raporu, 26.03.1996.

³²⁴ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.196.

4.1.7. Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamı

Yeri: Gürcü Kapı Semtinde³²⁵ Çortan Mahallesiinde yer almaktadır³²⁶ (Resim 80).

Tarihi ve Yaptıranı: Hamamın üzerinde yapım tarihiyle ilgili herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Plan ve mimari özelliklerine göre XVII. yüzyıla tarihlendirilmektedir³²⁷. Hamam, ilk olarak “Pastırmacı Hamamı” olarak anılmış daha sonra Fuadiye Hamamı adını almıştır. Günümüzde Erzurum Hamamı olarak anılmaktadır³²⁸.

Plan ve Mimari Özellikleri: Klasik Osmanlı hamam plan düzeninde yapılan hamam soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve halvet bölümlerinden meydana gelmektedir (Plan 12). Hamamın girişi atkıtaşlı olup, üst kısmı yuvarlak kemerlidir. Girişin üzerinde kare bir pencereye yer verilmiştir³²⁹ (Resim 81).

Soyunmalık kısmına çift kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Kare mekânlı olan bölümün en dikkat çeken yanı üst örtüsüdür. Bu kısım ahşap sütunlarla taşınan sekiz dilimli ahşap bir kubbeyle örtülüdür ve üç katlı bir yapı özelliği göstermektedir (Resim 82). Mekânın ortasında mermerden yapılmış sekizgen planlı şadırvanlı bir havuz yer almaktadır³³⁰. İkinci katta soyunma hücreleri yer alır, bu kısmın korkulukları ahşaptan aplike olarak yapılmış palmet ve rumi bezemeye sahiptir. Bu bölümün üçüncü katı balkon şeklinde tasarlanmıştır (Resim 83).

Soyunmalıktan ılıkılığa geçişi sağlayan kapının üzerinde havalandırma bacasına yer verilmiştir³³¹. Ilıklık hamamın en çok onarım gören bölümüdür (Resim 84). İlk yapıda kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülü olduğu tahmin edilen bu mekânın güney kesimi bir duvarla örülmüş ve halvet hücrelerinden biride sıcaklıktan ayrılarak müstakil bir hamam haline sokulmuştur³³². İbrahim Hakkı Konyalı buranın bir dönem kadınlar kısmı olarak kullanıldığını belirtmektedir³³³. Rahmi Hüseyin Ünal’ın da katıldığı bu görüşe göre bu kısım daha sonra kazan dairesi olarak

³²⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³²⁶ Sezen, *a.g.e.*, s.190; Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Ünal, *a.g.m.*, s.130.

³²⁷ Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Ünal, *a.g.m.*, s.142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³²⁸ Sezen, *a.g.e.*, s.190; Yurttaş, *a.g.e.*, s.70.

³²⁹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³² Ünal, *a.g.m.*, s.142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³³ Konyalı, *a.g.e.*, s.281.

değerlendirilmiştir³³⁴. Daha sonra kazan dairesi olarak kullanılacak olan bu kısım beşik tonozla örtülüdür ve güneydoğudan bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Kuzeyde ikiye bölünen ılıklik kısmında birde tuvalete yer verilmiştir³³⁵ (Resim 85).

Sıcaklık veya yıkanma bölümü üzerinde dokuz pencere açılmış kubbe ile örtülü kare bir mekândan, etrafına dizili dikdörtgen ve kare formlu, üzerleri çapraz tonozla örtülü sekiz halvet hücresinden oluşmaktadır³³⁶ (Resim 86).

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüsünde tuğla kullanılmıştır.

Hamam plan düzenlemesi ile Erzurum hamamları içerisinde farklı bir yere sahiptir.

Süsleme: Hamamda balkon şeklinde yapılan üst kat korkulukları oymalıdır. (Resim 87). Ilıklığa geçit sağlayan soyunmalığa doğru çıkıntı yapan kısmın üzerinde bitkisel motifli çini süslemeler bulunmaktadır. (Resim 88). Soyunmalığıdaki bir diğer süsleme unsuru ise sekizgenin ortasında sekizgen havuzun bulunmasıdır. Havuzun her kenarında dilimli kemerlerle süsleme unsuru oluşturulmuştur. Kemerlerin içerisinde bitki motifi bulunmaktadır (Resim 89).

Sıcaklık kurnaları üzerinde, muslukları içerisine alan istiridye kabuğu şeklindeki motifler dikkat çekicidir. (Resim 90).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 08. 05. 1976 yılında korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³³⁷. Yapı, VGM.'nin mülkiyeti ve denetimindedir.

³³⁴ Ünal, *a.g.m.*, s.142.

³³⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³⁶ Ünal, *a.g.m.*, s.142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.187.

³³⁷ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 63.

4.1.8. Hanım Hamamı (Numune Hamamı)

Yeri: Esat Paşa Mahallesiinde bulunmaktadır³³⁸ (Resim 91).

Tarihi ve Yaptıranı: Raziye Hanım tarafından yaptırılan hamamın kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğünde Raziye Hanım vakfına kayıtlı olarak geçmektedir³³⁹. XVII-XVIII. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır³⁴⁰.

Plan ve Mimari Özellikleri: Soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır (Plan 13).

Soyunmalık kısmına hamamın doğusunda bulunan merdivenlerle inilmektedir. Soyunmalık tromplara oturan bir kubbe ile örtülüdür. Bu bölümün ortasında bir havuz bulunmaktadır (Resim 92). Soyunmalığa sonradan ilave edildiği anlaşılan kuzeydeki ikinci soyunmalık bölümü ana bölüme iki kapı açıklığı ile açılmaktadır (Resim 93).

Soyunmalığın kuzeybatı kesiminden bir kapıyla üzeri tonozla örtülü derinlemesine bir mekân olan ılıkılığa geçilmektedir (Resim 94).

Sekizgen planlı, üzeri kubbe ile örtülü olan sıcaklık bölümünün ortasında sekizgen göbek taşı bulunmaktadır (Resim 95). Sıcaklığın güneyinde bulunan ve sekizgenin köşelerinde sekizgen üzerleri kubbe ile örtülü halvet hücreleri bulunmaktadır (Resim 96). Sıcaklığın hemen batısında su deposu ve külhan bölümü yer alır³⁴¹ (Resim 97).

Dış mimarisi bakımından hiçbir özelliği olmayan hamamın içi daha bakımlıdır. Dışarıdan yalnız sıcaklığın ve soğukluğun kubbeleri belli olmaktadır. Diğer kısımlar düz bir baca şeklinde dışa yansıtılmıştır. Soğukluk kubbesinin tepesinde aydınlatma fenerine yer verilmiştir (Resim 98). Hamam günümüzde kadınlara hizmet vermektedir.

Süsleme: Dıştan oldukça bakımsız olan hamamın içerisinde de süsleme unsuruna rastlanmaz.

³³⁸ Sezen, *a.g.e.*, s.192; Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.191.

³³⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.191; Sezen, *a.g.e.*, s.192.

³⁴⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.191.

³⁴¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.191.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 08. 05. 1976 tarihinde kültür varlığı olarak tescil edilmiřtir³⁴². VGM. tarafından düzenlenen bir proje ile yakın bir tarihte restorasyonu yapılacaktır.

Günümüzde mülkiyeti ve denetimi VGM. olup kullanılmaya devam etmektedir.

³⁴² Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 67.

4.1.9. Çifte Göbek Hamamı

Yeri: Yeğenağa Mahallesinde, Köse Ömer Ağa Camiinin güneyinde bulunmaktadır³⁴³ (Resim 99).

Tarihi ve Yaptıranı: Üzerinde kitabe bulunmayan hamamı, İ. Hakkı Konyalı hiçbir kaynak göstermeden bir kısmının Bakırcı Camiinin vakfı olarak hayırsever Bakırcı Hacı Mustafa, bir kısmının da Derviş Ağa tarafından yaptırıldığını belirtir³⁴⁴. R. Hüseyin Ünal ise hamamı XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir³⁴⁵.

Plan ve Mimari Özellikleri: Hamam planları içinde farklı bir uygulamaya sahip olmasıyla dikkati çeken Çifte Göbek Hamamı, adını iki büyük kubbeli sıcaklık bölümünün olması ve her iki kubbeli kısımda da birer göbektası bulunmaktadır. Bu yönü ile Erzurum hamamları içinde farklı bir plan düzenlemesine sahiptir³⁴⁶.

Hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır (Plan 14).

Yapının girişi 2007 yılına kadar doğu duvarına sonradan açılmış bir kapı ile sağlanırken, onarım sonrasında kapatılmış olan orijinal giriş yeniden açılarak kullanılmaya başlanmıştır³⁴⁷. Tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü olan soyunmalık kısmının batı kısmı farklı bir uygulama ile genişletilmiştir. Soyunmalık kısmının batı duvarı genişliğinde olan bu ek, iki silindirik sütun üzerine oturan üç kemerle soyunma kısmına bağlanmaktadır. İki sütun arasında kalan kısmın doğu bölümü kubbe ile batı bölümü de tonozla örtülüdür. Sütunlarla duvarlar arasında kalan kısımlar birer yarım manastır tonozla örtülüdür³⁴⁸. Zemini taş döşeli olan soyunmalık kısmının ortasında bir havuza yer verilmiştir³⁴⁹ (Resim 100).

Hamamın soyunmalık kısmının güneyinde bulunan bir kapı ile ılıkliğa geçilmektedir. En çok onarım görmüş olan ılıklığın üzeri günümüzde iki küçük kubbe ile örtülüdür. Batıda yer alan tek kubbeli kısım ve doğudaki iki kubbeli kısım sonraki dönemlerde ılıklik mekânından ayrılmış ve sıcaklık kısmına dâhil edilmiştir.

³⁴³ Sezen, *a.g.e.*, s.191; Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.185; Hüseyin Yurttaş, *Ağaların Hayratı*, Erzurum, 2008, s.68.

³⁴⁴ Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.185.

³⁴⁵ Ünal, *a.g.m.*, s.139; *Erzurum İl Yıllığı* 98, Ankara, 1998, s.173.

³⁴⁶ Sezen, *a.g.e.*, ss.191-192.

³⁴⁷ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186.

³⁴⁸ Ünal, *a.g.m.*, s.139; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186.

³⁴⁹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186.

Günümüzde sivri kemer tonozlu dar uzun koridor tuvalet olarak kullanılmaktadır³⁵⁰ (Resim 101).

Dikdörtgen plana sahip sıcaklık kısmı kare profilli iki adet sütun üzerine oturtulan kemerlerle birbirinden ayrılan ve tromplar üzerine oturan eşit iki büyük kubbe ile örtülüdür (Resim 102). Ilıklık bölümünden eklenen halvet hücrelerinin yanı sıra sonradan sıcaklığın güneydoğu köşesine bir halvet hücresi daha ilave edilmiştir. Hamama ismini veren çifte göbekler iki büyük kubbenin altında sekizgen yapılmıştır. Sekizgen kasnak üzerine oturan soyunmalık ve sıcaklık kubbeleri dışa yansıtılmış, kubbelerin üç köşesinde ışıklandırma delikleri açılmıştır³⁵¹. Sıcaklığın güney kesiminde külhan ve su deposuna yer verilmiştir.³⁵²

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, örtü sisteminde tuğla kullanılmıştır³⁵³.

Süsleme: Yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 13. 11. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁵⁴. Yapı, 2007 yılında Erzurum VGM. tarafından restore edilmiştir³⁵⁵.

VGM.'nin mülkiyetinde ve denetiminde olan hamam günümüzde kullanılmaktadır.

³⁵⁰ Ünal, *a.g.m.*, s.139; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186; Hamza Gündoğdu, “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, *Şehri Mübarek Erzurum*, Ankara, 1989, ss.188-189.

³⁵¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186; Ünal, *a.g.m.*, s.139.

³⁵² Yurttaş, *a.g.e.*, s.69.

³⁵³ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186; Yurttaş, *a.g.e.*, s.69.

³⁵⁴ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 64.

³⁵⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.186.

4.1.10. Gümrük Hamamı

Yeri: Eminkurba Mahallesiinde yer almaktadır³⁵⁶(Resim 103).

Tarihi ve Yaptıranı: Yapı, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olup 1113 H.- 1717 M. yılında Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılan Gümrük Camiye vakfedilmiştir.³⁵⁷

Plan ve Mimari Özellikleri: Hamam, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir plana sahiptir. Yapının giriş kapısı ana eksen üzerinde değil yanda bulunmaktadır³⁵⁸(Plan 15).

Hamamın soyunmalık kısmı, tromplar üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbenin ortasında bir aydınlık feneri bulunmaktadır ve soyunmalığın ortasına oval havuz yerleştirilmiştir (Resim 104). Bu kısmın kuzeydoğusundan geçilen üzeri tonoz örtülü ikinci bir soyunmalık kısmı bulunmaktadır (Resim 105).

Ilıklığa soyunmalığın kuzeybatısında bulunan bir girişle ulaşılır. Ilıklığın ortası kubbe, yanları çapraz tonozla örtülmüştür. Bu bölümün kuzeyinde bulunan kubbeli kısım tuvalet olarak kullanılmıştır (Resim 106).

Sıcaklığa giriş, ılıklığın ortasındaki kapıyla sağlanır. Sıcaklık, haçvari bir düzenleme gösteriyordu. Girişteki tonoz ile bunun iki yanında yer alması gereken kubbeli halvet hücreleri kaldırılmış, böylece üç eyvanlı bir plan elde edilmiştir³⁵⁹ (Resim 107). Sıcaklık bölümünün köşelerinde yer alan halvet hücrelerinden doğudaki büyük, batıdaki daha küçük kubbe ile örtülmüştür. Göbektaşının bulunduğu orta mekân kubbeye, eyvanları ise tonozla örtülmüştür.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır³⁶⁰.

Süsleme: Yapıda süsleme unsuru bulunmamaktadır.

³⁵⁶ Konyalı, *a.g.e.*, s.281; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.189.

³⁵⁷ Gündoğdu, *a.g.m.*, s.188; Yurttaş, *a.g.e.*, s.22; Konyalı, *a.g.e.*, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.189.

³⁵⁸ Yurttaş, *a.g.e.*, s.22.

³⁵⁹ Rahmi Hüseyin Ünal, “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.6, Erzurum, 1974,s.136.

³⁶⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.189.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 07. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁶¹.

Hamam, son olarak 2005–2006 yılında Erzurum VGM. tarafından onarılmıştır (Resim 108). Belirtilen tarihte cephelerde, kubbede ve iç kısımda temizlik yapılmıştır. Üst örtüyü oluşturan kubbeler yeniden değerlendirilerek üst kısımlarında ısıklıklara ve fenerlere yer verilmiştir. Yapının giriş kapısı (Resim 109), ılıkılık (Resim 110) ve sıcaklık (Resim 111- 112) kapıları yeniden yapılmıştır. Hamamın iç kısmında zemin ve soyunmalıkta bulunan sekiler temizlenmiştir (Resim 113). Su deposu ve külhan kısımları elden geçirilmiştir (Resim 114). VGM. mülkiyetinde olan hamam bugün kullanılmamaktadır.

³⁶¹ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 68.

4.1.11. Tahta Hamamı

Yeri: Kadana Mahallesinde bulunmaktadır³⁶² (Resim 115).

Tarihi ve Yaptıranı: İbrahim Paşa Camiinin vakfı olan hamam XVIII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir³⁶³.

Plan ve Mimari Özellikleri: Suyunu Akpınar suyundan alan hamam, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır (Plan 16).

Yapının batı duvarında bulunan geniş ve derin bir dehlizden geçilerek kare planlı soyunmalık bölümüne geçilir. Orijinalde kubbe ile örtülü olan bu bölüm daha sonra beş ahşap destek üzerine oturan ahşap bir tavanla kapatılmıştır (Resim 116). Soyunma yerinin güneydoğu köşesindeki bir kapıdan doğu-batı yönünde uzanan bir tonozla örtülü kare mekâna geçilmektedir³⁶⁴. Bu mekânın güneydoğusunda bulunan bir kapıyla eski su deposu ve külhan bölümüne ulaşılmaktadır (Resim 117-118).

Soyunmalığın batı duvarında, cepheden taşıntı yapan bir girişle hamamın düzensiz bir görünüşe sahip ılıkılık³⁶⁵ kısmına geçilmektedir. Ilıklık kare planlı iki mekândan oluşmaktadır. Bu mekânların üzeri beşik tonozla örtülmüştür (Resim 119). Batıdaki mekândan küçük bir kapıyla tuvalet kısmına ulaşılır. Ilıklığın doğu köşesindeki bir kapıyla sıcaklığa geçiş için yapılmış küçük bölüm bulunmaktadır³⁶⁶.

Hamamın en dikkat çeken yanı sıcaklık kısmıdır. Uzun dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Ortasında sekizgen bir göbektaşının yer aldığı bu mekânın üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Halvet hücrelerinin sayısı bu hamamda azalmıştır. Kuzeyde küçük bir halvet hücreğine yer verilmiştir (Resim 120).

Yapıda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğlaya kullanılmıştır³⁶⁷.

³⁶² Sezen, *a.g.e.*, s.192; Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Ünal, *a.g.m.*, s.140; Özkan, *a.g.m.*, s.15; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.201.

³⁶³ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Ünal, *a.g.m.*, ss.140-142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.201; www.humakusu.org.

³⁶⁴ Ünal, *a.g.m.*, s.140; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.201.

³⁶⁵ Ünal, *a.g.m.*, s.140.

³⁶⁶ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.201.

³⁶⁷ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.201.

Süsleme: Hamamda soyunmalık kısmında orijinal olmayan alçı süsleme görülmektedir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 13.11.1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁶⁸.

VGM. arşivinde 1988 yılına ait onarım ve restorasyon projeleri mevcuttur. Bu tarihte hamamda şu çalışmalar yapılmıştır. Giriş cephesinin daha düzenli olarak görünmesi için giriş kotu yükseltilmiş, girişin sağına depo ve gişe bölümü eklenmiştir (Resim 121). Üst örtüsü yenilenmiştir (Resim 122). Soyunma ve kurutma kısımlarının üzeri çatı olarak örtülmüş ve üzeri oluklu saclarla, soyunma kısmının döşemesi ise taşla kaplanmıştır. Ilıklıkta iki tuvalet ile özel temizlik yeri yapılmıştır. Sıcaklık kısmındaki kurnalar yenilenmiştir. Ayrıca elektrik ve su tesisatı elden geçirilmiştir³⁶⁹.

VGM. mülkiyetinde ve denetiminde olan hamam günümüzde kullanılmaktadır.

³⁶⁸ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 61.

³⁶⁹ Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Raporu, 13.09.1996.

4.1.12. Şeyhler Hamamı

Yeri: Şeyhler Mahallesinde, Şeyhler Camiinin karşısında bulunmaktadır³⁷⁰ (Resim 123).

Tarihi ve Yaptıranı: Şeyhler Camiinin vakfı olarak yaptırılan yapı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Camiinin vakıf kayıtlarında hamamın yapım tarihi 1150–1180 H. 1737–1766 M. olarak geçmektedir³⁷¹.

Plan ve Mimari Özellikleri: Klasik Osmanlı hamam planı düzeninde, orijinalitesini nispeten korumuş olan hamam, soyunmalık-ılıkılık-sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelmiş tek fonksiyonlu bir hamamdır³⁷² (Plan 17).

Doğu yönünde caddeye açılan bir kapıdan, içerisinde Külhan-i Baba Türbesinin de yer aldığı, üstü ahşap tavan olan giriş holünden hamamın soyunmalığa açılan asıl kapısına ulaşılır (Resim 124). Bu asıl kapı basık kemerli olarak yapılmıştır. Kare planlı olan soyunmalık tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Zemini taş döşeli olan soyunmalığın ortasında bir havuz bulunmaktadır³⁷³ (Resim 125). Batı duvarındaki kapı açıklığıyla kuzey-güney doğrultuda uzanan dikdörtgen mekânlı, ortada üç küçük kubbe ve uçlarda fazla derin olmayan sivri tonozlarla örtülü ılıkılık kısmı yer almaktadır. Bu alanın güneyinde üzeri tonozla örtülü tuvaletlere geçilmektedir (Resim 126).

Hamamın sıcaklık bölümüne ılıkılığın batı duvarındaki kapı ile ulaşılmaktadır. Haçvari düzende yapılmış olan sıcaklık; kubbeli bir orta mekân ve yanlarda dört eyvandan meydana gelmiştir (Resim 127). Bunun köşelerinde de simetrik olarak yerleştirilen sekizgen planlı kubbeli halvet hücreleri bulunmaktadır (Resim 128). Kubbe ile örtülü orta mekânda sekizgen bir göbek taşı mevcuttur³⁷⁴. Hamamın külhan ve su deposu sıcaklık bölümünün batısında yer almaktadır.³⁷⁵

Hamamı oluşturan bölümler içten Türk üçgeni ve tromp, dıştan da kasnak üzerine oturan kubbelerle örtülmüştür (Resim 129).

³⁷⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.200; Ünal, *a.g.m.*, s.139; Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Sezen, *a.g.e.*, s.192.

³⁷¹ Ünal, *a.g.m.*, s.139; Haldun Özkan, “Erzurum Şeyhler Külliyesi”, *Beyazdoğu Dergisi*, S.15, 2008, s.15; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.200; Erzurum Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü 152 Nolu Envanter; Özdemir, *a.g.e.*, s.2.

³⁷² Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.200; Özdemir, *a.g.e.*, s.2; Özkan, *a.g.m.*, s.15.

³⁷³ Ünal, *a.g.m.*, s.139.

³⁷⁴ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Ünal, *a.g.m.*, s.139; Özkan, *a.g.m.*, s.15; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.200.

³⁷⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.200.

Süsleme: Yapıda süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 25. 03. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁷⁶.

Yapı günümüzde oldukça haraptır.

³⁷⁶ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, Envanter No: 25–01.01 (1.0) \ 4

4.1.13. Saray Hamamı

Yeri: Emir Şeyh Mahallesinde yer almaktadır³⁷⁷ (Resim 130).

Tarihi ve Yaptıranı: Hamamın giriş kapısı üzerindeki mermer kitabeye göre 1119 H.- 1707 M. yılında Derviş Ağa Camiinin banisi Derviş Ağa 1149 H.- 1736 M. tarihinde yaptırmıştır.³⁷⁸

Kitabe metni şöyledir:

یا پوب درویش آغا فرزند یکتا
 بو حمامی لطیفی ایتدی احیا
 نه حمام فرخیشاکه اولدی
 سلیم موقعی مقبول آرا
 بناسی دلکشا طرحی دلارا
 عینی سویلدم اتمامنه تاریخ
 هواسی خوش زهی حمام زیبا
 ۱۱۱۹

379

Yapup Derviş Ağa Ferzend-i yekta

Bu hamam-ı Lâtifi etti ihya

Ne hamam-ı ferah bahşaki oldu

Selim mevki-i makbul-i ara

Binası-dil-küşa tarhı dil ara

Ayni söyledim itmamına tarih

*Havası hoş hamam-ı ziba 1119*³⁸⁰

Plan ve Mimari Özellikleri: Soyunmalık-ılıkılık-sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır³⁸¹ (Plan 18).

³⁷⁷ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Sezen, *a.g.e.*, s.191; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.196; Ünal, *a.g.m.*, s.136; Yurttaş, *a.g.e.*, s.43.

³⁷⁸ Ünal, *a.g.m.*, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.196.

³⁷⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Yurttaş, *a.g.e.*, s.45.

³⁸⁰ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.198; Konyalı, *a.g.e.*, s.284.

Hamama giriş, kuzeydoğu köşede sonradan ilave edilmiş bir holden sağlanmıştır³⁸² (Resim 131).

Soyunmalık kısmı kare planlı olup, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür (Resim 132). Soyunmalık kısmının girişi karşısına isabet eden bir kapıdan çapraz olarak yerleştirilen iki kubbe ile örtülü bir mekâna geçilmektedir. Soyunmalık bölümünde girişin yanında sonraki dönemlerde eklenmiş olabileceği tahmin edilen, soyunmalık olarak kullanılan küçük, kare bir mekân da bulunmaktadır (Resim 133). Zemini taş döşeli olan soyunmalık kısmında sekizgen birde havuz bulunmaktadır.³⁸³

Soyunmalık kısmından sonra ulaşılan ılıklik bölümü, orijinalde üzerleri kubbe ile örtülü üç bölümden oluşuyordu. Fakat sonraki dönemlerde sağdaki kubbeli kısım bir duvarla diğerlerinden ayrılmış, sıcaklık bölümüne dahil edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.³⁸⁴ Dikdörtgen forma sahip olan ılıklik kısmın üzeri iki kubbe ile örtülmüştür. Doğuda yer alan tuvalet bölümü, çapraz dar bir koridorla ılıkliğa bağlanmaktadır (Resim 134).

Ilıklıktan sıcaklık kısmına basık kemerli bir kapıyla girilmektedir. Kare planlı, tromplar üzerine oturan tek kubbeli ılıklik bölümünün doğusunda iki, kuzeyinde bir üzerleri kubbe ile örtülü halvet hücreleri yer almaktadır. Sıcaklık kısmının batısı ile güneyinde halvet hücresine yer verilmemiştir. Bu yönüyle hamam ilginç bir plan şekli göstermektedir³⁸⁵ (Resim 135).

Sıcaklığın güneyinde külhan kısmı bulunmaktadır (Resim 136). Hamamın içerisinde bir su terazisinin bulunduğu ve bu teraziden farklı çeşmelere su dağıtıldığı kaynaklarda geçmektedir. Ancak günümüzde böyle bir su terazisi bulunmamaktadır³⁸⁶.

Hamamın son onarımlarda beden duvarlarıyla birlikte üst örtüsü de yenilenmiştir³⁸⁷.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş kullanılmışken, üst örtüsünde tuğla malzeme kullanılmıştır.³⁸⁸

³⁸¹ Yurttaş, *a.g.e.*, s.46.

³⁸² Ünal, *a.g.m.*, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.198.

³⁸³ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.199.

³⁸⁴ Ünal, *a.g.m.*, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.199.

³⁸⁵ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.199; Ünal, *a.g.m.*, s.136.

³⁸⁶ Konyalı, *a.g.e.*, s.284; Yurttaş, *a.g.e.*, s.47.

³⁸⁷ Yurttaş, *a.g.e.*, s.47.

³⁸⁸ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.199.

Süsleme: Yapı dıştan ve içten oldukça sade olup süsleme unsuruna rastlanmaz. (Resim 137).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 08. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir³⁸⁹.

Hamam, 2006–2007 yılında restore edilmiştir. Bu tarihte hamamda şu çalışmalar yapılmıştır. Yapının tüm beden duvarları elden geçirilmiştir (Resim 138). Üst örtüde birikmiş olan toprak dolgular temizlenerek, aydınlatma fenerleri tuğlayla yükseltilmiş ve piramidal bir şekle dönüştürülmüştür (Resim 139). Bacalar tuğladan örülerek yenilenmiştir. Hamamın soyunmalık kısmında bulunan askılar ve sekiler değiştirilmiş, üst örtüsünü oluşturan kubbenin sıvaları elden geçirilerek içerisi temizlenmiştir (Resim 140). Ilıklık kısmında duvarlar yarı yüksekliğe kadar mermerle kaplanmıştır (Resim 141). Sıcaklık bölümünde ise göbektaşı dâhil olmak üzere tüm zemin değiştirilmiştir. Göbektaşı sekizgen şekilli ve mermer malzemedendir yapılmış, zemin ise taşla döşenmiştir (Resim 142). Hamamın külhan kısmında bulunan kazan yenilenmiştir³⁹⁰ (Resim 143).

Mülkiyeti ve denetimi VGM.’ de olan hamam günümüzde kullanılmaktadır.

4.1.14. Kale Hamamı

³⁸⁹ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 68.

³⁹⁰ Haldun Özkan, “Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S.11, 2007, ss.55–56.

Yeri: Kalenin girişinden sonra ulaşılan iç avluda yer alır³⁹¹(Resim 144).

Tarihi ve Yaptıranı: Kitabesi bulunmayan hamam genel olarak Osmanlı dönemine tarihlendirilir³⁹².

Plan ve Mimari Özellikleri: Günümüzde harap olan hamam, kalenin iç avlusunda güneydoğuda bulunan, kumandan ve kale dizdarlarına ait bölümün güneybatı köşesinde kare ve üçgen iki mekândan oluşmaktadır (Plan 19). Üst örtüsü yıkılmış olan bu bölüme dikdörtgen bir kapı ile girilmektedir (Resim 145). Dikdörtgen olan birimin doğusunda duvarları taş ve tuğla ile örülen, üzeri beşik tonozla örtülü bir hücreye yer verilmiştir. Bu hücreye tuğla örgülü yuvarlak kemerli bir kapıyla giriş sağlanmaktadır³⁹³ (Resim 146).

Yapı içerisinde yapılan incelemeler sonucunda içeride bir kısmı parçalanmış olan humbaralar bulunmuştur³⁹⁴.

2009 yılında yapılan kazı çalışmalarında kalenin güney duvarına bitişik olarak yapılmış ikinci bir hamam kalıntısı ortaya çıkarılmıştır.

Süsleme: İçerisinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: 2006-2007 yılı Erzurum Kale kazısı sonucunda hamamın içerisi temizlenmiştir³⁹⁵. Günümüzde mimari özelliklerini ve işlevini kaybetmiştir.

4.2.ERZURUM İLÇELERİNDEKİ TÜRK DEVRİ HAMAMLARI

³⁹¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.192.

³⁹² Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.192.

³⁹³ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.192.

³⁹⁴ Konyalı, *a.g.e.*, s.93; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.192.

³⁹⁵ Mustafa Erkmen-Alparslan Ceylan-Fikret Öztürk-Yasin Topaloğlu, “2006 Yılı Erzurum Kazısı”, *29.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.3, 28 Mayıs-01 Haziran 2007, Kocaeli, s.491; Mustafa Erkmen-Alparslan Ceylan-Fikret Öztürk-Yasin Topaloğlu, “2007 Yılı Erzurum Kazısı”, *30.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2, 26-30 Mayıs 2008, Ankara, s.217.

4.2.1.Oltu

4.2.1.1.Selçuklu Hamamı (Kaledibi Hamamı)

Yeri: İç Kalenin doğu eteğinde bulunmaktadır³⁹⁶ (Resim 147).

Tarihi ve Yaptıranı: Tarihçesi konusunda kesin bilgi bulunmayan hamam, Saltuklular'ın Anadolu Selçukluları'na katıldıkları XIII. yüzyılın ilk yarısından kalmış olabileceği kaynaklarda geçmektedir³⁹⁷.

Plan ve Mimari Özellikleri: Klasik hamam planına sahip olan yapı, çift fonksiyonlu olarak yapılmıştır. Hamam soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Plan 20).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan hamamın erkekler kısmı yıkık olduğu için plan itibariyle tam olarak ayakta kalan bölümlerin işlevsel özellikleri belli değildir. Soyunmalık olarak kullanıldığını tahmin ettiğimiz kısmın girişi, doğuda bulunan bir kapı ile girilmektedir (Resim 148). Soyunmalık kısmı, kare planlı ve üzeri kubbe ile kapalıdır (Resim 149). Hamamda ılıklik kısmı yerine direk sıcaklık kısmı yerleştirilmiştir. Soyunmalığın girişi karşısında sıcaklık giriş kapısı yer alır. Burası da kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Buraya açılan biri girişin sağında, diğeri batı duvarda yer alan iki halvet hücresi yer alır.

Hamamın bayanlar bölümü oldukça yıkık durumdadır. Kalan izlerden bu bölümün ılıklik kısmının bir bölümü ve sıcaklık kısmı görülebilmektedir. ılıklik, dikdörtgen planlı ve üzeri tonoz örtülüdür. ılıkliğin batı duvarında sıcaklığa giriş yer alır. Sıcaklık kısmı iki eyvanlıdır. Bu eyvanların biri girişin sol tarafında ve diğeri girişin karşısında yer almaktadır. Sıcaklığa açılan kare planlı ve kubbe ile örtülü bir halvet hücresi bulunmaktadır (Resim 150).

Süsleme: Oldukça harap olan yapıda herhangi bir süsleme unsuru yoktur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 27. 06. 1990 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Yapı,

³⁹⁶ Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, vd., *Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Oltu*, Ankara, 2002, s.105.

³⁹⁷ Gündoğdu, Bayhan, vd., *a.g.e.*, s.105.

kullanıldığı dönemlerde yer yer onarım geçirmiştir. Fakat bu onarımlar hakkında bilgi bulunmamaktadır³⁹⁸.

Günümüzde mimari özelliklerini ve işlevselliğini tamamen kaybetmiş olan hamam VGM. tarafından henüz uygulamaya geçmeyen proje kapsamındadır. Oltu Kültür –Sanat Evi İşlev programında hamamın bölümleri şu şekilde değerlendirilecektir.

1.No’lu Mekân: Kuzey-güney doğrultuda uzayan, beşik tonoz örtülü olan mekân Kültür –Sanat Evi’nin giriş koridoru olarak değerlendirilecektir.

2.No’lu Mekân: Güney yönde bulunan, üzeri kubbe ile örtülü mekân idari birim olarak kullanılacaktır.

3.No’lu Mekân: Güneyden ve batıdan sivri kemerli iki eyvanla genişletilmiş, kubbe ile örtülü birim Oltutaşı ve halıcılık olmak üzere Oltu yöresinde üretilen el sanatları ürünlerinin sergileneceği mekân olarak planlanacaktır.

4.No’lu Mekân: Hamamın kuzeybatı köşesinde yer alan, kubbe ile örtülü mekân yine sergileme amaçlı kullanılacaktır.

5.No’lu Mekân: Kubbe ile örtülü ve içerisine girilemeyen bu mekân Oltu taşından imal edilmiş süs eşyalarının sergileneceği alan olarak ele alınacaktır.

6.No’lu Mekân: Yine kubbe ile örtülü olan bu kısım Oltu yöresinin kültürel kimliğini yansıtan geleneksel unsurlarla sergilendiği ve önemli konukların kabul edildiği bir mekân olarak planlanacaktır.

7.No’lu Mekân: Yapının güneydoğu köşesinde bulunan üzeri kubbe ile örtülü mekân diğer sergi mekânlarında sergilenen ürünlerin tamamının sergileneceği ve ziyaretçilerin beğendikleri ürünleri alabilecekleri satış stantlarının bulunduğu mekân olarak düzenlenecektir.

8.No’lu Mekân: Orijinalde hamamın külhan kısmını oluşturan bu mekân Oltu Odasında ağırlanacak misafirler için servis alanı olarak düzenlenecektir.

4.2.1.2.Ünlükaya (Narmankaya) Köyü Hamamı

³⁹⁸ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 241.

Yeri: Ünlükaya (Narmankaya) Köyünde, Ünlükaya Kalesinin dış kale surlarının çevrelediği alan içinde yer alır³⁹⁹(Resim 151).

Tarihi ve Yaptıranı: Selçuklular tarafından Ünlükaya Kalesinin onarımı sırasında yapılmış olabileceği düşünülebilir⁴⁰⁰.

Plan ve Mimari Özellikleri: Günümüzde samanlık olarak kullanılan yapı oldukça haraptır. Tek fonksiyonlu olan hamam soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Plan 21). Hamam ayakta kalan kısmı soyunmalık bölümüdür (Resim 152). Bu kısma giriş güneybatı tarafta yer alır. Kare planlı olan soyunmalığın üst örtüsü kubbedir (Resim 153).

Süsleme: Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. içeride sadece nişlere geçişte aralarda mukarnas dizileri ile hareketlilik verilmeye çalışılmıştır (Resim 154).

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Yapı tescilli olup günümüzde mimari özelliklerini ve işlevselliğini kaybetmiştir.

4.2.1.3.Arslan Paşa Hamamı

³⁹⁹ Gündoğdu, Bayhan, vd., *a.g.e.*, s.108.

⁴⁰⁰ Gündoğdu, Bayhan, vd., *a.g.e.*, s.108.

Yeri: Oltu'da Arslan Paşa Külliyesinin en doğusunda yer almaktadır⁴⁰¹ (Resim 155).

Tarihi ve Yaptıranı: Arslan Paşa Külliyesinde bulunan cami ile birlikte XVII. yüzyılda yaptırılmıştır⁴⁰².

Plan ve Mimari Özellikleri: Etrafı binalarla çevrili hamamın soyunmalık bölümünden başka bir şey kalmamıştır⁴⁰³. Günümüzde soyunmalık kısmının ayakta olduğu yapının kalan izlerinden anlaşıldığına göre hamam tek fonksiyonlu olarak yapılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda yapılmış olan hamam soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Plan 22).

Ayakta olan soyunmalık kısmı 6.40 x 6.40 m. boyutlarında kare planlı ve kubbe ile örtülüdür⁴⁰⁴. Pandantif geçişli bir kubbeye sahip olan yapının girişi kuzeydedir (Resim 156). Kubbede açılan sekizgen bir aydınlatma feneri ile aydınlatmanın sağlandığı yapının doğu duvarında sıcaklığa geçişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır.

Yapıda malzeme olarak moloz taş kullanılmıştır.

Süsleme: Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 20. 11. 1940 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Hamam, 1979 yılında belediye tarafından mülk sahibi Muhlis Ölmez'e ev yapması için ruhsat vermiş, dolayısıyla yapı bu tarihte yıktırılarak yerine ev inşa edilmiştir⁴⁰⁵.

4.2.2. Tortum

⁴⁰¹ Abdüsselâm Uluçam, "Oltu'da Arslanpaşa Külliyesi", Vakıflar Dergisi, S. 17, 1983, s. 97.

⁴⁰² Gündoğdu, Bayhan, vd., a.g.e., s.109.

⁴⁰³ Uluçam, a.g.m., s.97.

⁴⁰⁴ Uluçam, a.g.m., s.97.

⁴⁰⁵ Erzurum Müze Müdürlüğü Raporu, 02. 06. 1981.

4.2.2.1. Tortum Kale Köyü Hamamı

Yeri: Tortum ilçesinin Kale Köyünde bulunmaktadır⁴⁰⁶(Resim 157).

Tarihi ve Yaptıranı: Tarihçesi hakkında kesin bilginin bulunmadığı yapı plan itibariyle Osmanlı dönemine verilmektedir. XVII-XVIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Plan ve Mimari Özelliği: Yıkık durumda olan hamam doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir yapıdır.

Yapının günümüze gelen kısmı ılıklik, sıcaklık ve halvet hücresidir (Plan 23). Yapının soyunmalık bölümüne ılıkliğin doğu duvarında yer alan kapı ile girilmektedir. Fakat bu kapı yıkık durumdadır. ılıklik bölümü dikdörtgen planlı ve tonoz örtülüdür (Resim 158). ılıkliğin batı duvarında sıcaklığa geçişi sağlayan kapı bulunur. Sıcaklık kare planlı ve kubbe ile örtülüdür. Sıcaklığın dört duvarı da eyvanımsı kemerlerle genişletilmiştir (Resim 159). Sıcaklığın doğusunda bulunan kapıyla kare planlı, kubbe ile örtülü halvet hücresi yer almaktadır (Resim 160).

Süsleme: Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: VGM. tarafından 10. 10. 2000 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir⁴⁰⁷.

Yapı günümüzde mimari özelliklerini ve işlevselliğini kaybetmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

⁴⁰⁶ Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

⁴⁰⁷ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, 10. 10. 2000.

5.1. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Hamam kelimesi, Arapçada, banyo, ısıtmak, sıcak tutmak⁴⁰⁸, İbranice’de, sıcak olmak⁴⁰⁹ sözcüklerinden türemiştir. Türkçe’de ise suni bir ısıtma sistemi ile ısıtılan ve çeşitli işlevsel bölümleri olan binalar için kullanılmaktadır. Bu yapı türünün ilk örnekleri için kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Mısır’da Tel-al Amarnah ve Zincirli kazılarında bulunan saray ve evlere de rastlanmıştır⁴¹⁰. Asurlular devrine ait Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam bulunduğu ve Seylan Adasında, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir⁴¹¹.

M.Ö. 4. yüzyılda, Yunanistan’da oldukça gelişmiş bedeni terbiye ve tedavi müessesesi halini almış hamamlar⁴¹² olmasına rağmen ilk halk hamamlarına Roma İmparatorluğun da rastlarız. M.Ö.1. yüzyılda Sergius Orata isimindeki mimarın buluşu olan döşeme altından ısıtma sisteminin (hypokaust) esas alındığı hamam mimarisini ve bu ısıtma tekniği üzerine kurgulanmış halk hamamlarını görmek mümkündür⁴¹³.

İlk hamamlar genellikle üstü açık alanlardı. İnsanlar bu alanlardan ruh ve bedenin arınması, hastalıklardan korunmak için yararlanıyorlardı. Hintliler Ganj, Asurlular Fırat, Mısırlılar Nil gibi kutsal anlam yükledikleri nehirlerin kaynaklarında topluca yıkanıyorlardı. Tabiat varlıklarının tanrı olarak kabul edildiği çağlarda insanoğlu için yıkanmak, arınmış bir ruhla tanrıya ulaşmak ilk adımdı. Bu nedenle genellikle tanrı temsilcisi olarak gördükleri Ganj, Fırat, Nil, Sakarya, Amazon gibi nehirlerin bedenleri temizlediğine, hastalıklardan koruduğuna inanıyorlardı.

Türk toplumunun gerek geçmiş gerekse bugünkü yaşamında yıkanmanın önemi büyüktür. Yıkanma hem sağlık hem de İslam dininin gereği olarak yapılır⁴¹⁴. Temizliğin

⁴⁰⁸ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1982, s.385; Eyice, *a.g.mad.*, ss.402-430.

⁴⁰⁹ Orhan Yılmazkaya, *Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002, s.15; Ali Saim Ülgen, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950, V,s.174.

⁴¹⁰ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, s.10; Eyice, *a.g.mad.*, s.402; Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV.Yüzyıl*, Ankara, 1989, ss.22-25; *Meydan Larousse*, “Hamam”, İstanbul, 1971, V, s.573; Rıza Reman, *Balneoloji*, İstanbul, 1942, ss.41-47.

⁴¹¹ Aru, *a.g.e.*, s.10; Ülgen, *a.g.mad.*, ss.678-683.

⁴¹² Orhan Yılmazkaya, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık-Türk Hamamı-İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002, s.21.

⁴¹³ Somay Onurkan, *Anadolu Uygarlıkları*, C.3, İstanbul, 1985, s.474; Haluk Abbasoğlu, “Hamam”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, II, ss.50-51; Celal Esad Arseven, “Hamam”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1965, II, s.684; Aru, *a.g.e.*, ss.11-12.

⁴¹⁴ Erken, *a.g.m.*, s.403; Ali Saim Ülgen, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1939, V, s.405.

simgesi olan hamamlar küçüklü büyüklü eski yaşam merkezlerinin hemen hepsinde bulunur⁴¹⁵.

Türk hamamının kullanılma nedeni hiçbir dönemde Roma hamamınıninki gibi değildir. Roma hamamı anıtsal ölçülerde, bir toplantı yeri, sağlık, toplanma, eğlence, spor işlevlerine cevap verir. Türk hamamı ise sağlık ve temizlik nedenleri ile kullanılır. Roma hamamından alınan yönü ısıtma tekniğidir⁴¹⁶. Roma'nın bir devamı niteliğinde olan Bizans'ta da hamam yaygındı. Her evin çoğunlukla bahçeye yapılmış bir hamamı olması gelenektir. III. Romanos hamama girdiğinde önce başını sonra da gövdesini yıkamayı ve banyosunu yüzerek bitirmeyi alışkanlık edinmişti. Bu yöntem Bizans hamamlarının Romalıların kullandıkları hamamlara benzediğini açıkça gösterir⁴¹⁷.

Türk hamamları en mükemmel şeklini Osmanlılar döneminde kazanmıştır. Bu hamamlar Anadolu'da daha önce yapılmış olan Türk hamamlarının soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan plan şemasının daha da geliştirilmesiyle oluşmuştur.

Türk hamamları genel itibarıyla tek ve çift fonksiyonlu olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan en fazla tek fonksiyonlu olanı yaygındır. Tek fonksiyonlu hamamlar genellikle nüfusun az olduğu yerlerde veya şehirden uzak olan kesimlerde haftanın belirli günlerinde erkeklere, diğer günlerde ise kadınlara açıktır. Çift fonksiyonlu hamamlar ise genellikle şehir merkezlerinde kadın ve erkeklerin aynı anda yararlanmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Erzurum'daki hamamların hepsi Osmanlı dönemine aittir. XVI- XVIII. yüzyıllardan kalan hamamların üzerinde biri dışında kitabe bulunmamaktadır. Saray Hamamının (1736) üzerinde kitabe bulunmaktadır.

Erzurum hamamlarının girişleri sade görünüme sahiptir⁴¹⁸. Lala Mustafa Paşa, Kırkçeşme, Küçük, Askeri, Boyahane, Hanım, Çifte Göbek, Gümrük, Tahta, Şeyhler, Saray Hamamlarının girişleri basit kemerli küçük birer kapı görünümündedir. Erzurum ve Murat Paşa Hamamlarının girişleri ise taç kapı şeklinde dışa yansıtılmıştır. Hamamların içeride de mekânlar arasında bağlantıyı sağlayan kapılar, sıcaklığın azalmasını önlemek amacıyla küçük yuvarlak kemerli ve basık yapılmıştır.

⁴¹⁵ Gaziantep İl Turizm Müdürlüğü, Gaziantep, 1997, s.93.

⁴¹⁶ Mehmet Kartal, "Eski Kayseri'de Konak Hamamları", *İlgi Dergisi*, S.51, 1987, s.15.

⁴¹⁷ Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, (Çev. Bilgi Altınok), İstanbul, 2002, s.151.

⁴¹⁸ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., a.g.e., s.202.

Türk mimarisinde yapılan hamamlardan bazı örneklerde iklimin aşırı sıcaklığından veya soğuktan korunmak için cümle kapısının önüne bir revak ve giriş mekânı yapılmıştır. Erzurum'da bu uygulama XVI. yüzyılda yapılmış Lala Mustafa Paşa ve Murat Paşa Hamamlarında görülmektedir. Lala Mustafa Paşa Hamamının önünde dikdörtgen formda, tonozlu mekân, Murat Paşa Hamamının ön kısmında ise kare, kubbeli mekân bulunmaktadır. Diğer hamamlarda bu uygulama yakın tarihlerde yapılan onarımlarla eklenmiştir.

Bu uygulamanın güzel örnekleri Divriği Bekir Çavuş Hamamı (1228)⁴¹⁹, Mardin Radviye Hamamı (XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başları)⁴²⁰, Sivas Kurşunlu Hamamı (1576), Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (1576–1577)⁴²¹, Sivas Meydan Hamamında (XVI. yüzyıl)⁴²² görmek mümkündür.

Kanuni Sultan Süleyman'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak devrinin mimarı olan Mimar Sinan hamam mimarisinde de yenilikler yapmıştır. Hamamların önüne yapılan sütunların ve kemerlerin taşıdığı kubbeli veya tonozlu kargir revak uygulamasını getirmiştir. İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (1556), İstanbul Süleymaniye Külliyesindeki Hamam (1557), Edirne Sokullu Hamamı'nı (XVI. yüzyıl)⁴²³ örnek verebiliriz.

Yıldırım Bayezid'in Bolu'daki ilk tesislerinden olan Orta Hamam (Yıldırım Hamamı) (1389)⁴²⁴ Erzurum (Fuadiye) Hamamında olduğu gibi ön kısmında bulunan yolun zaman içerisinde geçirdiği onarımlarla hamamların giriş kısmı kot seviyesinden aşağıda kalmıştır. Benzer kot farkını Manisa İshak Çelebi (Çukur) Hamam da (XIV. yüzyıl)⁴²⁵, Tokat Mevlana Hamamı'nda (XV. yüzyıl)⁴²⁶ da görebiliriz. Hamamların inşa edildiği alanın eğimine göre içerisindeki bölümlerde şekillenirken kot farkı oluşmaktadır. Niksar Kale Hamamı'nın (XII. yüzyıl) soyunmalık ve ılıkılık bölümünde bu yerleşim düzeni uygulanmıştır. Kot farkından yararlanılarak hamamın pis suyunun dışarı akıtılmış olabileceği belirtilmektedir⁴²⁷.

⁴¹⁹ Muhammet Lütfü Kındıgılı, *Divriği ve Çevresindeki Kültür Varlıkları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum, 2009, s. 81.

⁴²⁰ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, ss.185, 189.

⁴²¹ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s. 244.

⁴²² Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, İstanbul, 1988, s.408.

⁴²³ Önge, *a.g.m.*, s.408.

⁴²⁴ İ. Aydın Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamları ve İmareti Camii*, Ankara, 1993, s.45.

⁴²⁵ Hakkı Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S.19, 1985, ss.138–139.

⁴²⁶ Eravşar, *a.g.e.*, s.18.

⁴²⁷ Eravşar, *a.g.e.*, s.29.

Erzurum’da bulunan 14 tarihi hamamın bugünkü kullanım şekilleri, Gümrük Hamamı restore edilmiş fakat kapalıdır (Resim 103), Şeyhler Hamamı, oldukça harap vaziyettedir (Resim 123), Kale Hamamı yıkık durumdadır (Resim 144). Askeri Hamam ise hamam işlevinin dışında restore edilmiş, fakat kullanılmamaktadır. Kayseri Birlik Hamamı (XIV. yüzyıl)⁴²⁸, Ankara Öğle Hamamı’nı (Eyne Bey Subaşı Hamamı) (XV. yüzyıl)⁴²⁹ işlevi dışında kullanılan hamamlara örnek verebiliriz. Anadolu dışında da asıl işlevinin dışında kullanılan hamamlar vardır. Kosova Zeynullah Bey Hamamı (XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başı)’dır. Hamam Halk Müzesine çevrilmiştir⁴³⁰ (Krş. Resmi 1).

Erzurum hamamlarından Boyahane Hamamı, Çifte Göbek Hamamı, Erzurum Hamamı, Hanım Hamamı, Kırkçeşme Hamamı, Küçük Hamam, Lala Mustafa Paşa Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Saray Hamamı ve Tahta Hamamları fonksiyonel özelliklerini korumaktadır.

5.1.1. Mekân Düzenlemeleri ve Plan Tipleri

Erzurum’daki hamamlarda Boyahane Hamamı (1566) ilk yapıldığında çift fonksiyonluyken sonraki onarımlarla Boyahane Hamamının kadınlar kısmının soyunmalık bölümü camiye çevrilmiştir. Kırkçeşme Hamamı (XVI. yüzyıl) ise onarımlarla çift fonksiyonlu yapılmıştır. Lala Mustafa Paşa (XVI. yüzyıl), Küçük (XVI. yüzyıl), Askeri (XVI. yüzyıl), Murat Paşa (XVI. yüzyıl), Erzurum (XVII. yüzyıl), Hanım (XVII-XVIII. yüzyıl), Çifte Göbek (XVIII. yüzyılın ilk yarısı), Gümrük (XVIII. yüzyılın ilk çeyreği), Tahta (XVIII. yüzyılın ortaları), Şeyhler (XVIII. yüzyılın ikinci yarısı), Saray (1736) ve Kale Hamamı tek fonksiyonludur.

Erzurum’un ilçeleri olan Oltu ve Tortum’da da hamamlar bulunmaktadır. Oltu’da Selçuklu (XIII. yüzyılın ilk yarısı), Ünlükaya (Narmankaya) (XIII. yüzyıl), Arslan Paşa Hamamı; Tortum’da Tortum Kale Köyü Hamamı olmak üzere 4 hamam vardır. Plan itibariyle tek fonksiyonlu olarak yapılmışlardır ve oldukça harap durumdadırlar.

⁴²⁸ Denктаş, *a.g.e.*, s.145.

⁴²⁹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998, s.66.

⁴³⁰ Raif Vırmıça, *Kosova’da Osmanlı Mimari Eserleri I*, Ankara, 1999, s.303; Raif VİRMIÇA, *Kosova Hamamları*, Ankara, 2002, s.75.

Anadolu'daki tek fonksiyonlu hamamların en eskisi 1228 tarihli Divriği Bekir Çavuş Hamamıdır. Anadolu Selçuklu zamanında yapılan Ağzı Karahan Köyü Hamamı (1240), Mardin Yeni kapı Hamamı (1258–1285) önemli örneklerdir⁴³¹.

Klasik Osmanlı hamam mimarisinde yapılmış olan hamamlar soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır. Erzurum'daki örnekleri de klasik şemayı devam ettirmektedir.

5.1.1.1. Soyunmalık

Türk hamamlarında kapladığı yer bakımından yapının bütününe hâkim bir kütleyle sahip olan soyunmalık bölümü genellikle kare ve kareye yakın dikdörtgendir. Erzurum'da yapılmış olan hamamların bu kısımları genelde onarım görmüştür. Bu onarımlar sırasında Kırkçeşme (Resim 43) ve Boyahane (Resim 61) Hamamlarının bu bölümleri iki katlı olarak yenilenmiştir. Ayrıca Hanım Hamamının soyunmalık kısmına ikinci bir soyunmalık bölümü eklenmiştir (Resim 93). Yapıların bu kısımları genellikle kare mekân, üzerine kubbe ile kapatılmıştır. Soyunmalık bölümünün kubbeye örtülü olduğu bilinen ilk hamam Divriği Bekir Çavuş Hamamı (1228)' dir. Soyunmalık bölümünün kubbeye örtülmesi XIV. yüzyıldan itibaren yaygınlık göstermeye başlamıştır. Soyunmalık yeri kubbeleriyle İznik Hacı Hamza (1344) (Krş. Resmi 2), Bursa Orhan Bey Hamamı (1390), İstanbul Haseki Hamamı(1553) (Krş. Resmi 3), Beyazıd Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴³² örnek verilebilir.

Erzurum hamamlarında genellikle soyunmalık kısmı kubbe ile örtülüdür. Fakat Tahta Hamamının soyunmalık kısmı orijinalde kubbe ile örtülüken kubbenin yıkılmasından sonra yerine beş ahşap destek üzerine oturan ahşap bir tavanla yapılması farklı uygulamadır. Yine hamamda örtü sistemi olarak hiç kubbe kullanılmaması yapının farklı yönlerinden biridir (Resim 116).

Benzer bir uygulama Anadolu'nun farklı yörelerinde de uygulanmıştır. Konya Sahip Ata Hamamı (1283), Tokat Pervane Hamamının (XIII. yüzyıl) erkekler bölümünün soyunmalık kısmında yapılmıştır. Orijinal durumu hakkında bilgi bulunmayan bu hamamın soyunmalığının ahşap tavanlı olarak yenilendiği bilinmektedir. Ankara Karacabey Hamamı (1440), Sivrihisar Seydiler Hamamı (1490), Tokat Mevlana Hamamının (XV. yüzyıl) da soyunmalık kısmında ahşap tavan

⁴³¹ Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s.23.

⁴³² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Devri Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s.30.

uygulaması görülmektedir. Tokat Mustafa Ağa Hamamının (XIV. yüzyıl) erkekler ve kadınlar bölümünün soyunmalık kısmı içte kubbe, dışta ise ahşap örtü kullanılmıştır. Pazar Halil Bey Hamamının (XIV. yüzyıl) soyunmalığında ahşap örtü asıl örtüyü destekler nitelikte yanlarda kullanılmış⁴³³. İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (1562–1565), Edirne Abdullah Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴³⁴, İstanbul Çinili Hamam (1640)⁴³⁵. Amasra Küçük Hamam (XVII. yüzyıl)⁴³⁶, Sivas Şirinoğlu Hamamı (1904)⁴³⁷ örnek verilebilir.

Yapıların soyunmalık bölümlerinde değişmeyen ana öğelerinden biri duvarların önü boyunca dört cepheyi dolanan sekilerdir. Bu kısımda görülen bir başka unsur ise genellikle ortaya yapılmış olan fiskiyeli havuzlardır.

Erzurum'daki hamamlar içerisinde özelliklerini korumuş en iyi örneklerden birisi Şeyhler Hamamıdır. Günümüzde onarılmak üzere kapatılmış olan hamamın soyunmalık kısmı yine kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür (Resim 125).

5.1.1.2. ılıklik

Sıcaklığa girmeden önce vücudun ısıya alıştığı veya sıcaklıktan çıkarken de vücudun soğuğa alışmasını sağlamak amacıyla bir dinlenme yeri biçiminde karşımıza çıkan ılıklik kısmı plan şeması itibarıyla uzunlamasına dikdörtgen şekilde yapılmış hamamların gelişmiş bölümlerinden biridir. Enine dikdörtgen şekilde düzenlenmiş ılıklik bölümlerine Lala Mustafa Paşa, Küçük (Resim 52) ve Murat Paşa (Resim 74) Hamamı örnek verebiliriz.

Hamamların ılıklik kısmı da genellikle onarım görmüştür. Hamamlarda ılıklığı ile farklılık gösteren Boyahane Hamamının ılıklik kısmı iki bölümlü ve bu ikinci bölüm sonraki onarımlarda tuvalet olarak değerlendirilmiştir (Resim 65). Hanım Hamamının ılıklik kısmı derinlemesine plan özelliğiyle dikkat çekmektedir (Resim 94). Erzurum Hamamının en çok onarım gören yeri ılıklik kısmıdır (Resim 84).

⁴³³ Osman Eravşar, *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*, Konya, 2004, s.11.

⁴³⁴ Erken, *a.g.m.*, s.414.

⁴³⁵ Aslanapa, *a.g.e.*, s.618.

⁴³⁶ Semavi Eyice, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu*, Ankara, 1965, s.71.

⁴³⁷ Mustafa Meral, *Sivas Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Hamamları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum, 2008, s.37.

5.1.1.3. Sıcaklık

Hamamların önemli birimlerinden biride sıcaklık kısmıdır. Bu kısımlar her bölge ve dönemde tipolojiyi belirleyen mekânlar halinde karşımıza çıkmaktadır.

Yılmaz Önge, Selçuklu hamamlarını haçvari dört eyvanlı tip, yıldızvari dairevi tip ve münferit tipler olarak üç başlık altında değerlendirmektedir⁴³⁸. Osmanlı hamamları üzerine bir tipoloji çalışması yapan Semavi Eyice ise altı başlık altında değerlendirmiştir. Bunlar;

- Haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli
- Yıldızvari sıcaklıklı
- Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvetli
- Çok kubbeli, enine sıcaklıklı
- Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli
- Soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip⁴³⁹.

Türk hamam mimarisinde Büyük Selçuklu döneminden başlayarak, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde sıkça uygulanan eyvanlı köşe halvetli plan tipi⁴⁴⁰ özellikle evlerde ve medreselerde kullanıldığı görülmektedir⁴⁴¹. Erzurum’da inşa edilen Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler, Murat Paşa Hamamlarında bu plan şekli uygulanmıştır.

Erzurum’da bulunan Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler ve Muratpaşa Hamamlarında uygulanan dört eyvan düzenlemesinin (Tablo 1) benzer uygulamasını Ani Menuçerh Hamamı (1143) (Krş. Resmi 4) (Krş. Plan: 1), Kayseri Hunad Hamamı (Mahperi Sultan) (XIII. yüzyıl) erkekler kısmı⁴⁴² (Krş. Plan: 2), Divriği Bekir Çavuş Hamamı (XIII. yüzyıl), Konya Sahip Ata Hamamı (1283)⁴⁴³ (Krş. Plan: 3), Tokat’taki Pervane Hamamının (XIII. yüzyıl) erkekler bölümünde, Tokat Sultan Hamamı (XIII. yüzyıl) erkekler bölümünde (Krş. Plan: 4), Akhisar Yeni (Gülruh Sultan) Hamamı (XIV. yüzyıl)⁴⁴⁴, Divriği Aşağı Hamam (XIV. yüzyıl) (Krş. Plan: 5), Tokat Mustafa Ağa Hamamı (XIV. yüzyıl), Konya Karaman Emir Süleyman Hamamı (XIV. yüzyıl) (Krş. Plan: 6), Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey Hamamı (XIV. yüzyıl) (Krş. Plan: 7),

⁴³⁸ Yılmaz Önge, *Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, ss.23–24.

⁴³⁹ Semavi Eyice, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Üzerine Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.11, İstanbul, 1960, ss.99-120; Eyice, *a.g.mad.*, s.418.

⁴⁴⁰ Eravşar, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁴¹ Eyice, *a.g.mad.*, s.417.

⁴⁴² Mustafa Denктаş, *Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)*, Kayseri, 2000, ss.161–167.

⁴⁴³ Önge, *a.g.e.*, ss.179–184, 229.

⁴⁴⁴ Hacer Sibel Ünalın, “Akhisar Hamamları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. 11, İzmir, 2001, s.217.

Edirne Beylerbeyi Hamamı (1428)⁴⁴⁵, Tokat Paşa Hamamı (1435), Edirne Tahtakale Hamamı (1435), Edirne Topkapı Hamamı (1444)⁴⁴⁶, Eskişehir Seyidler Hamamı (1490), Trabzon Tophane Hamamı (1494)⁴⁴⁷, Kütahya Balıklı (Rüstem Paşa) Hamamı (1549) kadınlar kısmında⁴⁴⁸, Tokat Ali Paşa Hamamı (XVI. yüzyıl) (Krş. Resmi 5), Kayseri Selâhaddin Hamamı (XVI. Yüzyıl) (Krş. Plan: 8), Edirne Kapı Hamamı (1548), Sivas Eski Paşa Hamamı (1565), Sivas Behram Paşa Hamamı (1576)⁴⁴⁹, Sivas Meydan Hamamı (1584) (Krş. Resmi 6) (Krş. Plan: 9), Sivas Kale Hamamı (1584)⁴⁵⁰, Tire Eski Hamam (XVI. yüzyıl), Kütahya Kemer Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴⁵¹, Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (XVI. Yüzyıl) (Krş. Plan: 10), Tokat Zile Tekke Hamamı (XVII. yüzyıl), Tokat Zile Yeni Hamam'da (XVII. yüzyıl), Tokat Erbaa Hacı Ahmet Ağa Hamamının (XVII. yüzyıl) erkekler bölümünde, İzmir Yeşil Direk Hamamı (XVII. yüzyıl)⁴⁵², Trabzon Hacı Arif hamamı (XVII. yüzyıl), Trabzon Meydan Hamamı (XIX. yüzyıl), Arapgir (Malatya) Elmasık (Elmacık) Hamamı (XIX. yüzyıl)⁴⁵³, Ürgüp Rum Hamamı (1901)⁴⁵⁴ örnek verebiliriz. Hamamların hepsinde halvetlerin üzeri kubbeyle örtülüdür, eyvanlar ise genellikle tonozla örtülüdür⁴⁵⁵.

İstanbul'da haçvari plan uygulanması bazı hamamlarda da uygulanmıştır. Bunların en güzel örnekleri Topkapı Sarayı Harem Dairesinde Hünkâr Hamamı (XVI. yüzyıl), İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (1556) (Krş. Plan:11), Valide Sultan Hamamı (1579), İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (1557) (Krş. Plan:12), Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (1562-1565) (Krş. Plan:13), Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı (1577) (Krş. Plan:14)'dır.

Anadolu'nun farklı yörelerinde haçvari plan tipinin uygulandığı görülmektedir. Mardin Radviyye Hamamı (XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başları) (Krş. Plan:15),

⁴⁴⁵ Doğan Kuban, "Edirne'deki Bazı II. Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1988, s.455.

⁴⁴⁶ Erken, *a.g.m.*, ss.408-409,412.

⁴⁴⁷ Haşim Karpuz, "Major Historic Buildings in the City of Trabzon and districts of the Province", Trabzon, İstanbul, 1996, s.122.

⁴⁴⁸ Altun, *a.g.m.*, s.431.

⁴⁴⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murat Devri*, İstanbul, 1972, s.266.

⁴⁵⁰ Mustafa Meral, *Sivas Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Hamamları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum, 2008, s.56.

⁴⁵¹ Altun, *a.g.m.*, s.431.

⁴⁵² Harun Ürer, *İzmir Hamamları*, Ankara, 2002, s.56.

⁴⁵³ Kenan Doğan, *Arapgir'deki Cami ve Hamamlar*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum, 2008, s.64.

⁴⁵⁴ Eravşar, *a.g.e.*, s.128.

⁴⁵⁵ Eravşar, *a.g.e.*, ss.127-128.

Mardin Ulu Camii Hamamı (XIV. yüzyılın birinci yarısı)⁴⁵⁶, Manisa Çukur (İshak Çelebi) Hamamı (1378), Tokat Pervane Hamamının (XIII. yüzyıl) erkekler bölümünde, Tokat Mustafa Ağa Hamamı (XIV. yüzyılın başları), Tokat Paşa Hamamı (1435), Tokat Sultan Hamamının (1473) erkekler bölümünde⁴⁵⁷, Kilis Hoca Hamamı (1545) (Krş. Plan: 16), Kilis Eski Hamam (1562)⁴⁵⁸ (Krş. Resmi 7), Manisa Dere (Gülhan hatun) Hamamı (1713)'nda⁴⁵⁹ uygulanmıştır.

Haçvari tarzda yapılmış sıcaklık kısmına sahip olan Boyahane, Şeyhler ve Murat Paşa Hamamlarında halvet hücrelerinin uygulanmasında aynı form görülmektedir. Dört eyvanlı sıcaklık kısmının dört köşesinde sekizgen formda üzerleri kubbe ile kapatılmış halvet hücreleri yer almaktadır. Kırkçeşme Hamamında ise yine dört eyvan ve köşelerde dört halvet hücresi bulunmaktadır. Fakat bu hücreler kare formda yapılmışlardır.

Üç eyvanlı plan şeması Anadolu'da yaygın olarak kullanılmamıştır (Tablo 2). Bunun yanı sıra azımsanmayacak sayıda örnek bulunmaktadır. Hamamlarda üç eyvan uygulanmasının sebebini hamamın kurulduğu arazi ile ilişkisinde aramak mümkündür⁴⁶⁰. Erzurum'da bunun uygulandığı hamamlar Lala Mustafa Paşa (Plan:6) ve Gümrük (Plan:15) Hamamlarıdır⁴⁶¹. Tokat'ta benzer örnekler bulunmaktadır. Niksar Büyük Hamam (XIII. yüzyıl) ile Tokat Sultan Hamamının (XIII. yüzyıl) kadınlar bölümüdür. Ancak bu bölüm sonraki onarımlarla üç eyvanlı hale getirilmiştir⁴⁶². Erzurum ve Tokat'tan başka Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde üç eyvanlı hamam uygulaması görülmektedir. Bunlar; Kastamonu Frenkşah Hamamı (1262)⁴⁶³ (Krş. Plan:17), Kayseri Hunat Hamamı (XIII. yüzyıl), Peçin Ahmet Gazi Hamamı (XIV. yüzyıl), Tire Tahtakale Hamamı (1426- 1442)⁴⁶⁴, Bursa Emir Sultan Süleyman Hamamı (1426), Karaman Seki Hamamı (XIV. yüzyıl), Sivrihisar Seydiler Hamamı (XIV. yüzyıl) (Krş. Plan:18), Karaman Sekizçeşme Hamamı (XV.yüzyıl)⁴⁶⁵ (Krş.Plan:19), Balat İlyas Bey Hamamı (XV. yüzyıl), Balıkesir Zağnos Paşa Hamamının (1461)

⁴⁵⁶ Altun, *a.g.e.*, ss.185, 189.

⁴⁵⁷ Eravşar, *a.g.e.*, s.11.

⁴⁵⁸ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara, 1999, s.404.

⁴⁵⁹ Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1999, s.490.

⁴⁶⁰ Eravşar, *a.g.e.*, s.128.

⁴⁶¹ Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., *a.g.e.*, s.202.

⁴⁶² Eravşar, *a.g.e.*, s.128.

⁴⁶³ Önge, *a.g.e.*, s.244.

⁴⁶⁴ Canan Çakmak, *Tire Hamamları*, Ankara, 2002, ss.46-51.

⁴⁶⁵ Önge, *a.g.e.*, ss.30,35.

erkekler bölümü⁴⁶⁶, Ankara Karacabey Hamamı (XV. yüzyıl)⁴⁶⁷, Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı (XV. yüzyıl) (Krş. Plan:20), Afyon Gedik Ahmet Paşa Hamamı (XV. yüzyıl)⁴⁶⁸, Kemaliye Taşdibi (Medrese) Hamamı (XVII. yüzyıl)⁴⁶⁹, İçel Mamuriye Hamamı (XVIII. yüzyıl)⁴⁷⁰ (Krş. Plan:21)'dir.

Lala Mustafa Paşa ve Gümrük Hamamlarının halvet hücreleri kare ve üzerleri kubbeli olarak yapılmıştır.

Tek eyvanlı plan tipinde yapılmış olan hamamlar Anadolu'da Selçuklu döneminden itibaren yoğun bir biçimde görülmektedir (Tablo 3). Erzurum'da tek eyvanlı hamam sadece Erzurum (Pastırmacı- Fuadiye) Hamamıdır. Eyvan kısmı hamamın giriş bölümünü oluşturmaktadır (Plan:12).

Bu plan tipinin Anadolu'daki örnekleri, Tokat Mevlana Hamamı (XIII. yüzyıl), Kayseri Sultan Hamamı (XIII. yüzyıl), Pazar Halil Bey Hamamı (XIV. yüzyıl), Pazar Beyovası Hamamı (XIV. yüzyıl), Kütahya Saray Hamamı (XIV. yüzyıl)⁴⁷¹, Gelibolu Saruca Paşa Hamamı (1454)⁴⁷², Balıkesir Zağnos Paşa Hamamının (1461) kadınlar bölümü⁴⁷³, Akhisar Sarı Ahmet Paşa Hamamı (1488)⁴⁷⁴, Bursa Tahtakale Hamamı (1561), Afyon Zile Işık Hamamı (XVIII. yüzyıl)'dır⁴⁷⁵ (Krş. Plan: 22).

Erzurum Hamamında halvet hücreleri dikdörtgen ve kare formlu, üzerleri çapraz tonozla örtülü sekiz halvet hücresi vardır.

Hanım Hamamının sıcaklık bölümü Semavi Eyice'nin hamam tipolojisinden "Yıldızvari Sıcaklık Tip" grubuna girer. Sıcaklık sekizgen bir düzenlemeye sahiptir (Tablo 4) (Plan:13). Benzer sıcaklık uygulaması Eskişehir Selçuklu Hamamı (XIII. yüzyıl) (Krş. Resmi 8), İstanbul Mahmut Paşa Hamamı (1466) (Krş. Plan: 23), Konya Ereğli Eski Hamam (XV. yüzyıl) (Krş. Plan:24), Manisa Hafsa Sultan Hamamı (1522)⁴⁷⁶ (Krş. Plan: 25), Van Hüsrev Paşa Çifte Hamamının erkekler bölümünün sıcaklık kısmı (1548), Çemberlitaş Nurbanu Valide Sultan Hamamı (1574) (Krp.

⁴⁶⁶ Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Balıkesir'de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları", *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Erzurum, 2005, s.452.

⁴⁶⁷ Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1971, s.41.

⁴⁶⁸ Eravşar, *a.g.e.*, s.130.

⁴⁶⁹ Kadir Pektaş, *Kemaliye (Eğin)'de Türk Mimarisi*, Ankara, 2006, s.137.

⁴⁷⁰ Önge, *a.g.e.*, s.92.

⁴⁷¹ Altun, *a.g.e.*, s.368.

⁴⁷² Birsan Erat, "Gelibolu Hamamları ve Türk Mimarisindeki Yeri", *IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C.2, Ankara, 1995, ss.65-66.

⁴⁷³ Tüfekçioğlu, *a.g.m.*, s.452.

⁴⁷⁴ Ünal, *a.g.m.*, ss.205-222.

⁴⁷⁵ Eravşar, *a.g.e.*, s.130.

⁴⁷⁶ Acun, *a.g.e.*, s.515.

Plan:26), Üsküdar Atik Valide Hamamında (1579)⁴⁷⁷ (Krş. Plan:27), İzmit Pertev Paşa Hamamı (1579) (Krş. Plan:28), İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı (1580) (Krş. Plan:29), Pavas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴⁷⁸ (Krş. Plan:30), Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴⁷⁹ (Krş. Plan:31), İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴⁸⁰ (Krş. Plan:32), Karaman Yeni Hamam (XVI. yüzyıl) (Krş. Plan:33), Diyarbakır Çardaklı Hamamı (XVI. yüzyıl)⁴⁸¹ (Krş. Plan:34) görülmektedir.

Halvet hücrelerinde Hanım Hamamında farklı bir uygulama görülmektedir. Bu hamamda sekizgen sıcaklık bölümüne uygun olarak yapılmış sekizgen halvet hücrelerine yer verilmiştir (Resim 96).

Küçük (Plan:8) ve Saray (Plan:18) Hamamlarının sıcaklık kısımları kare planlıdır. Saray Hamamının halvet hücreleri kare ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Küçük Hamamın halvet hücreleri ise yapıya uygun bir şekilde küçük formda ve dikdörtgen plan özelliği gösterir.

Çifte Göbek (Plan:14) ve Tahta (Plan:16) Hamamının sıcaklık kısımları enine sıcaklık formunda yapılmışlardır (Tablo 5). Benzer örneklerini Edirne Gazi Mihail Bey Hamamının erkekler kısmında (1422), Edirne Tahtakale Hamamının kadınlar kısmı (1435), Edirne Mezit Bey Hamamı (1442)⁴⁸², Manisa Alaca (Hamza Bey) Hamamı⁴⁸³(XV. yüzyıl), Edirne Saray Hamamının kadınlar kısmı (XV. yüzyıl)⁴⁸⁴, Manisa Hüsrev Ağa (Araplar) Hamamı (1558), Manisa Dilşikar Hamamı (1579–1580)⁴⁸⁵(Krş. Resmi 9) (Krş. Plan: 35), Kayseri Erkilet Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı (1717)⁴⁸⁶ dır.

Çifte Göbek Hamamında halvet hücreleri kare ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Tahta Hamamının halvet hücreleri ise kare planlıdır. Fakat üst örtüde tonoz kullanılmıştır.

⁴⁷⁷ Şahabettin Öztürk, Mehmet Mutlu, “Hüsrev Paşa Çifte Hamamı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, 2000, ss. 94–95.

⁴⁷⁸ Önge, *a.g.m.*, s.423.

⁴⁷⁹ Önge, *a.g.m.*, s.424.

⁴⁸⁰ Önge, *a.g.m.*, s.425.

⁴⁸¹ Önge, *a.g.e.*, ss.36,38.

⁴⁸² Erken, *a.g.m.*, ss. 404, 406, 408.

⁴⁸³ Acun, *a.g.e.*, s.504.

⁴⁸⁴ Erken, *a.g.m.*, ss. 404, 406, 408.

⁴⁸⁵ Acun, *a.g.e.*, s.504.

⁴⁸⁶ Mustafa Denктаş, *Kayseri’de Yıkılan Anıtlarımız*, Kayseri, 2007, s.145.

Anadolu Türk hamamlarında ılıklik bölümünden sıcaklığa giriş genellikle sıcaklığın eyvanlarından biri içinden sağlanıyor⁴⁸⁷. Ancak bazı örneklerde sıcaklığa girmeden önce küçük bir mekâna yer veriliyor. Erzurum'da Tahta Hamamı'nda bu uygulanmıştır. Ilıklığın doğu köşesindeki bir kapıdan küçük bir mekâna geçilir (Plan:16).

Benzer uygulamayı Mardin Maristan Hamamı (XII. yüzyılın ilk çeyreği)⁴⁸⁸, Akhisar Yeni (Gülruh Sultan) Hamamı (XIV. yüzyıl)⁴⁸⁹, Edirne Beylerbeyi Hamamı (1429), İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (1562–1565), Süleymaniye Külliyesi Hamamında (1557)⁴⁹⁰, Sivas Kale Hamamı (1584) görebiliriz. Bu planın en eski örneği Alanya'da Selçuklulardan kalan İçkale Hamamının (XIII. yüzyıl)⁴⁹¹ sıcaklık kısmında görölmektedir. Erzurum'da yapılmış olan Tahta Hamamının da sıcaklık kısmı farklı özellik göstermektedir. Bu bölüm diğer hamamlardan farklı olarak dikdörtgen planda ve üzeri tonoz örtölüdür. Benzer bir uygulama Antakya Kurtuluş Hamam da (1935)⁴⁹² (Krş. Resmi 10) yapılmıştır.

Sıcaklığın önemli bir ögesi olan göbektası, Erzurum hamamlarında da görölmektedir. Hemen hemen birbirine benzer biçimde ele alınan göbektası halk hamamlarına özgü bir özelliktir. Saray hamamlarında ise ortadaki göbektası yerine “Hünkâr Mahfiline” bırakmıştır⁴⁹³.

5.1.1.4. Külhan

Genellikle sıcaklığın gerisinde ve sıcaklık boyunca uzanan, beşik tonoz veya sivri tonozla örtölü mekândır. Tonozun tepesinde aydınlatmayı sağlayan ışıklıklar bulunmaktadır.

5.1.2. Aydınlatma

Hamamlarda aydınlatmaya sıcaklığı korumak için fazla yer verilmez dışa kapalı mekânlardır. Erzurum hamamlarında da bu uygulanmıştır. Genellikle pencereler üst örtüde yıldız biçiminde yapılmışlardır.

⁴⁸⁷ Önge, *a.g.m.*, s.411.

⁴⁸⁸ Altun, *a.g.m.*, s. 277.

⁴⁸⁹ Ünal, *a.g.m.*, s. 217.

⁴⁹⁰ Önge, *a.g.m.*, s.411.

⁴⁹¹ Önge, *a.g.m.*, s.411.

⁴⁹² Hülya Aybuğan, *Antakya'da Türk Dönemi Hamamları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum, 2005, s.34.

⁴⁹³ Arseven, *a.g.mad.*, ss.677-678.

5.1.3. Malzeme ve Teknik

Hamam mimarisi Türk sanatında simgesel niteliğinden çok toplumun günlük yaşantısında önemli yeri olan ve vakıflara gelir sağlayan yapı türleridir. Bu özellik hamamların ekonomik olmasını, gelir getirmesi amacıyla kısa sürede inşa edilmesini, dolayısıyla ucuz ve hızlı inşa edilebilir malzemenin kullanımını gerektirmiştir⁴⁹⁴. Bu nedenle Erzurum yöresindeki hamamlarda beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla malzeme kullanıldığı gözlenmektedir.

Hamamların cephelerinde genellikle kesme taş kullanılmıştır. Tuğla malzeme hafif olduğu için üst örtüde tercih edilmiştir. Yapıların içerisi tamamen sıvanmıştır. Erzurum hamamlarında mermer malzeme onarımlar sonucunda iç cephelerde duvar ve zemin kaplaması ile kurna yapımında kullanıldığı görülmektedir.

5.1.4. Süsleme

Sade bir görünüm yansıtan Erzurum hamamlarında süslemeye fazla yer verilmemiştir. Hamamların bazılarında giriş cephelerinde süsleme unsuru görülmektedir. Murat Paşa (Resim 70) ve Erzurum (Resim 80) Hamamlarının girişleri anıtsal bir formda yapılarak yapıya hareketlilik verilmek istenmiştir.

Erzurum hamamları taşra hamamları olduğundan dolayı tamamen işlevsel olarak tasarlanmışlardır. Bu nedenle yukarıda belirttiğimiz iki hamam dışında cepheler sadedir.

5.1.5. Erzurum Hamam Kültürü

İnsanların temizlik ve yıkanmaya duyduğu gereksinim, suyun sosyal hayata etkisini doğrudan etkiledi. Sağlıklı bir temizlik ve kullanım için su mimarisine bağlı birçok eser yapıldı. Bu yapıların başında hamamlar gelmektedir. Hamam mimarisinde ilk adımı Yunanlılar atmasına rağmen sistemli hale gelmesi Osmanlılar döneminde oldu. Bu dönemde ev dışı yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştur.

Binlerce yıldır Anadolu kültürünün değişmez bir parçası haline gelen hamamlar temizlik, sağlık veya hastalıkların tedavisi için gidilen mekânlar haricinde tören niteliğinde olan ve çoğu topluca gidilip yıkanılan, doğumdan ölüme kadar bir gelenekler

⁴⁹⁴ Tüfekçioğlu, *a.g.m.*, s.452.

örgüsü oluşturan hamam çeşitleri vardır. Bu gelenekler Erzurum’da da varlığını sürdürmektedir. Bunlardan ilki gelin hamamıdır.

Erzurum ve çevresinde “gelin hamamı” geleneği, ailelerin bütçesine ve düğünün yapıldığı mekân durumuna göre özellik göstermektedir⁴⁹⁵. Hamamda ikram edilen yiyecekleri içecekleri erkek tarafı karşılar. Mevsimine göre meyveler götürülür.

Sabahın erken saatlerinde oğlan evi kızın evine gidip kızı alırlar. Mevsimlerden yaz ise fayton, kış ise etrafı kapalı kızak kullanılır. Hamama gelindikten sonra kız erkek tarafının büyüklerinin elini öptükten sonra hep oğlan evinin yanında oturur. Gelinin hamamda giyinmesi için kayınvalide tarafından geline gümüş nalın hediye edilir. Geline kadınlar hamamında büyük görev düşer, kayınvalidesini yıkayıp havlu getirip çıkarır. Fakat gelin hamamı yapılırken bu görevi yerine getirmek zorunda değildir. Erkek tarafının getirdiği hediyeleri kullanır. Daha sonra hamamda çalışan bayan usta gelini göbek taşına çıkarır, bohçasını elinde tutar. Kayınvalideden bahşiş alıncaya kadar indirmez. Bahşişi alan usta gelini yıkar. Bu olaylar sırasında gelinin arkadaşları hamama gelen misafirlere hizmet edip getirilen yiyecek ve içecekleri misafirlere ikram ederler. Hamam sefası bittikten sonra hamama geline araçla kız tekrar baba evine götürülür. Akşam kız evinde kına gecesi yapılır, ertesi günde düğün salonuna götürülür⁴⁹⁶.

Erzurum’da gelin hamamında, gelinin yıkandığı sabun başkasının başına sürülmez, gelinin başı bozulmasın diye saklanması; gelinin yıkandığı sabunu, güveğinin yakınlarından biri güveğiye vererek bahşiş alması gibi âdetler yaygındır⁴⁹⁷. Erzurum’da bazı köylerde hamam olmadığı için bu adet “hamam evi” denilen evlerde devam eder. Çeyiz oğlan evine götürüldükten sonra gelinde yakın komşu veya akrabalarından seçilen hamam evine götürülerek yıkanır⁴⁹⁸.

Erzurum ile aynı coğrafyada olmasına rağmen Sivas’ta gelin hamamı daha farklıdır. Çeyiz işleri bittikten birkaç gün sonra gelin hamamının tarihi her iki tarafın fikri alınarak kararlaştırılır. Daha sonra oğlan evi herkesi hangi hamama götüreceğini belirler. Hamama gidilmeden birkaç gün önce oğlan evi hamama gidip hamam tası bırakır. Çünkü bu hamam tasları hamama gidileceği gün kurnaların başına konur ki o kurnaya gelecek kişi olduğu anlaşılsın. Burada eğer bütün davetliler götürülüyorsa buna

⁴⁹⁵ Türkmen, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁹⁶ Bu bilgi Mesrur Atmaca ve Hatice Somunoğlu’ndan alınmıştır.

⁴⁹⁷ Köksal, *a.g.m.*, s.193; Sezen, *a.g.e.*, s.190.

⁴⁹⁸ İrfan Durak, *Yolgeçti (Sitavuk) Köyü Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Erzurum, 1975, s.178.

“tutma” denir. Sabahtan akşama kadar bu hamam düğün evi hesabına işler, başka müşteri kabul edilmez. Muayyen kimseler çağrılırsa, misafir sayısına göre kurna açtırılır. Sivas’ta eskiden gelin gündelik elbisesi ile hamama gelirdi. Elleri bilekten, ayakları topuktan kınalıydı ve yüzüne yaşmak yapardı. Yetmiş yıl önce gelin hamama tahtirevanla gelinirmiş. Gelin soyunma yerinin duvarına asılan halının önüne sandalye konularak üzerine oturtulmuş, davetlilerin gelmesi bitince peştamala sarılarak önce kayınvalide sonra davetlilerin elini öperdi⁴⁹⁹. Hamamdan çıkınca bindiği tahtaravanın içine güveğinin kardeşi tarafından bir mendil, mevsime göre meyve bırakılırdı⁵⁰⁰. Gelinlerin inci, elmas gibi mücevherleri, altınlı fesi, birlikte hamama getirilen gümüş çekmeceye konularak hamamcıya teslim edilirdi. İpek peştamal, gümüş nalınlar, altın fildişi taraklar ve omuzlardan sarkan “hamail”ler gelinlerin hamam süsleriydi⁵⁰¹.

Sivas’ta da Erzurum kadın hamamında olduğu gibi geline büyük görevler düşer. Gelin kayınvalidesini yıkayıp çıkarmadan kendisi yıkanamaz. Aile büyükleri çıktıktan sonra en son gelin hamamdan çıkar.

Erzincan’da gelin hamamı geleneği salı akşamı yapılan kına gecesinden sonra çarşamba günü düzenlenir. Erzurum gelin hamamı ile yakın benzerliği olan Erzincan’da davetlilerin kalabalığına göre erkek tarafı bir veya iki kalıp sabun kız tarafına verir. Gelinin kızlık zamanında kullandığı peştamal hamamda hizmet eden “Dellek” adı verilen kadın alır. Yenisini geline örter. Buna “acem peştamalı” denir.

Erzurum’da gelin hamamı düğün öncesi yapılırken Van’da düğünün ilk günü yapılır. Gelin, kadın akrabalarıyla beraber hamama gider. Hamamda eğlence düzenlenir ve hamamdan sonra evde yemekler yenir, yine eğlenceler düzenlenir⁵⁰².

Gelin hamamı genellikle bütün şehirlerimizde görülen bir adettir. Örneğin güney şehirlerimizden biri olan Adana’da da gelin hamamı görülmektedir. Burada hamam kına gecesinden önce kızın ve oğlanın yakınları tarafından gelin hamama getirilir. Hamamda eğlenceler düzenlenir. Buradaki masraflar oğlan evine aittir⁵⁰³. Amasya’da ise gelin hamamı genelde cuma günü başlayan düğün ve sonrasında erkek evinde toplanan misafirlere “Danışık Yedirme” diye adlandırılan yemek ikram edildikten sonra cumartesi günü sabahtan gelin hamama götürülür. Erkek evinden gelin için havlu

⁴⁹⁹ Üçer, *a.g.m.*, s.13.

⁵⁰⁰ Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Folkloru I-II*, Sivas, 2006, ss.41–42.

⁵⁰¹ Üçer, *a.g.m.*, ss.13–14; www.yigidolar.com.

⁵⁰² Nedim Orta, “Van Düğün Adetleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, S.270, 1972, s.6474.

⁵⁰³ Cevdet Özdoğru, “Adana ve Yöresinde Düğün Gelenekleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, 11 (228), 1968, s.4797.

takımı, sabun, vs.den oluşan hamam takımı bohça içinde gönderilir. Gelin, yakın arkadaşlarıyla hamama gider, çeşitli eğlenceler yapılır. Geline Taşova Kozluca Köyü, Çaydibi Beldesi gibi bazı köylerde hamamdan sonra geleneksel kıyafet giydirilir⁵⁰⁴ (Krş. Resmi 11).

Anadolu kültürünün ayrılmaz parçası olan gelin hamamı geleneği Konya'nın Akşehir ilçesinde de yaşatılmaya çalışılmaktadır. Hamam, kına gecesine 2–3 gün kala yapılır. Kızın annesi hariç kız ve erkek tarafının yakınları çağırılır. Kızın annesinin gelmesi hoş karşılanmadığı için gelmez. Hamamdan önce geline “Nişan Pırtısı” olarak adlandırılan hamam malzemeleri getirilir. Bu malzemeler içinde gelin pulu, meyve, kemik terlik, saten gecelik, vs. yer alır. Gelin hamama getirildiğinde soyunmalık kısmında kızlar tarafından dualarla kıyafetleri çıkarılır. Saten geceliği giyer ve erkek tarafının getirdiği bütün takıları takar. Daha sonra gelinin koluna genç kızlar girip sıcaklığa götürürler. Sıcaklığın ortasında bulunan göbekaşının üzerine sandalye koyarak gelini oturturlar. Gelinin etrafında daire yapıp eğlenceye başlarlar. Hamamda kadınları eğlendsin diye erkek tarafı tef çalan yaşlı bir bayan getirir. Eğlence devam ederken sıcaklığa meyve getirilir. Bu olaylar olurken annesi ve babası sağ, evliliğinde mutlu olan bir bayan hamam tasının içerisinde kına yoğurur. Tası erkek tarafının kadınları arasında gezdirerek bahşiş alır. Özellikle kayınvalideye kınanın yoğrulmadığını söyleyerek daha fazla bahşiş alır. Bayan kınayı gelinin önce başına yakıp, başını kırmızı pullu kına yazması ile bağlar. Sonra gelinin ayak ve ellerine kına yakar. Gelin bu şekilde beklemeye başlar. Bu arada meyve ikramı hamam taslarında devam eder. Bazen de gelin kınası yakıldıktan sonra göbekaşından indirilerek buraya tepsi içinde meyve ikramları konulur. Gelin kurna başına götürülüp kınası yıkanmaya başlandığında yöreye özgü etli pide servisi yapılır. Gelin hamamlarında etli pide servisi mecburi olduğu için hemen hemen bütün hamamların alt kısmında veya bulunduğu sokakta etli pide yapan yerler bulunur. Ayrıla birlikte ikram edilen pide yendikten sonra gelinin ağzı tatlı olsun diye tatlı ikram edilir. Sıcaklıkta yapılan eğlenceler ve ikramlar bittikten sonra gelin havluya sarılıp çıkarılır. Soyunmalık sekisinin üzerine gelinin kendi yaptığı nakışlı örtü serilip üzerine gelin çıkarılır ve kıyafetleri girdirilir.

⁵⁰⁴ Assiye Yancı, *Amasya Folkloru*, Amasya, 2006, s.71.

Gelin giyindikten sonra hamamda bulunan yaşlı kadınların ellerini öper. Başına önce yazma sonrada gelin pulu takılarak gelin evine götürülür⁵⁰⁵.

Antalya’da kız hamamı ve gelin hamamı diye iki ayrı merasim yapılır. Kızın ailesinin düzenlediği kız hamamına genellikle çarşamba günü gidilir. Hamamda kız ve oğlan evinin bayan akrabaları ile evlenecek kızın arkadaşlarının katıldığı sazlı sözlü bu törende, gelin adayı oğlan evinden gönderilen hamam takımı ve sedef kakmalı nalınlarla kız arkadaşları ile yıkanır. Bu eğlenceli merasimin sonunda kız hamamdan çıkarılır ve akşam kız evinde kına gecesi yapılır. Kız hamamı merasimine benzeyen gelin hamamını düğünden hemen sonra damadın ailesi düzenler. Kız hamamına benzer eğlenceler yapılarak eğlenilir⁵⁰⁶.

Gelin hamamları genellikle ya düğünden önce ya da düğün günü yapılırken Elazığ’da bu gelenek düğünden on gün sonra yapılır. Hamama önceden kız evi, yakın akraba, dost ve yakın komşular davet edilir; önceden hangi hamama gelecekleri bildirilir. Kadın misafirler hamama gelince tefçiler ve düğün sahipleri tarafından karşılanırlar. Bütün misafirlere ikram olarak birer kalıp sabun dağıtılır. Gelin ve misafirler soyunmalıkta toplandıktan sonra tefçiler eşliğinde sıcaklık kısmına geçilir. Burada eğlencelere devam edilir. Misafirlere yaz ise çeşitli meyveler, kış ise kuru ve tatlı yemişler ikram edilir. Gelin hamamdan çıktıktan sonra baba evine götürülür, damatta oraya gider. Orada birkaç gün misafir kaldıktan sonra gelin gezdirme merasimi başlar. Oğlan evinden beş altı kadın geline her gün başka elbiseler giydirerek düğüne gelenlerin ve hediye getirenlerin evlerini ziyaret ederler⁵⁰⁷.

Gelin hamamında görülen farklı bir uygulamada Ünye’de görülür. Hamamda mum yakıp soyunma bölümünde bulunan fiskiyeli havuz etrafında eğlence yapılır⁵⁰⁸. Aynı uygulamayı Akhisar’da gelin ve damat hamamlarında görmek mümkündür⁵⁰⁹.

Gelin hamamı farklı yörelerimizde farklı şekilde uygulanan bir gelenektir. Bu uygulamada dil bilimi olarak çeşitli isimlerle anılmaktadır⁵¹⁰. Eskişehir’de gelin hamamına “Dernek Hamamı” denir. Hamama peynir, helva, ekmek götürülür ve

⁵⁰⁵ Bu bilgi Arş. Gör. İlknur Emekli’den alınmıştır.

⁵⁰⁶ www.antalyakulturturizm.gov.tr.

⁵⁰⁷ Sami Kılıç, “Elazığ’da Yaşayan Süryanilerde Düğün İle İlgili İnanışlar ve Uygulamalar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 2003, s.275.

⁵⁰⁸ Hamit Zübeyr Koşay, *Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*, Ankara, 1944, s.140.

⁵⁰⁹ Koşay, *a.g.e.*, s.118.

⁵¹⁰ Nabey Önder, “Türk Düğünlerinde Geçen Kelimelerin Sözlüğü”, *Folklorla Doğru Derrgisi*, 5 (51), 1980, s.11.

eğlenceler düzenlenir⁵¹¹. Hatay’da gelin hamamı, damat tarafı geline ikram olması için nişandan bir müddet sonra yapılır. Bu hamama “Kapıdan Hamam” denilir. Kapıdan, hamama davetlilerden başka kimsenin hamama girmemesi demektir. Çalgı ve oyun birkaç saat devam ettikten sonra gelin herkesin önünde merasimle peştamal giyer. Önde ellerinde mum tutan iki genç kız, sonra çiçeklerle süslenmiş iki kılıcı tutan iki genç kız arasında gelin olmak üzere soyunmalık bölümündeki havuzun etrafını üç defa dönülerek eğlence düzenlenir. Hamama çeşitli yiyeceklerin yanı sıra kebapta getirilir. Gelinin hamam da kebab yemesi şarttır. Kebap sadece geline yedirilir. Hatay’da gelin hamamı bir defalığına özel olmayabilir. Düğünden birkaç gün önce kızın akrabasından biri yine onu hamama götürür. Fakat o zaman masraf az olsun diye hamam kapıdan alınmaz.

Maraş’ta gelin hamamı eskiden yalnız salı günü yapılmış. Günümüzde ise pazar günü yapılıyor. Salı veya pazar günü yapılan gelin hamamına “Dipten Kapıya” denir. Bu tarzda tutulan hamama o gün başka hiç müşteri alınmaz. Daha önceki günlerde okuyucu kadınlar aracılığıyla haber verilen konuklar saat sekizden itibaren hamama gelmeye başlarlar. Okuyucu kadınlar hamam okuntusunu yaparken hamamın adını da birlikte söylerler. Maraşlı kadınlar arasında gelin hamamı düğünde önemli bir yer tutar. Davetliler hamamı doldurduktan sonra kız evi gelin kızı getirir. Gelinin başına ön tarafı yeşil, arka tarafına kırmızı olarak iki tane duvak bağlanır. Ayağına sarı çorap giydirilir. Kız süslendikten sonra natır kadın gelip gelini alır. Ortaya çıkarır, iki elinde iki tane uzun mum yakılıdır. Natır kadın önde, gelin arkada, kollarında gelinliğin kumaşından olan kırmızı bandlar bulunan gelin sağdıçları da yanlarda olmak üzere sıraya girerler. Bunların arkalarına da kız evinin kızları geçip sıralanırlar. Sıra tamamlandıktan sonra eğlence başlar⁵¹².

Yozgat’ta gelin hamamına “Kekil Hamamı” denir. Gelinin kâkülünü kesmek için yapılan törenin adıdır. Mevlid, kekil, çeyiz, kına, gelin başı gibi beş bölümden oluşan düğünün ikinci aşamasında yapılır. Pazar günü mevlid okutulur, pazartesi hamama gidilir. Gelinin kâkülü kendi evinde ve her iki tarafın davetlilerinin önünde kesilir. Kesilmeden önce aynı gün hamama götürülür. Erkek tarafı önceden mali gücüne göre ya bir hamamı tamamen veya hamamın bir kurnasını kiralar. Pazartesi günü erkek evi yaptıkları yiyecek ve içecek hazırlıklarını gelin evine gitmeden önce hamama götürür. Daha sonra gelini ve davetlileri hamama getirmek için bir araba gönderilir. Gelin

⁵¹¹ Koşay, *a.g.e.*, s.130.

⁵¹² Halil Uğuroğlu Barlas, *Maraş Düğün Adetleri Üzerine Bir Araştırma Denemesi*, İstanbul, 1963, ss.34–35.

hamama gelince herkes yıkanmaya başlar. Geline peştamal giydirilir ve başına duvağı, tacı konur. Genç kızlardan ikisi gelinin koluna girerler, öteki kızlar da arkasına dizilir. Hepsinin ellerinde birer mum vardır. Önce gelin elindeki mumu yakar, diğer kızlar gelinin yaktığı mumdan kendi mumlarını yakarlar. Bu sırada def çalınır ve soyunmalıktaki havuzun etrafında eğlence başlar⁵¹³.

Kütahya’da gelin hamamı kırk yıla yakın bir zamandan önce ve daha da eskiden gelin hamamları bambaşka bir havada yapılmış. “Dönme Hamamı” denilen gelin hamamı pazartesi günü yapılmış. Okuyucular aracılığıyla düğüne davet edilmiş kız ve erkek evi o gün hamama giderek yıkanırldı. Yıkanmayı bitirenler çıktıktan sonra bohçalar içindeki yeni çamaşırlarını ve hamama özel elbiselerini giyerler, erkek evinden olanlar saçlarına düğün sahibinin göndermiş olduğu uzun telleri takarlardı. Gelin, başında maden tepeliği, al duvağı ile diğer davetlilerden ayrılırdı. Çengiler ellerindeki defleri çalmaya başlarlar ve soyunmalıktaki havuzun etrafında gelin ortada, kız ve erkek evinin davetlileri etrafında def eşliğinde havuz etrafında döne döne eğlenirlerdi. Dönme bitince önce erkek evinin davetlilerine doğru sonra da kız evinin davetlilerine doğru gelinin başından para ve şeker saçarak natır kadına ipek ve ipekle karışık dört metre kadar kumaşlar hediye edilirdi. Gelinin giydiği peştamal saçını yıkayan kadına verilir⁵¹⁴.

Bartın’da gelin hamamı “Yatak Düzeltilmesi” denen gelin odası hazırlandıktan sonra yapılır. Bu olay kına gecesinden önce düzenlenir. Yatak düzeltilmesi bittikten sonra kız tarafı gelini alarak hamama götürürler. Hamamda gelini göbek taşı etrafında yedi kez dolaştırarak mani ve türküler söylerler. Hamamdan sonra kız kinasını hazırlamak için eve dönülür⁵¹⁵.

Isparta’da “ Yük Yığması” denilen kız çeyizinin oğlan evine götürülmesinden sonra “tel hamamı” denilen gelin hamamı düzenlenir. Masrafların erkek evine ait olduğu bu hamam genellikle pazartesi günü yapılır⁵¹⁶.

⁵¹³ Kenan Akyüz, “Yozgat’ta Evlenme Adetleri”, *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C.4, Ankara, 1976, s.19.

⁵¹⁴Süheyla Efe, Halil Uğuroğlu Barlas, *Kütahya Düğün Adetleri Üzerine Bir Araştırma Metodu Denemesi*, İstanbul, 1964, ss.31-32.

⁵¹⁵ Yüksel Şahin, “Bartın Merkezde Evlenme Düğünü Adetleri”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 2000, s.73.

⁵¹⁶Koşay, *a.g.e.*, s.140.

Malatya’da “On Beş Hamamı” diye adlandırılan gelin hamamı Niğde’de “Kız Başı Yakma Âdeti” olarak isimlendirilir⁵¹⁷. Çankırı’da bu hamama “Hırızma” veya “Katır Pazarı” da denir⁵¹⁸.

Giresun’da gelin hamamı hazırlıklarının ilk aşamasını hamama üç sini gönderilmesidir. Birinci sinide gelinin hamamdan sonra giyeceği yeni elbise, ikinci sinide hamam takımı, üçüncü sinide de gümüş tas, gümüş nalın bulunur. Tepsiler önde, kadınlar arkasında giderler. Hamam kapısının önüne kadar çengiler giderler ve hamam sonuna kadar çalarlar. Gelin ve davetliler çarşaflarını çıkarırlar. Süslü elbiseler giyerek göbektaşının etrafında maniler söyleyerek eğlenirler. Gelin hamam odasında elbiselerini çıkarır. İpek filalara sarılır. Gümüş nalın giyer, iki usta gelir. Biri gelinin sağına diğeri soluna geçer. Gelinin başına gümüş tarak batırılır. Omuzlarına ipek peştamal konur. Üstüne herkes para atar. Bu toplanan para gelinin annesine kalır⁵¹⁹.

Anadolu’nun farklı şehirlerinde gelin hamamı geleneği devam ettirilmeye çalışılırken benzer âdeti Tatar Türklerinde de görmek mümkündür. Tatar kolu olan Kasım Tatarlarında da düğünden önceki gün gelinle beraber kızları toplayıp sabahtan hamama gönderirler. Bu hamamda ilk önce gelin ve güveye mutluluk dileyerek bir çift karı koca, sonra da kız arkadaşı ile gelin olacak kız ve başka kızlar yıkanır. Kızlar hamamdayken, kız evi güvey evine göndermek için çeyiz hazırlığı yapar. Bu çeyizi almaya güvey evinden iki üç akraba gelir ve “Erzaklar Kızağı”, yatak malzemeleri içinde “Döşek Kızağı” hazırlanır. Kızlar hamamdan çıktıklarında gelini düğüne hazırlamaya başlarlar⁵²⁰.

Gürcistan’ın Tsalka (Parmaksız) Rayonundaki Urumlarda eskiden düğünler üç gün sürmekteydi. İkinci gün gelin hamama götürülür. Buna “Kız Suyu Çekme” ifadesini kullanıyorlar. Hamam da kendi ifadeleri ile ele ele vurup dualıyorlar. Yani eğlence düzenleyerek gelini eğlendiriyorlar⁵²¹.

Hamam kültürünün diğer önemli bir kısmını da damat hamamı oluşturuyor. Erzurum’da gelin hamamı yapılırken damat ve arkadaşları da kısır gecesinden bir gün

⁵¹⁷ Koşay, *a.g.e.*, s.143.

⁵¹⁸ Koşay, *a.g.e.*, s.118.

⁵¹⁹ Bilgehan Atsız Gökdağ, Abdullah Şengül, “Geleneksel Türk Kültürü Çerçevesinde Giresun’da Düğün Adetleri”, *Giresun Kültür Sempozyumu*, İstanbul, 1998, s.359.

⁵²⁰ Çulpan Zaripova Çetin, “Tatar Türklerinin Düğün Geleneği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2005, s.99.

⁵²¹ Ünal Kalaycı, “Gürcistan’ın Tsalka (Parmaksız) Rayonundaki Urumların Yaşamı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.8, 2008, s.98.

önce hamama gidip eğlenirler ve berbere giderek tıraş olurlar⁵²². Karaman’da damat tıraşı salı veya çarşamba günü öğleden sonra hamamdan önce olur. Daha sonra damat ve arkadaşları hamama gidip eğlenir.

Damat hamamı da gelin hamamı gibi hemen hemen bütün illerimizde görülen bir gelenektir. Gelin arkadaşlarıyla eğlenirken damatta kendi arkadaşlarıyla eğlenir. Antalya’da gelin hamamı düzenlendiği gün damat, bekârlık arkadaşları ile birlikte berberde tıraş olduktan sonra hamama getirilir, burada çalgı eşliğinde çeşitli eğlenceler yapılır. Bu merasim akşama kadar sürer. Daha sonra yakın bir komşu evinde toplanılıp eğlencelere devam ederler.

Erzurum damat hamamından farklı olarak Amasya’da damat için kız evinden bohça hazırlanır. Damadın kıyafetleri, tıraş takımı özel hazırlanmış bir bohça içine konulur. Taşova Kozluca Köyü, Boraboy Beldesi’nde bohça yerine heybe kullanılır (Krş. Resmi 12). Merzifon Akören Köyünde damat bohçasını götürönlere “Yanuçcu” denir. Yanuçcuya kız evinden bir miktar bahşış verilir. Gümüş Hacı Köy Güllüce Köyü ve Çetmi Köyünde damat yakın arkadaşları tarafından hamama götürölür, yiğitbaşının evinde giysileri giyinmek için toplanılır, yaşlı bir kişi tarafından her giydiği giysiye ayrı olmak üzere dualar söylenerek “damat giydirme” töreni yapılır⁵²³.

Kayseri’de damat hamamı perşembe günü nikâh kıyıldıktan sonra yapılır. Damat arkadaşlarıyla beraber hamama gider, masrafları da yine damat karşılar. Hamamdan geldikten sonra tıraş olur ve kız evinden gelen çamaşırla damat elbisesini bir bekâr adam giydirir⁵²⁴.

Yozgat’ta damat hamamına “Güveyi Hamamı” denir. Damat hamamı burada düğün bittiğinde gelin indirme denen gelinin erkek evine geldikten sonra yapılır. Güveyi gelinin koluna girerek bütün davetlilerin ellerini öptürür. Daha sonra damat arkadaşları ile hamama gider. Güveyi gittikten sonra çeyiz anahtarı kendisine teslim edilen kadın, anahtarı geline verir. Gelin, sandıktan güveyinin çamaşırlarını çıkarır. Çamaşırlar bir tepsiye konup, üstü süslü örtüyle örtölerek güveyinin peşinden gönderilir⁵²⁵.

Bartın’da damat hamamının en ilginç tarafı ve Erzurum damat hamamından ayrılan en önemli yanı kına gecesinde kızların oynamasını izleyen genç erkekler kız

⁵²² Köksal, *a.g.m.*, s.194.

⁵²³ Yancı, *a.g.e.*, s.71.

⁵²⁴ Koşay, *a.g.e.*, s.87.

⁵²⁵ Akyüz, *a.g.m.*, s.27.

evinden canlı tavuk istemeleridir. Tavuk getirilip kesildikten sonra damat arkadaşları ile beraber hamama gider⁵²⁶.

Elazığ'da yaşayan Süryanilerde damat hamamı gelin hamamından önce yapılır. Erkek tarafı önceden kapattığı hamama yiyecek, içki, banyodan sonra damada atmak için otuz kadar yumurta ve çalgıcıyı hazır bulundururlar. Hamamda damat ve arkadaşları yemeklerini yiyip, içkilerini içerek müzik eşliğinde eğlenirler. Eğlenceden sonra damat yıkanır. Damat yıkandıktan sonra arkadaşları yanlarında getirdikleri yumurtaları damada atarlar ve damat tekrar yıkanır. Bu işlem üç defa tekrarlanır⁵²⁷.

Tirebolu'da damat hamamı "güveyi hamamı" olarak adlandırılır. Hamam Perşembe günü yapılır. Kız evi güveyinin hamamda kullanacağı bütün eşyayı ipekli bir bohçaya sarmış, tablaya koyarak oğlan evine göndermiştir. Bu bohçada oğlanın peştamalı, gümüş nalını, tarağı vs. vardır. Bohça oğlan evine teslim edilir ve bohçayı getirene bahşiş verilir. Dün akşamda oğlan evinde eğlenenler ayılmak için hamama gelirler. Hamamda sazlı sözlü içkili eğlenceler ikindiye kadar devam eder. Hamamdan çıkan güveyi ve arkadaşları eve gelir, yemek yenir. Biraz sonra "tırış cemiyeti" başlar⁵²⁸.

Erzurum'da yaşatılmaya çalışılan bir diğer hamam geleneği ise lohusa hamamıdır. Bu hamam doğumdan bir hafta veya yirmi gün sonra doğum yapmış kadının hamama götürülmesidir. Osmanlı Döneminden süre gelen bir adet olan bu geleneğe göre iki lohusa hamamda karşılaşırsa bunlardan önce çıkanın kırkı sonrakini kırı basar inancı olduğu için lohusalar hamamdan çıkmadan önce iğne değiştirirler⁵²⁹.

Lohusa hamamının benzer örneği Sivas'ta da uygulanmaktadır. Fakat bazı farklılıklar görülmektedir. Sivas'ta doğum yapan kadın, bir hafta sonra hamama götürülerek üç yumurta ve kabuklarıyla birlikte, ezilip karıştırılarak vücuduna sürülür. Bu şekilde biraz bekleyen lohusa yıkandıktan sonra evine gelir. Bu uygulama yapılmazsa lohusanın hastalanacağına, eski gücünü kazanamayacağına inanılır⁵³⁰.

Anadolu'nun farklı yörelerinde uygulanan hamam gelenekleri arasında olan lohusa hamamı Eskişehir'de de uygulanmaktadır. Doğumun kırkıncı gününü takiben doğum yapan kadın, akrabaları ve yeni doğmuş çocuk hamama götürülür. Lohusa

⁵²⁶ Şahin, *a.g.m.*, s.76.

⁵²⁷ Kılıç, *a.g.m.*, s.273.

⁵²⁸ Ayhan Yüksel, "Tirebolu'da Evlenme ve Düğün Adetleri", *Giresun Kültür Sempozyumu*, İstanbul, 1998, s.398.

⁵²⁹ Sezen, *a.g.e.*, s.189.

⁵³⁰ Üçer, *a.g.m.*, s.13.

hamamında “cıngıl” adı verilen bir ipe dizili anahtar, kilit, delik para gibi nesneler son yıkanma suyunun içine konur, nazara karşı koruması için anne ve çocuğun başından aşağı ...” üç kez “...dökülür⁵³¹.

Lohusa hamamına benzer diğer bir hamam geleneği yarıkırk-kırk hamamıdır. Bu hamamda kadınlar için başka bir eğlence vesilesi olarak yapılmaktadır. Çocuğun doğumun yirminci gününde yıkanmasına “yarıkırk”, kırkinci gününde yıkanmasına “kırk” hamamı denir. Hamamda eğlenceler düzenlenir, misafirlere ikramlarda bulunulur. Bu hamamda en dikkat çeken özellik lohusa kadın yıkanmaya başlamadan önce yıkanacağı suya üzerlerine Elham ve İhlâs sürelerinin okunduğu kırk fındık atılmasıdır. Amaç; kadının kırkının çıkması ve sütünün çocuğa şifa olmasıdır. Erzurum’da uygulanan bu adet bazı köylerde hamam olmadığı için evlerde uygulanır. Erzurum ilinin Şenkaya İlçesinin bir köyü olan Gözebaşı Köyü’nde hamam olmadığı için kazanda ısıtılan suya üzerlerine Elham ve İhlâs sürelerinin okunduğu kırk fındık atılarak anne ve çocuk yıkanır⁵³².

Anadolu’nun farklı yörelerinde benzer hamam adetleri uygulanmaktadır. Bunlardan biride “kırk hamamı”dır. Erzurum’da uygulanan geleneğin benzer uygulaması Tokat’ta da yapılmaktadır. Lohusa kadının kırkı çıkınca hamama götürülür. Akraba ve tanıdıklar okuyucu vasıtasıyla hamama davet edilir. O gün hamam tamamıyla kiralanır, buraya hediye getirilmez. Anne ilk suyu dökülmeden önce bir yumurta tuzla karıştırarak bütün vücuduna sürülür. Bu şekilde peştamalla biraz oturur. Bunun yapılmasındaki amaç, annenin çok iyi terlemesiyle yorgunluğunun gitmesi istenir. Hamamdan çıkma zamanı gelince kırk arpaya kırk Elham okunur. Bir tasa konur, üstüne sıcak su dökülür. Lohusa kadın ayakta durur bu su başından aşağıya dökülür. Erzurum’dan farklı olarak Tokat’ta bebek hamama götürülmez evde kırklanma yapılır. Bebek içinde yine kırklanmış arpa suya dökülerek kırklanma yapılır. Bu işlemler yapıldıktan sonra anne ve bebeği rahatsız ettiğine inanılan “alkarısı” uzak durur. Eğer kırklanma yapılırken arpa kullanılmazsa anne ve bebeğin yıkanacağı suya kına karıştırılır. Anne bu suyun içine ellerini kırk defa sokar, daha sonra su anne ve bebek üzerine dökülür⁵³³. Amasya’da kırk hamamında farklı olan en önemli yanı anne ve

⁵³¹ www.eskisehirliyiz.biz

⁵³² Kemal Öztürk, *Gözebaşı Köyü Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Erzurum, 1978, s.130.

⁵³³ Burhan Kaçar, *Tokat Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Erzurum, 1975, s.17.

çocuğun yıkanacağı suyun içerisine kırk kaşık su konulmasıdır. Amasya’da kırk hamamına “kırk uçurma” veya “kırklama” denir⁵³⁴. Sivas’ta yarıkırk ve kırk hamamında anne ve çocuk yıkandıktan sonra dökülen suya el batırılarak beşer beşer kırka kadar sayılır. Eğer bebek erkek ise kırkbir denilerek suyu dökülür⁵³⁵.

Evlenme adetlerinin içinde “ayak açma hamamı” önemlidir. Bu hamam nişan töreninden sonra oğlan evi nişanlı kızın gelip gitmesine zemin hazırlamak ve akrabaların birbirlerini tanımaları için düzenlenen eğlence amaçlı bir hamamdır⁵³⁶. Benzer gelenek Sivas’ta da uygulanmaktadır. Bu hamam geleneğinde amaç yeni akrabaların tanışması için bir adımdır. Sabahleyin gidilen bu hamamda, oğlan tarafı misafirlere kahveler, şerbetler ve yaz ise meyveler ikram eder⁵³⁷.

Düğün adetlerinin geniş yer aldığı Erzurum’da yine gelini ilgilendiren diğer bir gelenekte “peştamal hamamı”dır. Gelin geldikten on beş gün sonra yapılır. Kayınvalide hamamda geline ipekli bir seccade hediye eder ve eğlenceler başlar.

Erzurum’da varlığını koruyan ve dinlenme amacıyla düzenlenen hamam “yol hamamı”dır. Hacca gidip döneni, başka şehirlerden veya köyden misafirlığe gelenleri ev sahibinin hamama götürmesidir⁵³⁸.

Hamam gelenekleri örgüsü içinde önemli yer tutan diğer hamam adetleri ise “Sıra Hamamı, Gece Hamamı (Ramazan Hamamı), Yas hamamı ve Çermiklere (Kaplıcılara) Gitmedir”. Bunlar içerisinde “Yas Hamamı” eğlence içerikli değildir. Cenazenin kalkmasından on beş gün sonra ölü sahibi veya akraba hanımlarının hamama götürülmesidir. Eskiden Erzurum’da mahalleden biri öldüğü zaman “yas hamamı” yapılmadan komşu hanımları hamama gitmezlerdi. Gitmek zorunda olduklarında da cenaze sahibinden izin alınır⁵³⁹.

Anadolu’nun birçok yöresinde hamam gelenekleri açısından benzer uygulamalar görülmektedir⁵⁴⁰. Sivas’ta da “yas hamamı” Erzurum’da olduğu gibi cenazenin kalkmasından on beş gün sonra yakın dostları veya akrabalarından birisi ölü evini hamama götürür⁵⁴¹.

⁵³⁴ Yancı, *a.g.e.*, s.82.

⁵³⁵ Üçer, *a.g.m.*, s.13.

⁵³⁶ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

⁵³⁷ Üçer, *a.g.m.*, s.13.

⁵³⁸ Sezen, *a.g.e.*, s.188.

⁵³⁹ Sezen, *a.g.e.*, s.189.

⁵⁴⁰ Zümrüt Nahya, “Anadolu’da Gelinin Oğlan Evine Getirildiği Andan İtibaren Yapılan Gelenek Ve Pratikler”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, 1976, s.77.

⁵⁴¹ Aşkun, *a.g.e.*, s.214.

Erzurum’da uygulanan hamam gelenekleri içinde farklı olarak Sivas’ta “nişan sabahı hamamı, barış hamamı ve uğrun (gizli) hamam” adetleri uygulanır. Nişanlanan kızın nişan sabahı götürüldüğü hamam olan “nişan sabahı hamamı”nın yapılmasındaki amaç, kızın kısmetinin su gibi bol olması, gittiği yerde su gibi aziz tutulmasıdır. Barış hamamı, araları bir sebeple bozulan veya araları açılan kimselerden birinin diğerini hamama çağırarak birlikte yıkanmaları, suyun maddi manevi temizleme gücünden yararlanarak dargınlıklarını unutmaları için yapılır. Uğrun (gizli) hamam, gelinin geldiğinin ertesi günü eltisi veya bir yakını ile hamama gitmesidir⁵⁴².

⁵⁴² Üçer, *a.g.m.*, s.13-14.

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar eski olan hamamlar, yıkanmaya özgü yapılar olup bu işlevleriyle toplum yaşantısında önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Hamamlara her dönemde büyük önem verilmiştir. Beylikler devrinde genellikle çok gösterişli olmasa da işlevsellikleriyle ön plana çıkan yapılar inşa edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı döneminde ise temizlik, iyi gelir getirmeleri ve bağlı bulundukları camiye cemaat çekmeleri gibi amaçlarla çok sayıda hamam yapılmıştır. Özellikle İstanbul'da hamam sayısı oldukça çoğalmasi sebebiyle yapılmalarına kısıtlama getirilmiştir.

İnsanların ihtiyacını her zaman ön planda tutan Osmanlı Devleti, külliyelerin oluşmasında da ilk olarak hamamları inşa ettirmiş ve külliye inşasında çalışanların temizliğini sağlamayı amaçlamıştır.

Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Erzurum'da Osmanlı dönemi hamamları önemli bir yere sahiptir. Bunlardan Boyahane Hamamı ve Kırkçeşme Hamamı dışındakiler tek fonksiyonlu olarak yapılmıştır. Boyahane Hamamı ilk yapıldığında çift fonksiyonlu iken sonradan kadınlar kısmının soyunmalık bölümü camiye çevrilerek hamam görevi sona ermiştir. Kırkçeşme Hamamı ise sonraki ilavelerle çift fonksiyonlu hale getirilmiştir.

Türk hamamlarında kapladığı yer bakımından yapının bütününe hakim bir kütleye sahip olan soyunmalık bölümü genellikle kare ve kareye yakın dikdörtgendir. Erzurum hamamlarının bu bölümleri genelde onarım görmüştür. Bu alanlar genellikle kubbe ile örtülüdür. Fakat Tahta Hamamının soyunmalık kısmı orijinalde kubbe ile örtülüyken kubbenin yıkılmasından sonra yerine beş ahşap destek üzerine oturan ahşap bir tavanla farklı uygulama görülür.

Soyunmalık bölümlerinin vazgeçilmezlerinden biri etrafında soyunma sekilerine yer verilmesi ve mekânın ortasında fiskiyeli havuzun bulunmasıdır.

Sıcaklığa girmeden önce vücudun ısıya alışması ve sıcaklıktan çıktıktan sonrada vücudun soğuğa alışmasını sağlamak için yapılmış bölüm ılıkliktır. Bu bölüm plan şeması itibariyle uzunlamasına dikdörtgen şekilde yapılmış gelişmiş kısımlardır. Enine dikdörtgen şekilde düzenlenmiş ılıklik bölümlerine Lala Paşa, Murat Paşa ve Küçük

Hamamı örnek verebiliriz. Erzurum Hamamları içinde ılıkılık kısmı ile dikkat çeken Hanım Hamamıdır. Derinlemesine plan özelliği gösterir.

Türk hamam mimarisinde Büyük Selçuklu döneminden başlayarak Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde sıkça uygulanan eyvanlı köşe halvetli plan tipi Erzurum'da inşa edilen Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler, Murat Paşa Hamamlarında uygulanmıştır.

Hamamlarda eyvan uygulanmasının sebebini hamamın kurulduğu arazi ile ilişkilendirmek uygun olur. Üç eyvan uygulanmış hamamlarda bu düzen görülmektedir. Erzurum'da Lala Mustafa Paşa ve Gümrük Hamamları bunlara örnek verilebilir.

Tek eyvanlı plan tipinde yapılmış olan hamamlar Anadolu'da Selçuklu döneminden itibaren yoğun bir biçimde görülmektedir Erzurum'da tek eyvanlı hamam sadece Erzurum (Pastırmacı- Fuadiye) Hamamıdır. Eyvan kısmı hamamın giriş bölümünü oluşturmaktadır. Hanım Hamamının sıcaklık bölümü yıldızvari sıcaklık tip grubuna girer. Farklı uygulamanın görüldüğü diğer hamamlar Çifte Göbek ve Tahta Hamamlarıdır. Bu hamamların sıcaklık bölümleri enine formdadır.

Sıcaklığın önemli bir ögesi olan göbektaşı Erzurum hamamlarında da görülmektedir. Her hamamda birer tane göbektaşı varken Çifte Göbek Hamamında iki göbektaşı bulunmaktadır.

Hamamlarda aydınlatmaya sıcaklığı korumak için fazla yer verilmez, dışa kapalı mekânlardır. Erzurum Hamamlarında da genellikle pencere yoktur. Üst örtüde yıldız biçiminde pencerelerle aydınlatma sağlanmıştır.

Türk hamam mimarisi içerisinde halk hamamları grubuna ait olan Erzurum hamamları, halkın yıkanması için şehir ve kasabalarda yapılmış, ihtiyaca yönelik yapılar olduğundan bu yapılarda malzeme kalitesine ve süslemeye önem verilmemiştir. Yapıların duvarlarında moloz taş, üst örtülerinde ise tuğla malzeme kullanılmıştır.

Erzurum'un ilçelerinde de ihtiyaca yönelik hamamlar yapılmıştır. Bunlar Oltu Selçuklu Hamamı dışında Oltu Arslanpaşa Hamamı, Ünlükaya Köyü Hamamı, Tortum Kale Köyü Hamamı tek fonksiyonlu olarak yapılmıştır. Bunlarda merkezde olan hamamlar gibi aydınlatmaya ve süslemeye yer verilmemiştir. Ayrıca malzeme olarak duvarlarda moloz taş, üst örtüde ise tuğla malzeme kullanılmıştır.

Erzurum hamamları Osmanlı klasik mimarisini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

Sosyal bir varlık olan insanoğlunun hayatında üç önemli geçiş dönemi vardır. Doğum, evlenme ve ölüm. Her geçiş döneminde çeşitli adetler, törenler ve inançlar toplumumuzun her kesiminde var olmuştur⁵⁴³. Bir milletin iç dünyasını, hayata bakışını yansıtan bu adet ve törenlerin⁵⁴⁴ başında da düğünler gelir. İnsan hayatının önemli dönüm noktalarından olan evlenme⁵⁴⁵ geleneği bağlı bulunduğu kültür tipinin kurallarına göre yerine getirilmesi gerekli olan dini ve örfi bir takım uygulamalar içermektedir⁵⁴⁶.

Kökleri ile en eski çağlara kadar uzanan düğün gelenekleri⁵⁴⁷ Erzurum’da da yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bu geleneğin yaşatılmasında gelenekleri ve malzemeleri ile toplumsal, kültürel hayatımızda büyük yeri olan⁵⁴⁸, başlı başına bir kültür hazinesi konumundaki⁵⁴⁹ hamamlar önemli yer tutmaktadır.

Düğün adetlerinden biri olan gelin ve damat hamamında da hamamın yeri büyüktür. Hemen hemen bütün yörelerimizde uygulanan bu gelenekte hamam eğlencelerinde çeşitlilik göze çarpmaktadır. Kapalı bir topluma sahip olan Osmanlı’da kadınların beklide tek eğlence yeri hamamlardı. Bunun içinde kadının yer alabileceği eğlence içerikli gelin hamamı her düğünde yapıldı. Erzurum’da da bu uygulama o dönemde varlığını hep sürdürmüştür.

Erzurum ve çevresinde “gelin hamamı” geleneği, ailelerin bütçesine ve düğünün yapıldığı mekân durumuna göre özellik göstermektedir⁵⁵⁰.

Eskiden Erzurum’da gelin olan kızın mutlaka gelin hamamı yapıldı. Eğlenmek, tanışmak için düzenlenirdi. Erkek tarafının gönderdikleri hediyelerin de bir bakıma görücüye çıkmasıydı.

Sabahın erken saatlerinde oğlan evi kızın evine gidip kızı alırlar. Mevsimlerden yaz ise fayton, kış ise etrafı kapalı kızak kullanılır. Hamama gelindikten sonra kız erkek tarafının büyüklerinin elini öptükten sonra hep oğlan evinin yanında oturur. Gelinin hamamda giyinmesi için kayıncı tarafından geline gümüş nalın hediye edilir. Daha sonra hamamda çalışan bayan usta gelini göbek taşına çıkarır, bohçasını elinde tutar.

⁵⁴³ Köksal, *a.g.m.*, s.187; Doğan Kaya, “Gagauzlar Türklerinde Düğünle İlgili Terimler”, *V.Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu*, Tekirdağ, 2000, s.1.

⁵⁴⁴ Çetin, *a.g.m.*, s.94.

⁵⁴⁵ Kaya, *a.g.m.*, s.1.

⁵⁴⁶ Kılıç, *a.g.m.*, s.268.

⁵⁴⁷ Çetin, *a.g.m.*, s.94.

⁵⁴⁸ Üçer, *a.g.m.*, s.22.

⁵⁴⁹ Köksal, *a.g.m.*, s.189.

⁵⁵⁰ Türkmen, *a.g.e.*, s. 35.

Kayınvalideden bahşiş alıncaya kadar indirmez. Bahşişi alan usta gelini yıkar. Bu olaylar sırasında gelinin arkadaşları hamama gelen misafirlere hizmet edip getirilen yiyecek ve içecekleri misafirlere ikram ederler. Eğlencelerle davetliler güzel vakit geçirirler. Hamam sefası bittikten sonra hamama gelinen araçla kız tekrar baba evine götürülür. Akşam kız evinde kına gecesi yapılır, ertesi günde düğün salonuna götürülür⁵⁵¹.

Düğün eğlencelerinde erkeklerde hamama yer vermişlerdir. Gelin hamamı yaparak eğlenen kadınların yanı sıra erkeklerde eğlenmek için damat hamamı düzenler. Kısır gecesinden bir gün önce damat arkadaşları ile birlikte hamama gider. Çeşitli eğlencelerle hamamda yıkandıktan sonra berbere giderek tıraş olurlar⁵⁵².

Erzurum'daki düğün adetlerinin farklı uygulamaları bulunmaktadır. Bunlardan biri nişanlı kızın götürüldüğü “ayak açma hamamı” ve gelinin erkek evine geldikten sonra götürüldüğü “peştamal hamamı”dır.

Gelin anne olduktan sonrada eğlence merasimleri bitmez. Düzenlenen bu merasimlerden biri “lohusa hamamı”, diğeri ise “yarıkırk-kırk hamamı”dır. Bu hamamlarda anne ve çocuğun yıkanmasında bazı uygulamalar yapılır.

Tören niteliğinde olan ve çoğu topluca gidilip yıkanılan, doğumdan ölüme kadar bir gelenekler örgüsü oluşturan hamam çeşitleri içerisinde “yol hamamı, sıra hamamı, gece hamamı (ramazan hamamı), yas hamamı ve çermiklere gitmede” önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlı'da hamam geleneği yıkanma, temizlenme ve rahatlanma gibi işlevlerinin yanı sıra çeşitli adetler içermesi bakımından önemlidir. Eğlenme amaçlı düzenlenen bu adetlerin dışında acının da paylaşıldığı mekânlar olarak hamamların işlerliğinin arttığı görülmektedir. Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi Erzurum'da da varlığını devam ettirmesi kültürümüzün gelecek kuşaklara aktarılmasında hamamların önemli bir yer tutacağını göstermektedir.

⁵⁵¹ Bu bilgi Mesrur Atmaca ve Hatice Somunoğlu'ndan alınmıştır.

⁵⁵² Köksal, *a.g.m.*, s.194.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, Haluk, “Hamam”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, II, 50-53.
- Acar, Ahmet, “Erzurum Ovası’nda Jeomorfolojik Gözlemler”, *Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, 23-30.
- Acun, Hakkı, “Manisa İshak Çelebi Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S.19, 1985, 138-139.
-, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, 183-212.
-, *Manisa’da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1999.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.
- Akgün, Tahsin, “Erzurum’un Tarihçesi” *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1968.
- Akman, Eyüp, “Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültürü Üzerine Düşünceler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.10, 2002, 6-11.
- Akok, Mahmut, “Çorum’da Ali Paşa Hamamı”, *Arkitekt*, No:280, 1955, 85-91.
-, “Kayseri Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.16, 1969, 65-78.
- Akurgal, E., *Die Kunst der Hethiter*, München, 1976.
- Akyüz, Kenan, “Yozgat’ta Evlenme Adetleri”, *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C.4, Ankara, 1976, 19-24.
- Alinge, Curt, *Moğol Kanunları*, Ankara, 1967.
- Altun, Ara, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.
- Ana Britannica*, “Hamam”, İstanbul, 1988, X, 340-344.
- Ana Britannica*, “Erzurum”, İstanbul, 1986, VIII, 283-292.
- Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.1-2, 1950, 100-120.
- Aras, M. Sıtkı, *Bir Şehrin Ruhu: Erzurum*, İstanbul, 1999.
- Arseven, Celal Esad, “Hamam”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1965, II, 684-691.
- Arseven, Veysel, “Karakurt Hamamı”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, C.4, 1955, 20-35.
- Aru, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949.

- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 2004.
-, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1997.
- Aşıroğlu, Tahsin, “Erzurum’un Dip Tarihi”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.1, Erzurum, 1974, 75–78.
- Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Folkloru I-II*, Sivas, 2006.
- Atsız Gökdağ, Bilgehan, Şengül, Abdullah, “Geleneksel Türk Kültürü Çerçevesinde Giresun’da Düğün Adetleri”, *Giresun Kültür Sempozyumu*, İstanbul, 1998, 350-365.
- Aybuğan, Hülya, *Antakya’da Türk Dönemi Hamamları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 2005.
- Aydemir, İbrahim, *Bir Vakitler Erzurum*, İstanbul, 2002.
- Aydın, Dünder, “Erzurum Şehri’nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı Ve İlk Sakinleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1 (1), 1970, 101–116.
-, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535–1566)*, Ankara, 1998.
- Aykut, Yusuf, Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S.4, 1940, 103–118
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Devri Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966.
-, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul, 1972.
-, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İstanbul, 1973.
-, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri IV*, İstanbul, 1974.
- Balkan, Kemal, “Anı’daki İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu XII*, Ankara, 1970, 39–57.
- Barışta, Örcün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler*, Ankara, 2001.
- Barlas, Halil Uğuroğlu, *Maraş Düğün Adetleri Üzerine Bir Araştırma Denemesi*, İstanbul, 1963.
- Başar, Zeki, *Erzurum İlinde Şifalı Sular*, Ankara, 1973.
-, *Kurtuluş Yazılarımla Erzurum*, Ankara, 1967.
- Başaran, Cevat, *Arkeolojiye Giriş*, Erzurum, 1998.
- Baydur, Nezahat, *Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970.

- Beygu, Abdurrahman Şeref, “Yüz Otuzüç Sene Önce Erzurum”, *Tarih Yolunda Erzurum*, S.9-10, Erzurum, 1961, 9-14.
-, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936.
- Carbognano, Cosimo Comidas De, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Bassano, 1794.
- Celal-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar (Haz.), Ankara, 1990.
- Cingöz, Meltem, “Hamam”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, III, 536-541.
- Creswell, K.A.C., *A Short Account of Easrly Müslim Architecture*, G.Britain, 1958.
-, *Early Muslim Architecture*, C.1, (Umayyad), Oxford, 1940, 253-276
- Çakmak, Canan, *Tire Hamamları*, Ankara, 2002.
- Çakmut, Feza, “Osmanlı’da Hamam Geleneği”, *Hamam*, İstanbul, 2006, 29-39.
- Çetin, Çulpan Zaripova, “Tatar Türklerinin Düğün Geleneği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2005, 99-105.
- Çetintaş, Sedat, *Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri*, İstanbul, 1952.
- Darkot, Besim, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964, IV, 325-332.
- Delibaş, Selma, “Osmanlı Sarayı ve İstanbul’da Berberlik Kurumu”, *Hamam*, İstanbul, 2006, 67-77.
- Demiralp, Yekta, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara, 1996.
- Demirci, Yusuf Ziya, *Anadolu’da Eski Düğün ve Evlenme Adetleri*, İstanbul, 1938.
- Demirel, Muammer, *İkinci Meşrutiyetten Önce Erzurum’da Halk Hareketleri*, Ankara, 1991.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara, 2000, 86-89.
- Deniz, Kemal, “Hamam Mimarisi”, *TTOK Belleteni*, No:97, İstanbul, 1950, 6-10.
- Denktaş, Mustafa, *Kayseri’de Yıkılan Anıtlarımız*, Kayseri, 2007.
-, *Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)*, Kayseri, 2000.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1982.
- Doğan, Kenan, *Arapgir’deki Cami ve Hamamlar*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 2008.
- Doğanay, Hayati, Güney, İbrahim, Yazıcı, Hakkı, *Erzurum’un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, Erzurum, 1983.
-, “Coğrafya”, *Erzurum İl Yıllığı*, Ankara, 1998, 91-98.
-, “Coğrafya”, *Erzurum 98 İl Yıllığı*, Ankara, 1999, 87-92.

- Doğanay, Hayati, “Erzurum’un Kent Coğrafyası”, C.1, Erzurum, 1982.
, *Erzurum’un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*,
 Erzurum, 1983.
- Durak, İrfan, *Yolgeçti (Sitavuk) Köyü Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk
 Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1975.
- Dündar, Abdulkadir, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara, 1999.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev. A.
 Sait Aykut), İstanbul, 2004.
- Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Faruk Sümer- Necati Lugal (Haz.), Ankara,
 1993.
- Efe, Süheyla – Barlas, Halil Uğuroğlu, *Kütahya Düğün Adetleri Üzerine Bir Araştırma
 Metodu Denemesi*, İstanbul, 1964.
- Erat, Birsen, “Gelibolu Hamamları ve Türk Mimarisindeki Yeri”, *IX. Milletlerarası
 Türk Sanatları Kongresi*, C.2, Ankara, 1995, 65–78.
, Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi, *Osmanlı*, C.10, Ankara, 1999,
 392–398.
, *Anadolu’da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Yayımlanmamış
 Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.
- Eravşar, Osman, *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*, Konya, 2004.
- Ergin, Osman, *Türk Şehir Hayatında İmarek Sistemi*, İstanbul, 1939.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- Erken, Sabih, “Edirne Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, S.10, 2006, 408-412.
- Erkmen Mustafa - Ceylan Alparslan - Öztürk Fikret - Topaloğlu Yasin, “2006 Yılı
 Erzurum Kazısı”, *29.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.3, 28 Mayıs-01 Haziran 2007,
 Kocaeli, 491-504.
 “2007 Yılı Erzurum Kazısı”, *30.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2,
 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 217-232.
- Erman, Rıza, *Balneoloji*, İstanbul, 1942.
- Erzurum İl Yıllığı 98*, Ankara, 1998.
- Erzurum İl Yıllığı*, İstanbul, 1974.
- Esemenli, Deniz, “Tarihte Yıkınma Kültürü ve Osmanlı Sarayında Hamam”, *Hamam*,
 İstanbul, 2006, 9–29.

- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi II*, (Çev. Mehmed Zıllıoğlu), İstanbul, 1993.
- Eyice, Semavi, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, V, 402–430.
-, “Hamam”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, III, 541-542
-, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Üzerine Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.11, 1960, 99-120
-, “Türk Hamamları ve Beyazıd Hamamı”, *Türk Yurdu Dergisi*, S.244, 1955, 849–855.
-, İstanbul’un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri, *Tarih Dergisi*, 2 (27), 1973, 143-156.
-, Kırşehir’de Karakurt (Kalender Baba) Ilıcası, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.2, 1971, 229–254.
-, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu*, Ankara, 1965.
- Eyyüboğlu, İsmet Zeki, *Anadolu İnançları-Anadolu Üçlemesi I (Yıkanma)*, İstanbul, 1998.
- Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, (Çev. A.Akif Tütenk), Ankara, 1954.
-, *Niğde Tarihi*, (Çev. A.Akif Tütenk), Ankara, 1962.
-, *Voyages Archeologique dans la Turquie Orientale I*, Paris, 1940.
- Gaziantep İl Turizm Müdürlüğü*, Gaziantep, 1997.
- Giray, Saib, *Yalova Kaplıcaları*, İstanbul, 1951.
- Glück, Heinrich, *Die Baeder Kostantinopels*, Wien, 1921.
- Gündoğdu, Hamza, “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, *Şehri Mübarek Erzurum*, Ankara, 1989, 180–198.
-, *Erzurum Lalapaşa Külliyesi*, Ankara, 1992.
-, *Erzurum’da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*, Ankara, 2007.
- Gündoğdu, Hamza, Bayhan, Ahmet Ali, vd., *Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Oltu*, Ankara, 2002.
- Gürçay, Hikmet, “Keçe ve Keçecilik”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.9, 1967, 29-32.
- Güvenç, Şeyda, *Antalya Kaleiçi’nde Yenikapı, Gavur Hamamı Restorasyon Projesi (I)*, İstanbul, 1997.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002.

- Hammer, Joseph Von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi IV*, (Çev. Mehmed Ata), İstanbul, 1335.
- Honigsmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- Hurşîd, Mehmed, *Seyahatnâme-i Hudud*, (Çev. Alâattin Eser), İstanbul, 1997.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osman VIII Defter*, Ahmet Uğur (Haz.), Ankara, 1997.
- İnalcık, Halil, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1955, IV, 345-347.
- İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul, 2008.
- İslam Hamamının Menşe'i ve Tekâmülü (Çev. Köprülü Ahmed Cemâl), *Türk Yurdu*, C.5, İstanbul, 1927.
- İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1997.
- Kaçar, Burhan, *Tokat Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1975.
- Kalaycı, Ünal, "Gürcistan'ın Tsalka (Parmaksız) Rayonundaki Urumların Yaşamı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.8, 2008, 87-98.
- Karabekir, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul, 1939.
- Karamağaralı, Haluk, Kayseri'deki Hunad Camii'nin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.21, 1976, 9-15.
- Karpuz, Haşim, *Major Historic Buildings in the City of Trabzon and districts of the Province*, İstanbul, 1996.
-, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara, 1993.
- Kartal, Mehmet, "Eski Kayseri'de Konak Hamamları", *İlgi Dergisi*, S.51, 1987, 14-17.
- Kaya, Doğan, "Gagauzlar Türklerinde Düğünle İlgili Terimler", *V.Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu*, Tekirdağ, 2000, 1-21.
- Kılıç, Erol, *Gravür ve Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul, 1998.
- Kılıç, Sami, "Elazığ'da Yaşayan Süryanilerde Düğün İle İlgili İnanışlar ve Uygulamalar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 2003, 275-285.

- Kındıgılı, Muhammet Lütfü, *Divriği ve Çevresindeki Kültür Varlıkları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, “İslamlıktan Önce Erzurum Tarihine Bir Bakış (M.Ö. 1400-M.S. 387) Karun- Elî”, *TYED*, S.1, İstanbul, 1959, 16–28.
-, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953.
-, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451–1590)*, İstanbul, 1976.
- Kızıltan, Ali, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958.
- Klinghardt, K., *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1927.
- Koch, Guntram, *Erken Hristiyan Sanatı*, İstanbul, 2007.
- Konukçu, Enver, “Katakalon Kekaumenas’dan Saltuklular’a Theodosiopolis”, *Fikret Işıltan Armağan*, İstanbul, 1995, 58–69.
-, “Şահrah-ı Garbi”, C.2, Ankara, 1999.
-, “Tarih de Erzurum”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara, 1989, 1-124.
-, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
-, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
-, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi*, İstanbul, 1970.
-, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Konya Tarihi*, Konya, 1964.
- Koşay, Hamit Zübeyir, “Erzurum ve Çevresinde Ön Tarih ve Tarih Boyunca Kurulan Devletler ve Medeniyetler”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk, Kongre Anıtını Yaptırma Derneği*, Ankara, 1964.
-, “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi”, *Cumhuriyetin 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, 12–27.
-, *Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*, Ankara, 1944.
- Köksal, Hasan, “Erzurum ve Çevresinde Gelin –Güvey Hamamı İle İlgili Bazı Gelenek ve İnançlar”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.4, Ankara, 1992, 187–196.
- Köşklü; Zerrin, “Geçmişten Günümüze Erzurum’da Bakırcılık ve Bakır Kaplar”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 8, 2005, 107–120.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1993.

- Kuban, Doğan, “Edirne’deki Bazı II. Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara, 1988, 447-459.
 , *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007.
- Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986.
- Küçük, Cevdet, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IV, 322-326.
 , *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul, 1975.
- Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Anadolu’yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri, *Osmanlı I*, Ankara, 1999, 274–278.
- Küçükuğurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, İstanbul, 2008.
- Liberati, Anna Maria- Bourbon, Fabio, *Rome Splendours of an Ancient Civilization*, China, 2005.
- M.Ferit- M. Mesut, *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul, 1934.
- Madran, Emre, “Âriflerin Menkıbeleri’nde Geçen Yapı İsimleri Üzerinde Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, S.10, 1973, 180-186.
- Mamboury, Ernest, *Ankara*, Ankara, 1934.
- Matrakçı Nasuhü’s-Silah, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, Hüseyin G. Yurdaydın (Haz.), Ankara, 1976.
- Meral, Mustafa, *Sivas Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Hamamları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 2008.
- Meydan Larousse*, “Erzurum”, İstanbul, 1981, IV, 346–353.
- Meydan Larousse*, “Hamam”, İstanbul, 1971, V, 573-577.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520–1566)*, Ankara, 1990.
 , *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı*, İstanbul, 1972.
- Nahya, Zümrüt, “Anadolu’da Gelinin Oğlan Evine Getirildiği Andan İtibaren Yapılan Gelenek Ve Pratikler”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, 1976, 77–79.
- Nusret, Mehmed, *Tarihçe-yi Erzurum*, İstanbul, 1338.
 , *Tarihçe-i Erzurum yahud Hemşehrîlere Armağan*, İstanbul, 1338.
- Onurkan, Somay, *Anadolu Uygarlıkları*, C.3, İstanbul, 1985.
- Orhan, Sezer, *Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam*, İstanbul, 2003.

- Orta, Nedim, “Van Dügün Adetleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, S.270, 1972, 6474–6479.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1995.
- Ögel, Bahattin, *Türk Mitolojisi II*, Ankara, 1995.
- Önder, Mehmet, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara, 1995.
-, *Mevlânâ Şehri Konya*, Konya, 1962.
- Önder, Nabey, “Türk Dügünlerinde Geçen Kelimelerin Sözlüğü”, *Folklorla Doğru Dergisi*, 5 (51), 1980, 11–18.
- Önder, Oğuz, *Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Öney, Gönül, *Ankara’da Türk Devri Yapıları*, Ankara, 1971.
-, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl*, Ankara, 1989.
-, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul, 1976.
- Önge, Yılmaz, “Anamur Mamuriye Kalesi Yanındaki Hamam”, *Vakıflar Bülteni*, S.1, İstanbul, 1970, 106–114.
-, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çevresinde, Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu*, Ankara, 1989, 235–252.
-, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 1988, 403–428.
-, *Anadolu’da XII-XIII Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995.
-, “Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii Aydınlatma: Aydınlık Feneri”, *Önasya Dergisi*, 6 (64), 1970, 121–135.
-, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, *Vakıflar Dergisi*, S.13, 1978, 6–20.
-, “Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı”, *Önasya Dergisi*, 5 (47), 1969, 8–15
-, “Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri”, *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi*, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, *Bildiriler*, C.2, İstanbul, 1986, 82–85
-, “Konya-Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, *Vakıflar Dergisi*, S.7, 1968, 139–144.

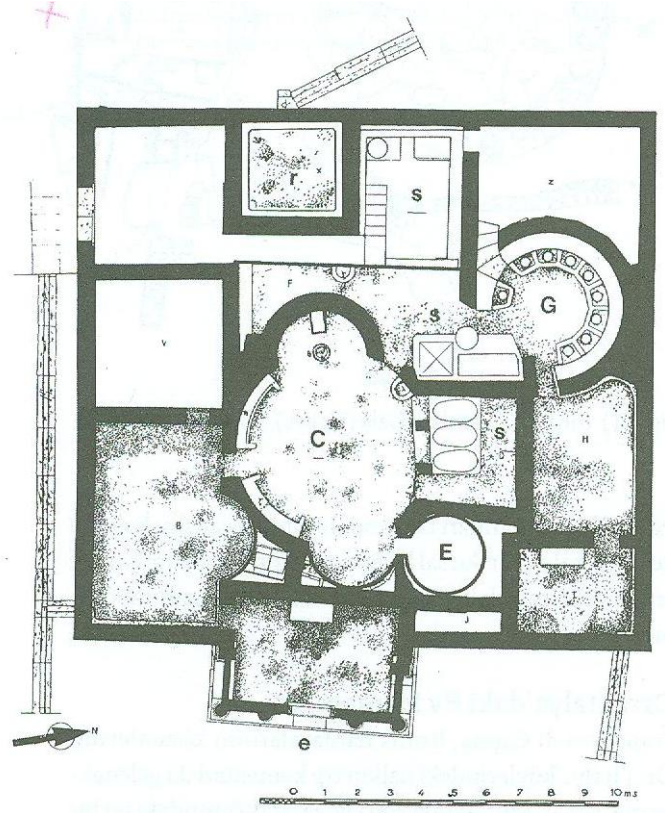
-, “Tarihi Su Mimarisinden Örnekleri 14. Yüzyıla Ait Eski Türk Havuzu”, *Arkitekt Dergisi*, 34 (317), 1964, 178–180.
- Özalp, Tahsin, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir, 1960.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998.
- Özdemir, Taner, *Kaybolan Şehir Erzurum*, Ankara, 2006.
- Özdoğan, Tacettin, Kayseri Tarihinden Sayfalar: II, Sultan Hamamı, *Devrim Gazetesi*, Kayseri 4.12.1962 tarihli nüsha.
- Özdoğru, Cevdet, “Adana ve Yöresinde Düğün Gelenekleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, 11 (228), 1968, 4797–4801.
- Özer, Ahmet Necdet, “Erzurum’un Coğrafi, Tabii ve Beşeri Özellikleri”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.1, Erzurum, 1973, 27–32.
- Özkan, Haldun, “Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu”, *Atatürk üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S.11, 2007, 53-64.
-, “Erzurum Şeyhler Külliyesi”, *Beyazdoğu Dergisi*, S.15, 2008, 13–16.
- Öztürk, Kemal, *Gözebaşı Köyü Folkloru*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1978.
- Öztürk, Şahabettin, Mutlu, Mehmet, “Hüsrev Paşa Çifte Hamamı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, 2000, 94–102.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006.
- Paşa, Lütfi, *Tevârih-i Âli Osman*, Kayhan Atik (Haz.), Ankara, 2001.
- Rahman, Abdulkerim, *Uygur Folkloru*, Ankara, 1996.
- Reman, Rıza, *Balneoloji*, İstanbul, 1942.
- Rıce, Tamara Talbot, *Bizans’ta Günlük Yaşam*, (Çev. Bilgi Altınok), İstanbul, 2002.
- Ruban, Walter, *Eski Hint Tarihi*, Ankara, 1944.
- Sami, Şemseddin, *Kamus’ul- Alâm I*, İstanbul, 1308.
- Sanat Ansiklopedisi*, “Hamam”, İstanbul, 1965, II, 678-684.
- Sancar, Aslı, *Osmanlı Kadını*, İzmir, 2009.
- Saraçoğlu, Haluk, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989.
- Seçkin, Nadide, *19. Yüzyıl İstanbul Saray Hamamları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, İstanbul, 1980.
- Senan, Ferruh, *Konya Ereğlisi*, İstanbul, 1961.

- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995.
- Sevim, Ali – Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, 1989.
- Sezen, Lütfi, *Erzurum Folkloru*, Erzurum, 2007.
- Sözen, Metin, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1996.
- Sözer, Ahmet Necdet, “Erzurum’un Coğrafi, Tabii ve Beşeri Özellikleri”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.1, Erzurum, 1974, 27–34.
- Sümer, Faruk, “Saltuklular”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.3, 1971, 401–407.
-, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1999.
- Şahin, Yüksel, “Bartın Merkezde Evlenme Düğünü Adetleri”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 2000, 73–78.
- Şapolyo, E.B., “Türk Hamamları”, *Önasya Dergisi*, S.3128, 1967, 10–14.
- Şehsuvaroğlu, H., Anatolien Thermal Baths and Seljuks Turks, *TTK Belleteni*, S.235, 1961, 28-35.
- Şimşir, Nahide, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar”, *I. Üsküdar Sempozyumu*, C.1, İstanbul, 2004, 79-89.
- Tankut, Hasan Reşit, “Erzurum Adının Aslı”, *TYED*, S.11–12, İstanbul, 1962, 3–7.
- Taşcıoğlu, Tülay, *Türk Hamamı*, İstanbul, 1998.
- Taşyürek, Muzaffer, *Bir İpekyolu Şehri: Erzurum*, İstanbul, 2009.
-, *İlimiz ve Yöremiz Erzurum*, Erzurum, 2008.
- Tavernier, J., Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2006.
- Tourism Today, *Aylık Turizm Aktüalite Dergisi*, Kasım, 2004, 25-27.
- Tournefort, Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul, 2005.
- Tozer, H. Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1881.
- Tufan, Ömür, “Hamam Malzemeleri”, *Hamam*, İstanbul, 2006, 51–65.
- Tuna, Atilla, *Bursa Yeni Kaplıca*, İstanbul, 1987.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980.
-, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1997.

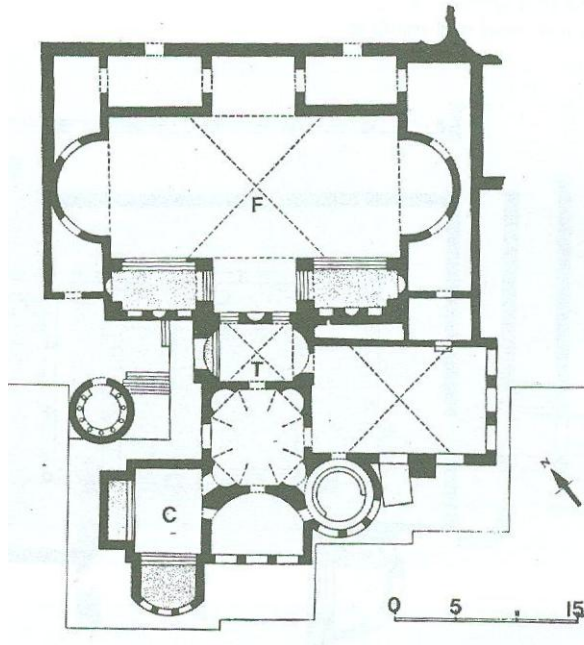
-, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, İstanbul, 1999.
-, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, “Balıkesir’de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları”, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Erzurum, 2005, 447-456.
- Türk Ansiklopedisi*, “Erzurum”, Ankara, 1968, XV, 373-376.
- Türkmen, Fikret, “Erzurum’da Düğün Adetleri ve Düğün Türküleri”, *Töre*, S.49, Ankara, Haziran 1975, 28-35.
- Uluçam, Abdüsselâm, “Oltu’da Arslanpaşa Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 17, 1983, 93-107.
- Umar, Bilge, *Türk Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, 1998.
- Üçer, Müjgan, “Sivas Hamamları, Hamam Gelenekleri ve Etnoğrafyası Üzerine”, *Sivas Kültür-Sanat Dergisi*, S.2, 1987, 10-18.
-, “Sivas’ta Hamam Gelenekleri”, *Türk Folkloru Dergisi*, S.33, 1982, 18-22.
- Ülgen, A. Saim, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1965, II, 678-683.
-, İznik’te Türk Eserleri, *Vakıflar Dergisi*, S.1, 1938, 53-69.
-, “Hamam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950, V, 174-177.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.6, 1974, 130-136.
- Ünalan, Hacer Sibel, “Akhisar Hamamları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. 11, 2001, 202-221.
- Ünsal, Behçet, İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1969.
-, *Mimari Tarihi*, C.1, İstanbul, 1960, 477-483.
- Ünver, A.Süheyl, “Türk Hamamları”, *Belleten*, 37 (145), 1973, 87-95.
-, *Selçuk Tababeti*, Ankara, 1940.
- Ürer, Harun, *İzmir Hamamları*, Ankara, 2002.
- Vırmıça, Raif, *Kosova Hamamları*, Ankara, 2002.
-, *Kosova’da Osmanlı Mimari Eserleri I*, Ankara, 1999.

- Vryonis, Jr. Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London, 1971.
- Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (Çev. Sibel Özbudan), İstanbul, 1993.
- Antalya'da Hamam Kültürü*, www.antalyakulturturizm.gov.tr. Erişim Tarihi: 15.01.2009.
- Eskişehir'de Hamam Kültürü*, www.eskisehirliyiz.biz. Erişim Tarihi: 31.03.2009.
- Hamam Mimarisi*, www.focusdergisi.com.tr. Erişim Tarihi: 10.12.2008.
- Hamam Kültürü*, www.humakusu.org. Erişim Tarihi: 31.12.2008.
- Sivas'ta Hamam Kültürü*, www.yigidolar.com. Erişim Tarihi: 01.01.2009.
- Yancı, Assiye, *Amasya Folkloru*, Amasya, 2006.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S.18, 1984, 12–18.
- Yegül, Fikret, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev. Emel Erten), İstanbul, 2006.
- Yılmaz, Abdulkadir, "Hamamdan Camiye Dönüştürülen Yapı: Erzurum Boyahane Camii", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11, S.32, 2007, 197- 208.
- Yılmazkaya, Orhan, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık-Türk Hamamı-İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002.
-, *Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi*, İstanbul, 2002.
- Yınanç, Mikrimin Halil, "Erzurum (Tarih)", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1955, 345–351.
- Yurttaş, Hüseyin, *Ağaların Hayratı*, Erzurum, 2008.
-, *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Erzurum, 1999.
-, *XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum ve Bir Vakfiye Örneği*, Erzurum, 2001.
- Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum, 2002.
- Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, Köşklü, Zerrin, vd., *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum, 2008.
- Yüksel, Ayhan, "Tirebolu'da Evlenme ve Düğün Adetleri", *Giresun Kültür Sempozyumu*, İstanbul, 1998, 393–400.
- Yüksel, İ. Aydın, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, Ankara, 1993.

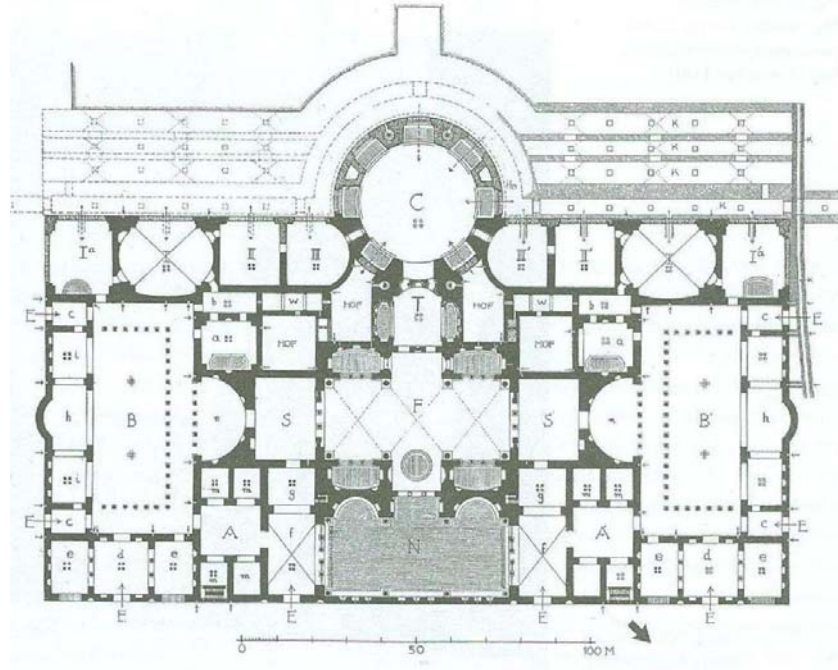
PLAN LİSTESİ

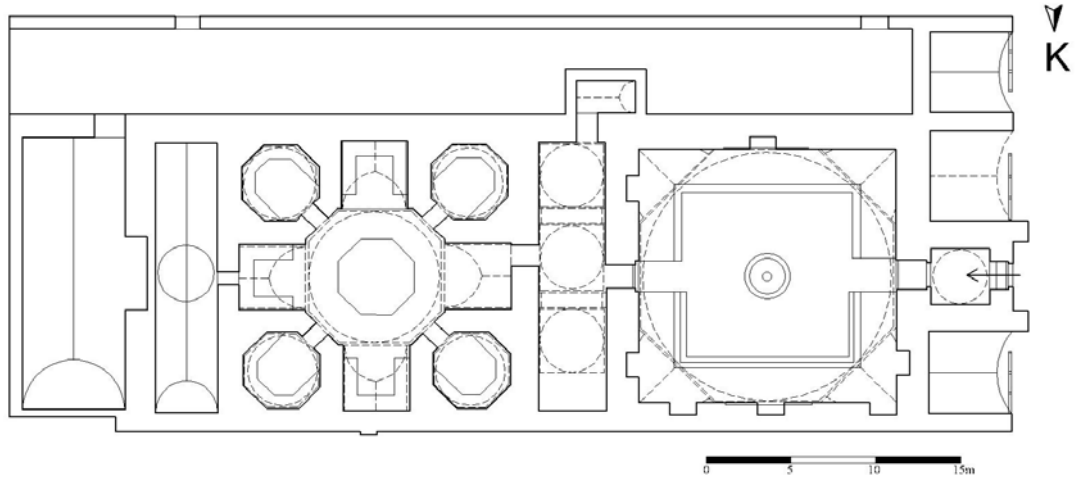
Plan 2.1: Yunan Hamamları (F. Yegül'den)

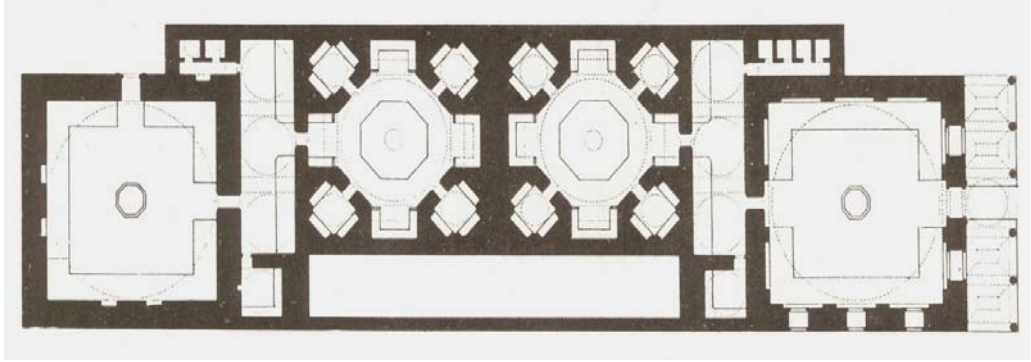
Plan 2.2: Maxentius Hamamları, Roma (F.Yegül'den)

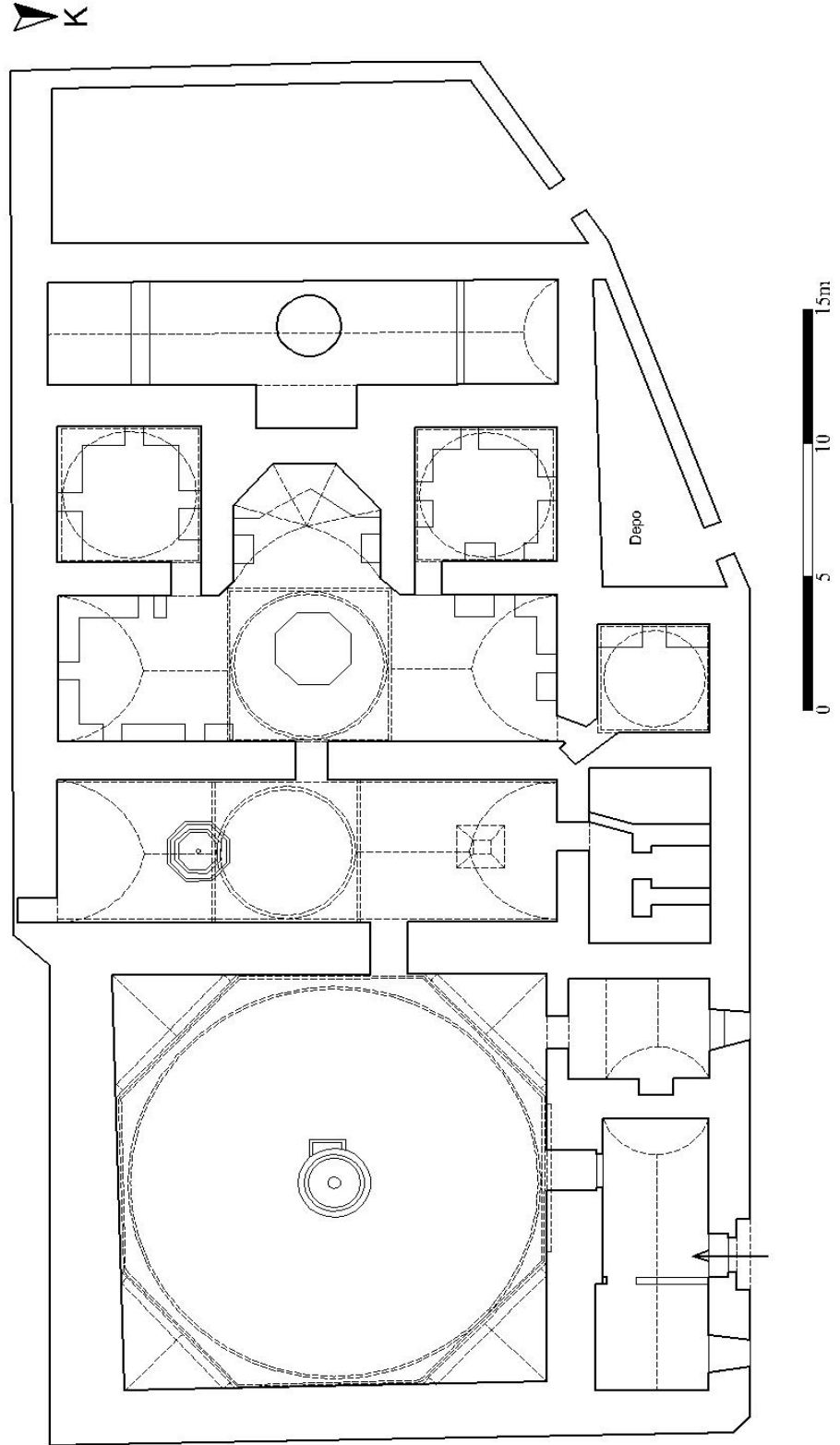
Plan 2.3: Caracalla Hamamları, Roma (F. Yegül'den)

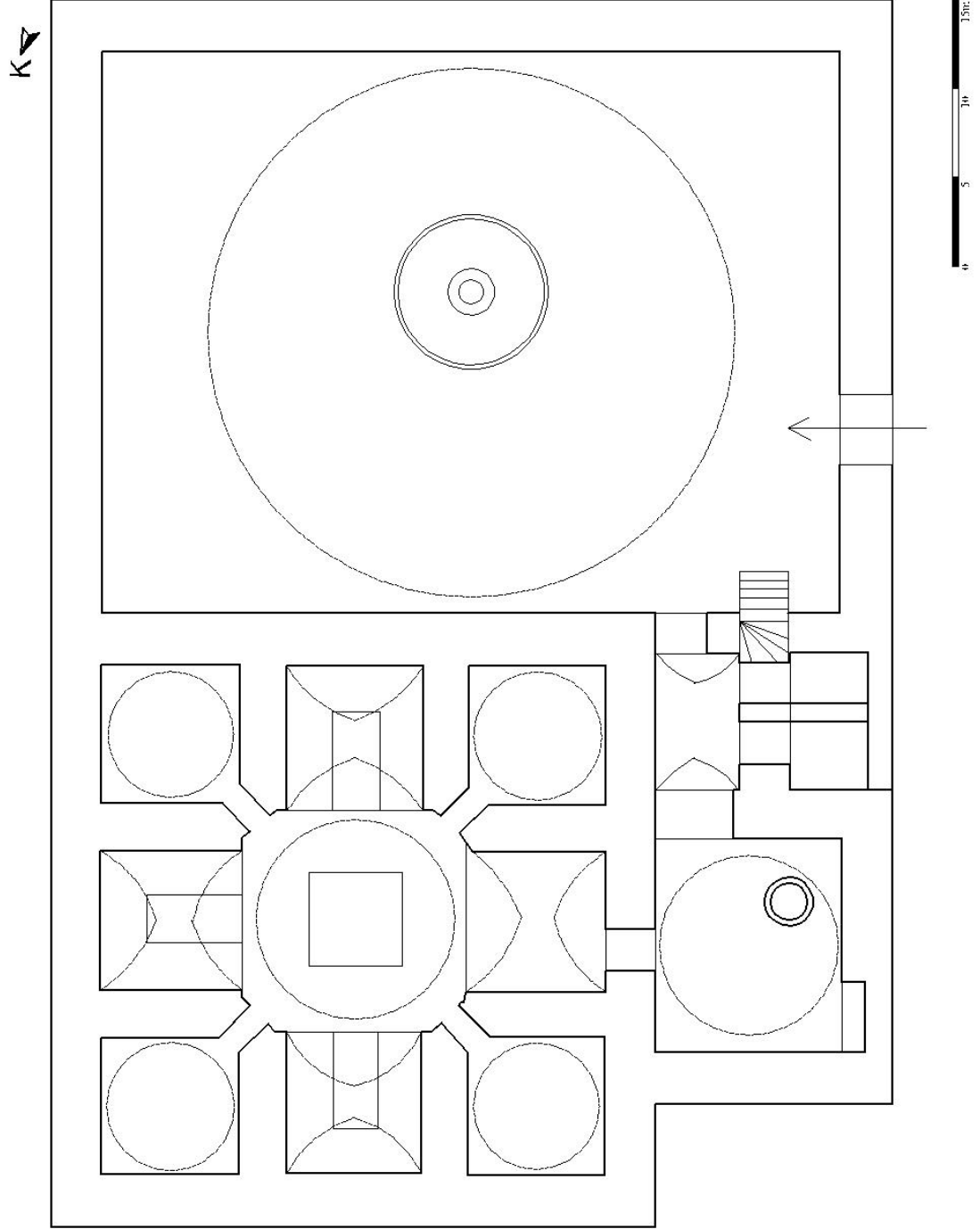
Plan 2.4: Tek Fonksiyonlu Hamam (Erzurum Murat Paşa Hamamı)
(V.G.M.'den)

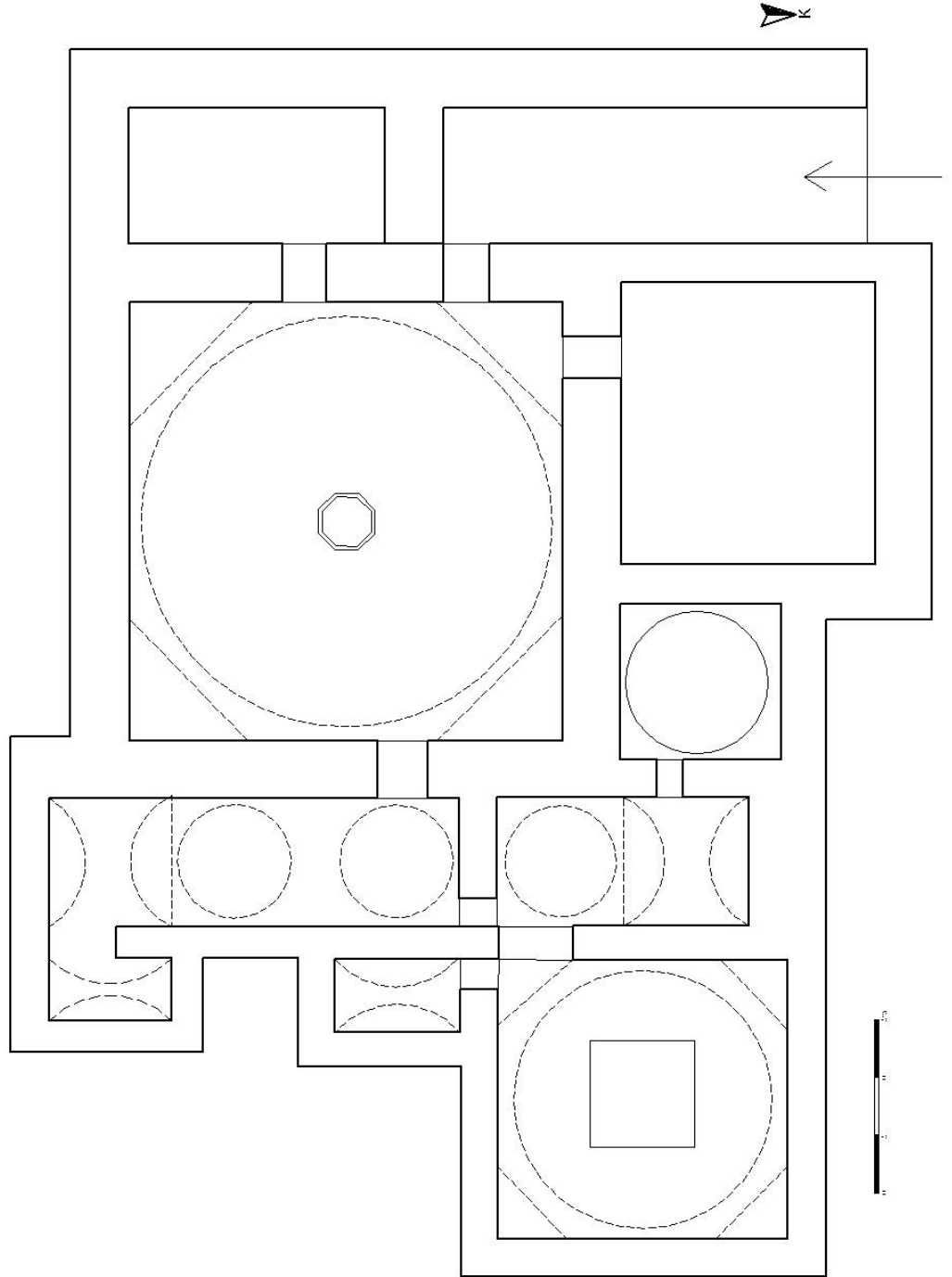
Plan 2.5: Çift Fonksiyonlu Hamam
(İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan))

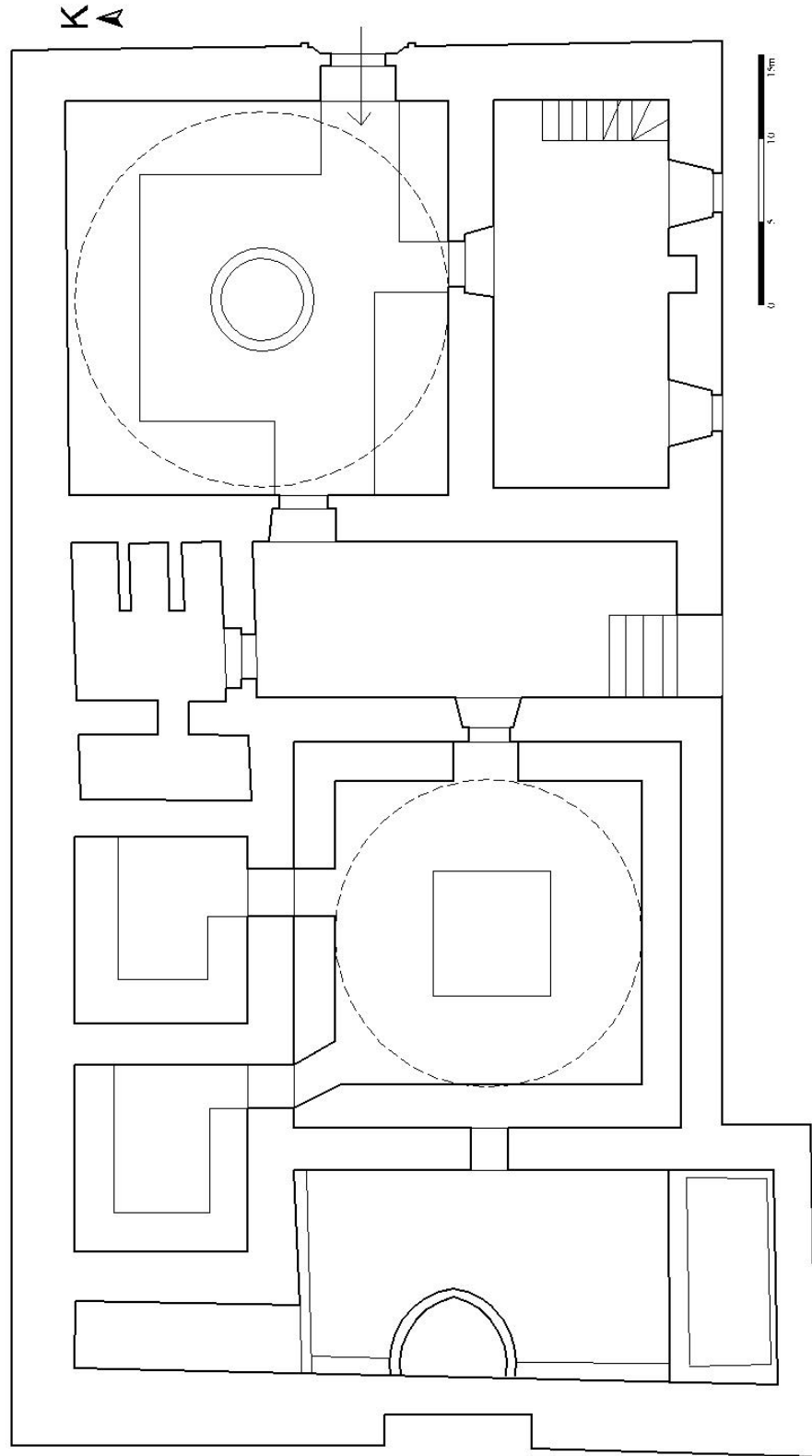
Plan 4.6: Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı (V.G.M.'den)

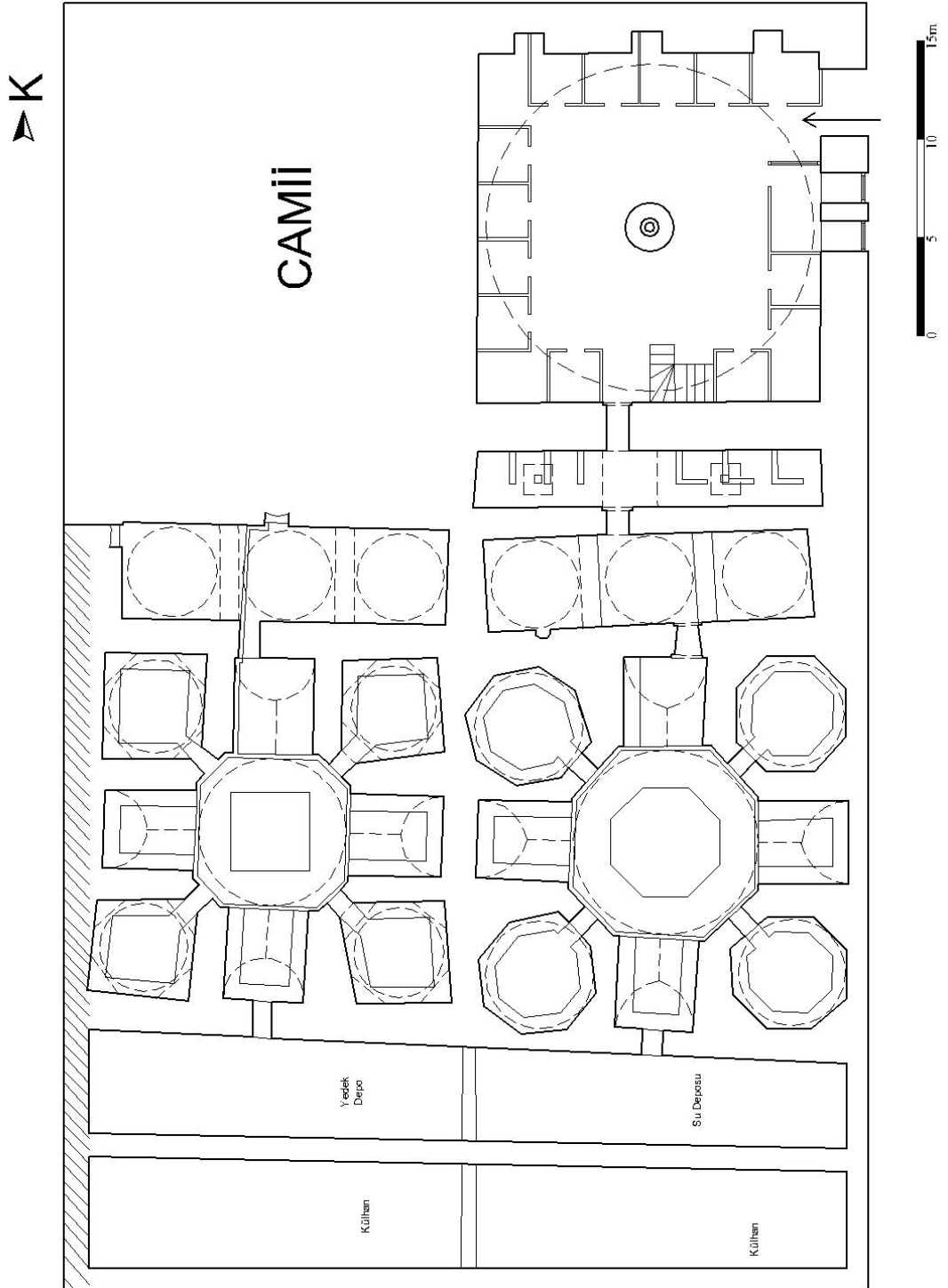
Plan 4.7: Erzurum Kırkçeşme Hamamı (R.H.Ünal'dan düzeltilerek)

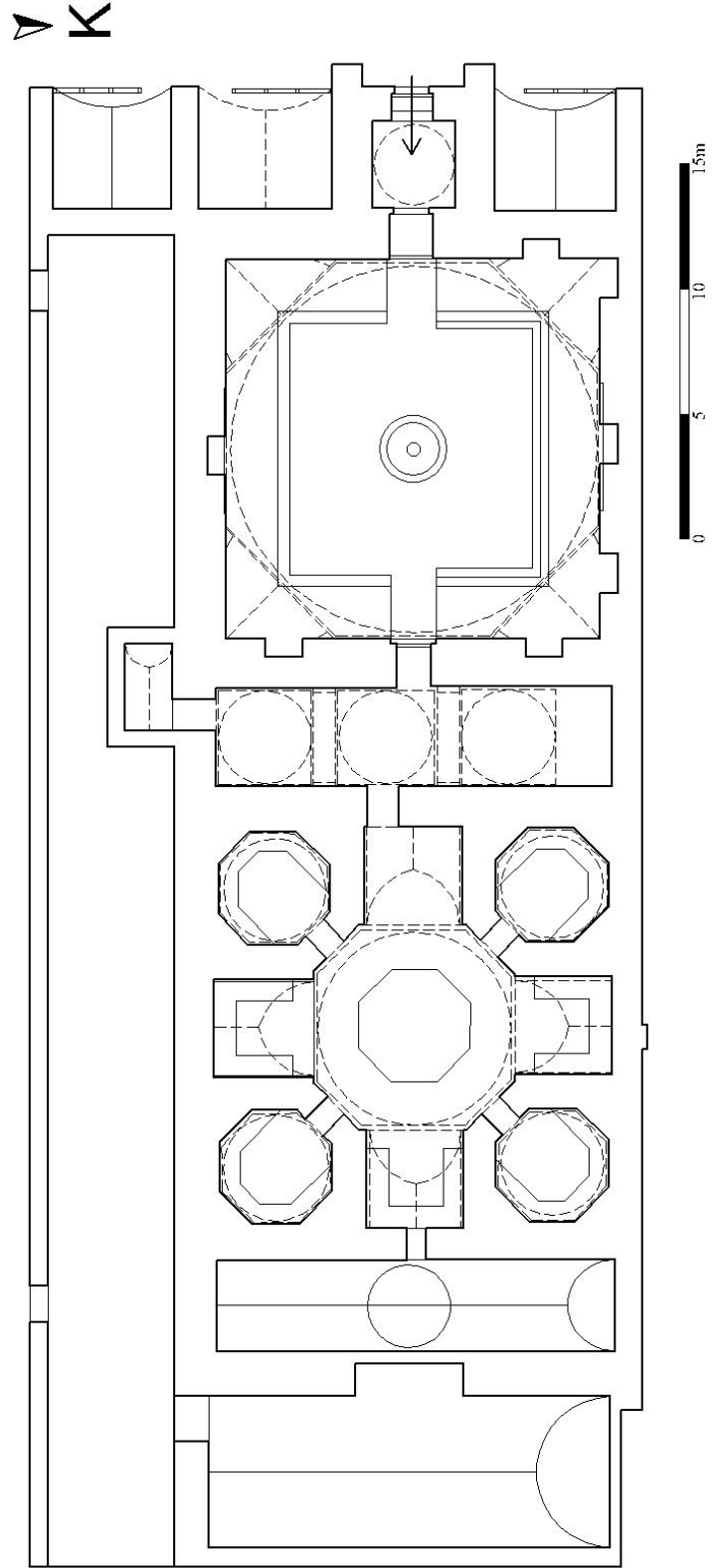
Plan 4.8: Erzurum Küçük Hamam (V.G.M.'den)

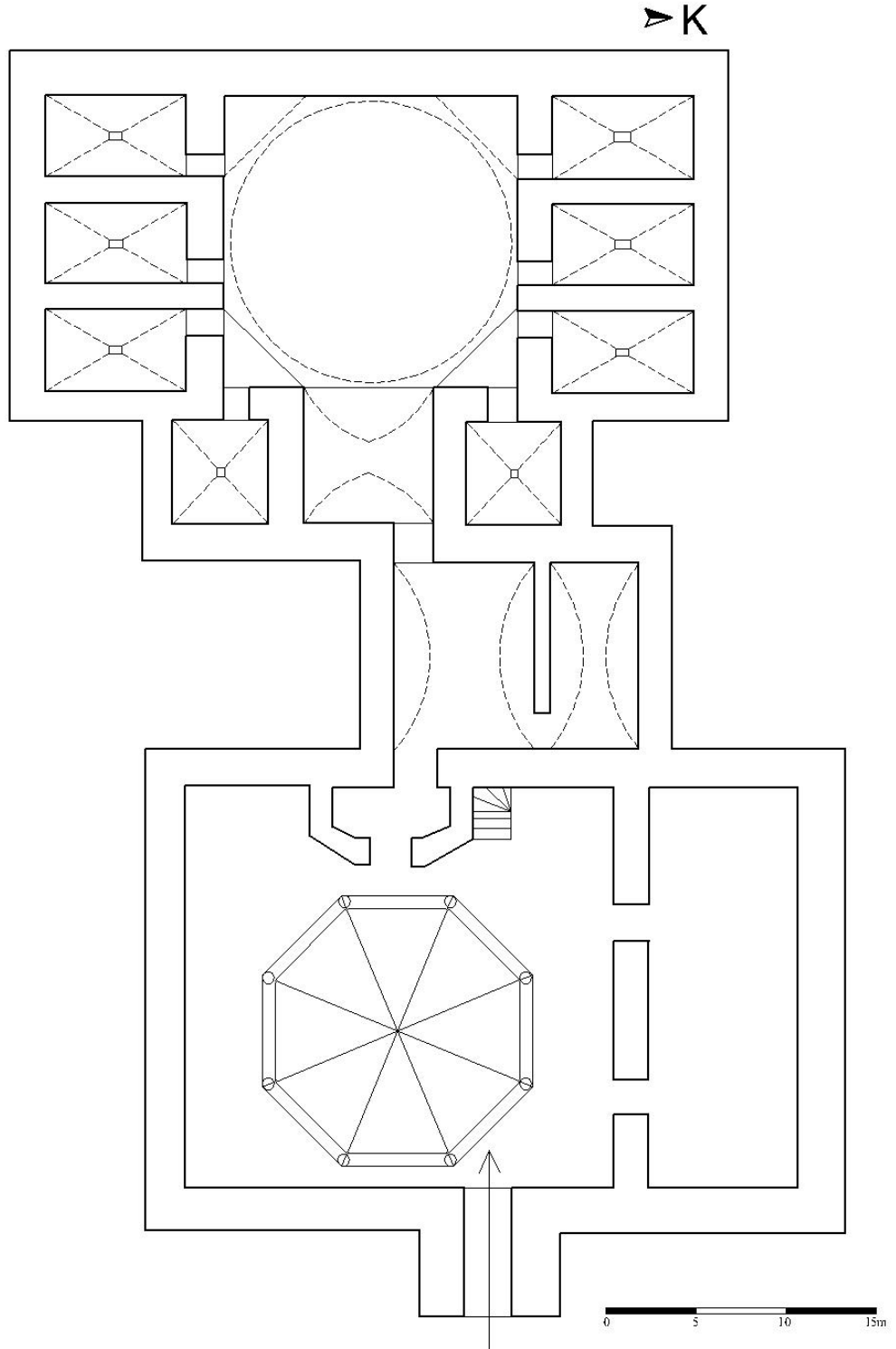
Plan 4.9: Erzurum Askeri Hamam (V.G.M.'den)

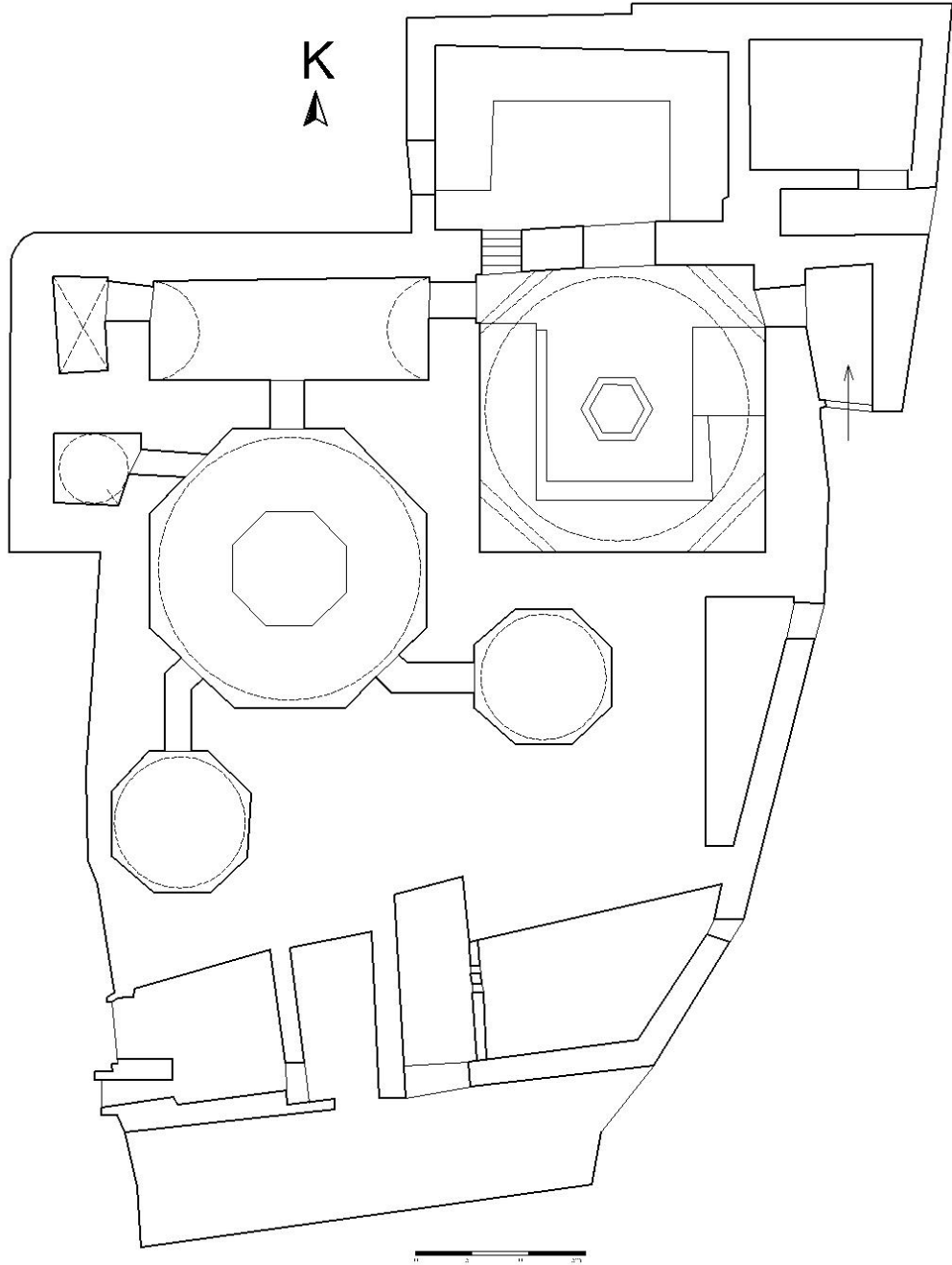
Plan 4.10: Erzurum Boyahane Hamamı (V.G.M.'den)

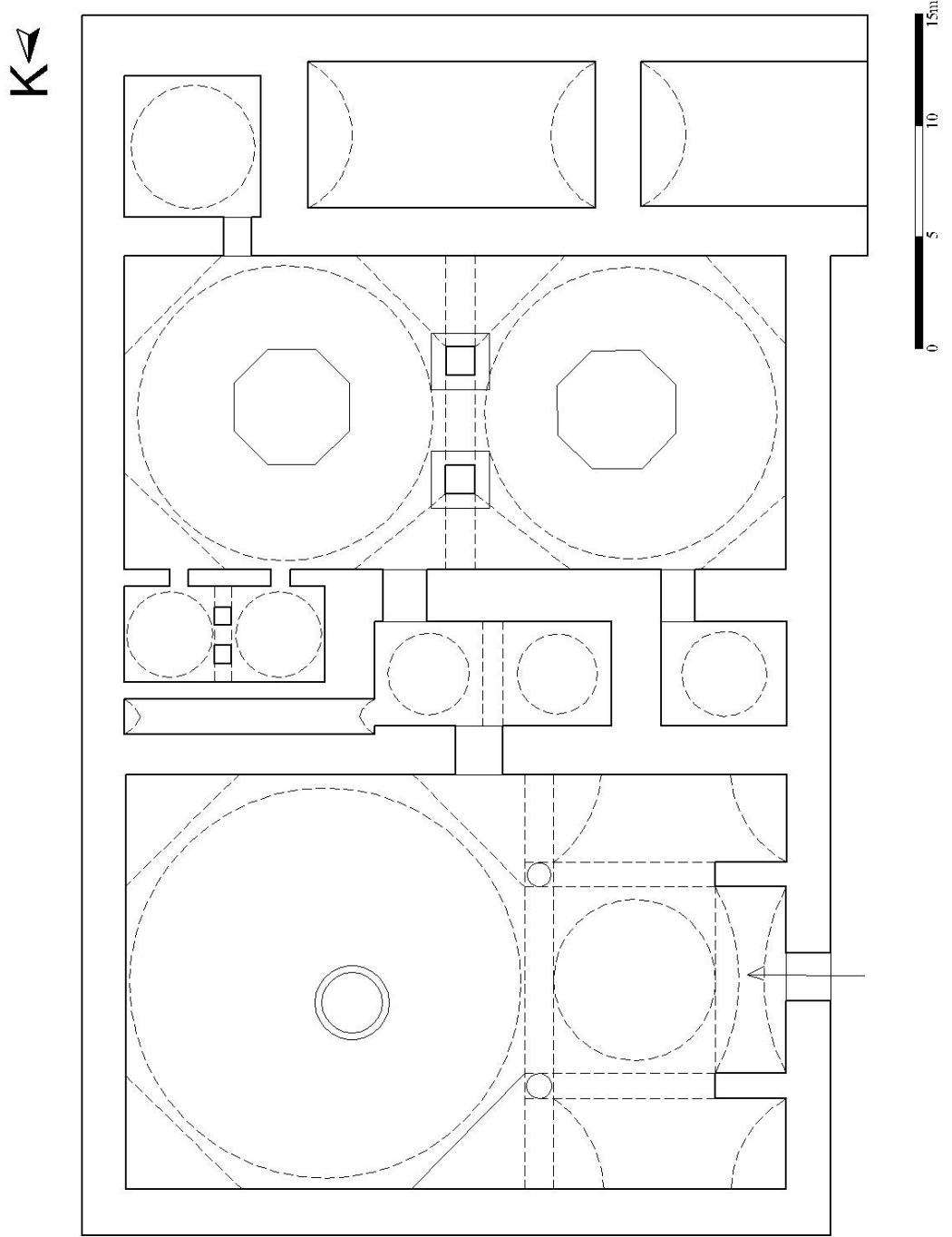
Plan 4.11: Erzurum Murat Paşa Hamamı (V.G.M.'den)

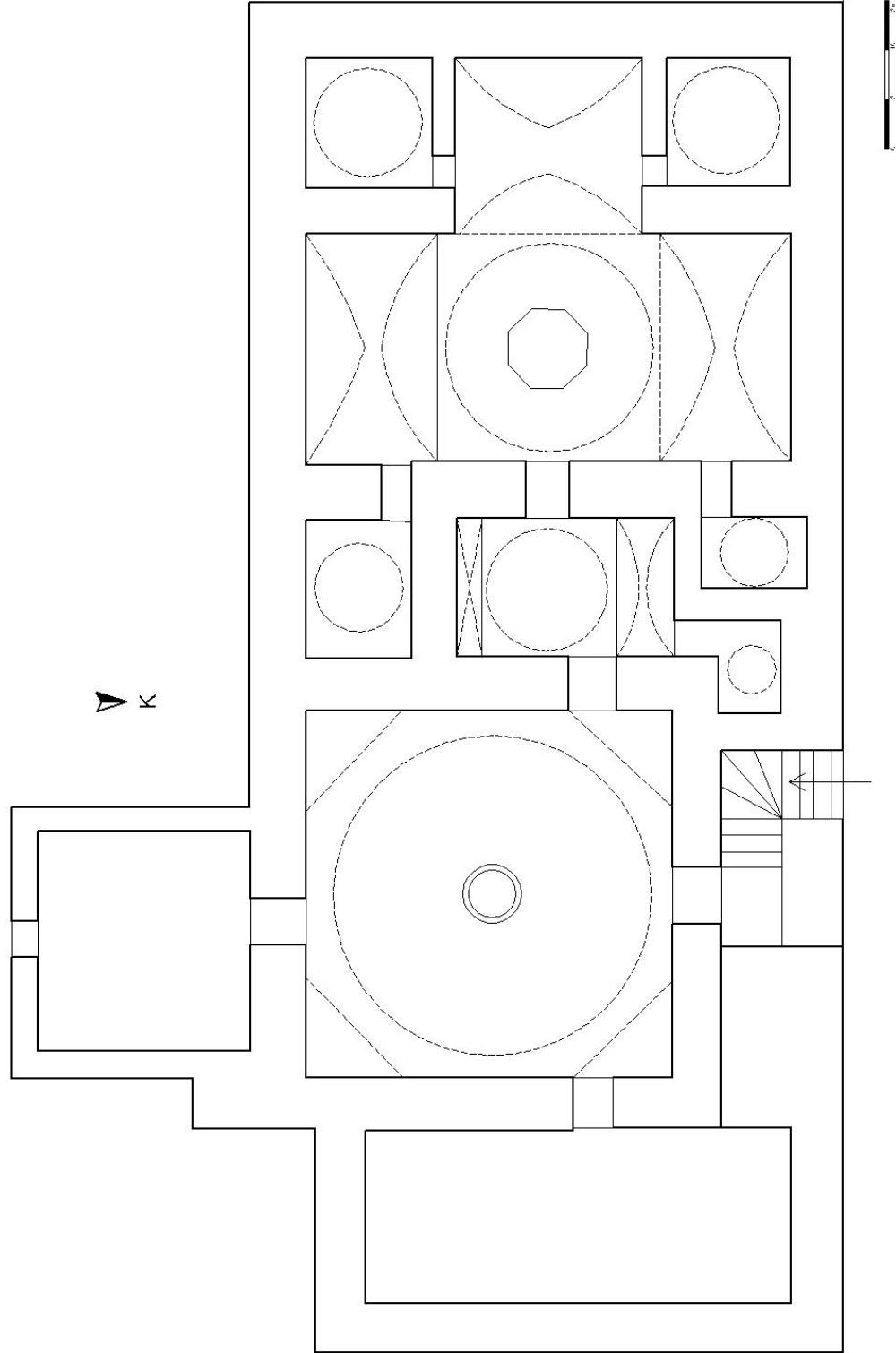
Plan 4.12: Erzurum Hamamı (Pastırmacı-Fuadiye Hamamı)
(R.H.Ünal'dan düzeltilerek)

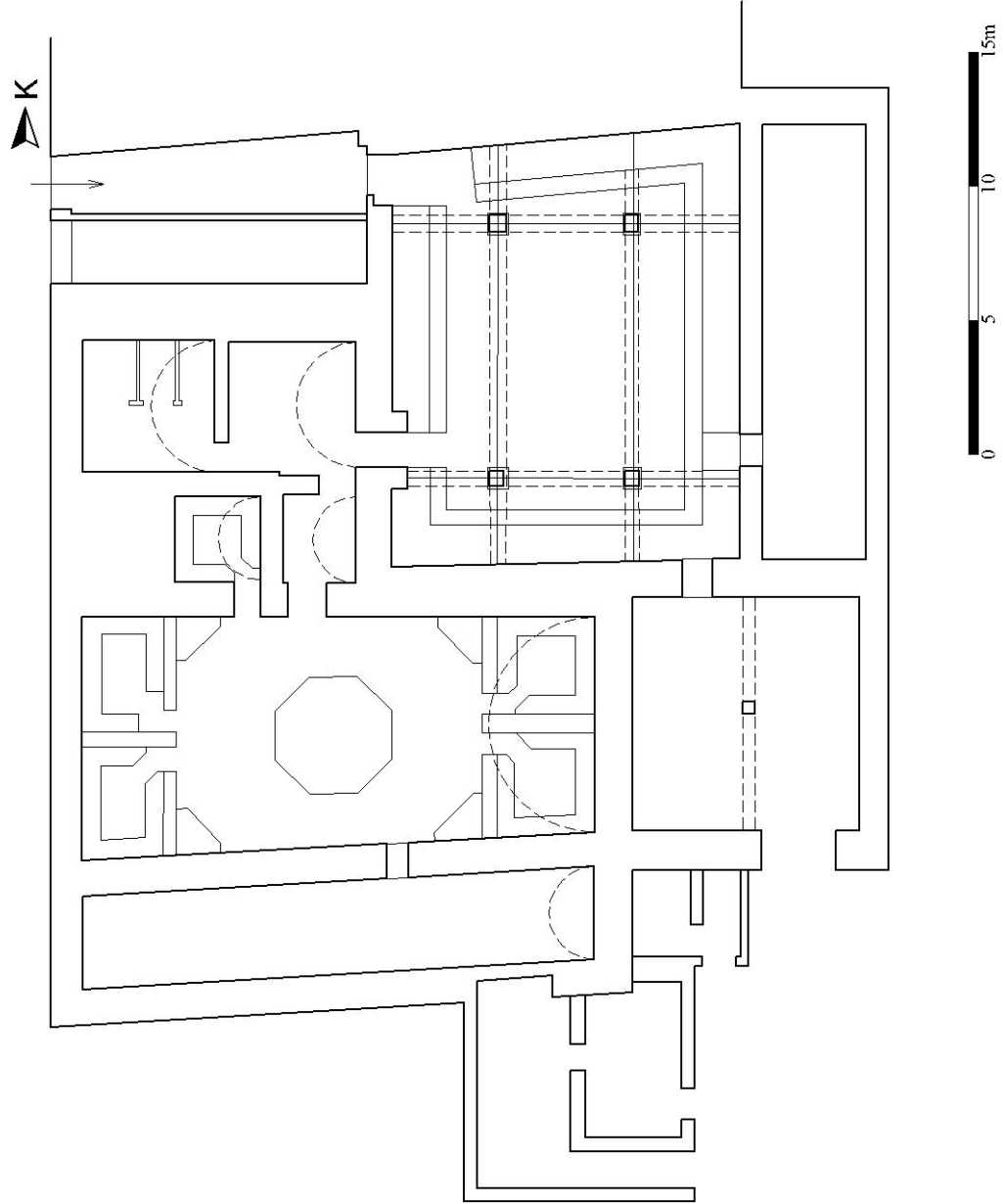
Plan 4.13: Erzurum Hanım Hamamı (Numune Hamamı) (V.G.M.'den)

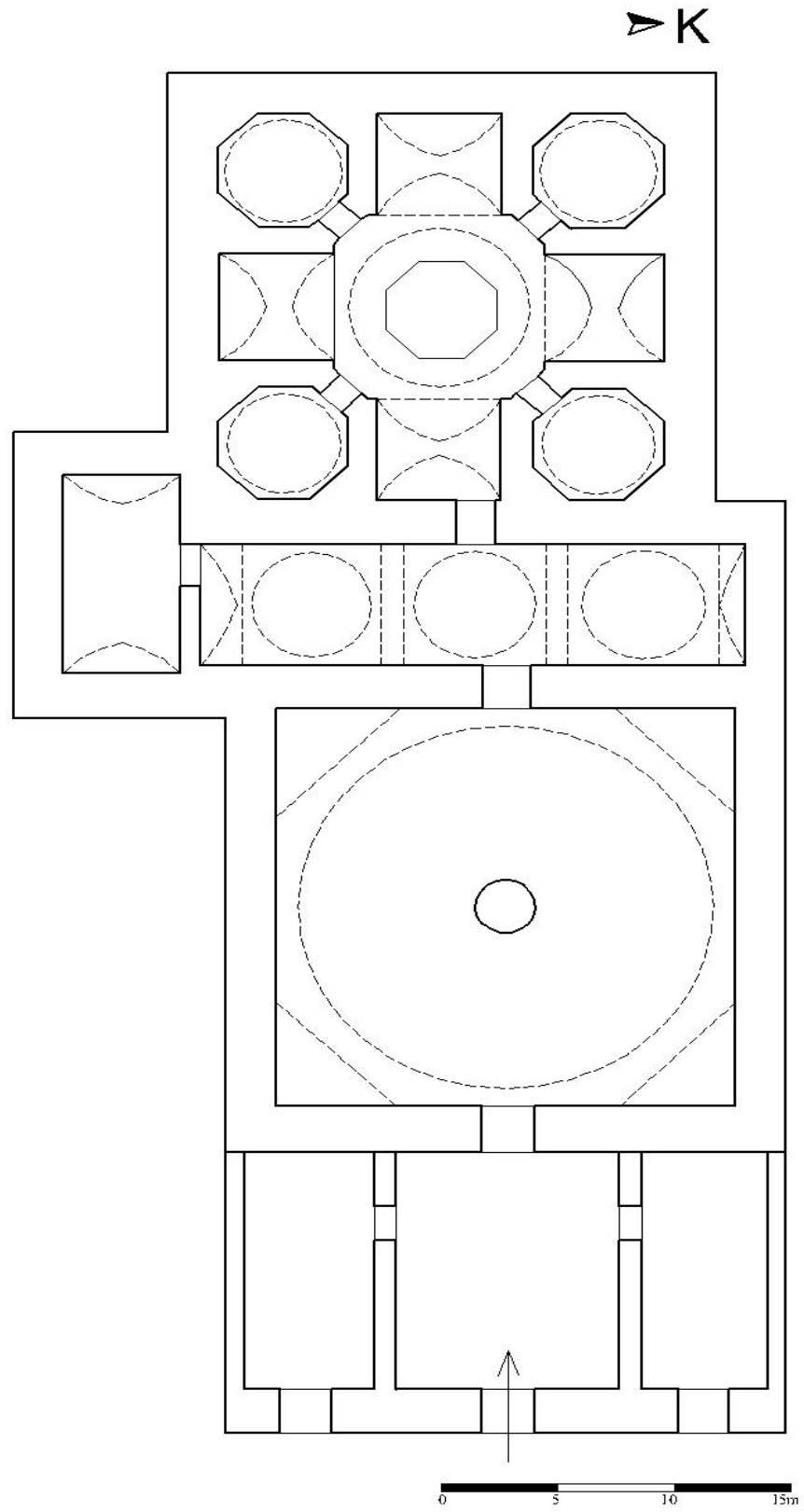
Plan 4.14: Erzurum Çifte Göbek Hamamı (R.H.Ünal'dan düzeltilerek)

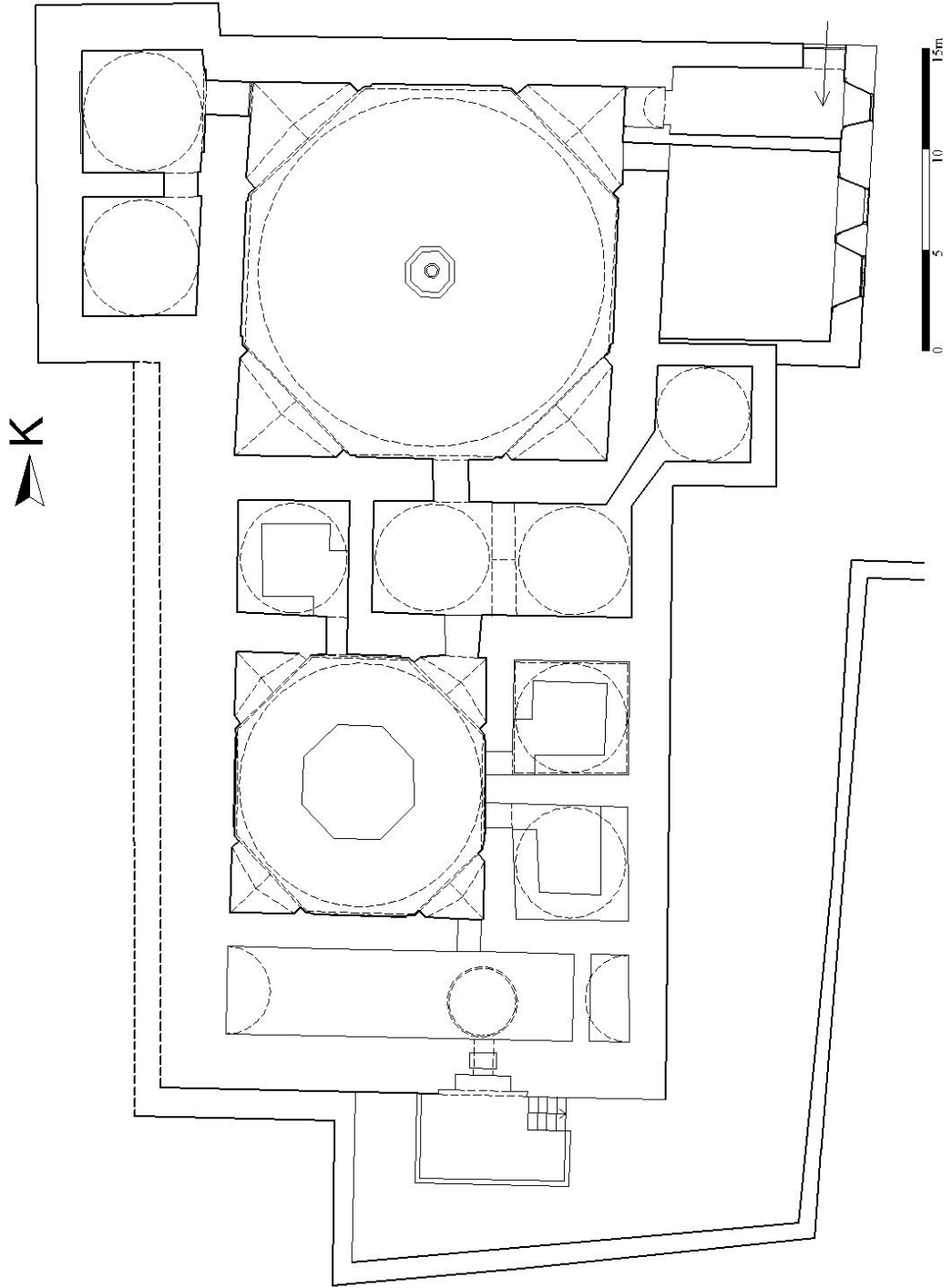
Plan 4.15: Erzurum Gümrük Hamamı (V.G.M.'den)

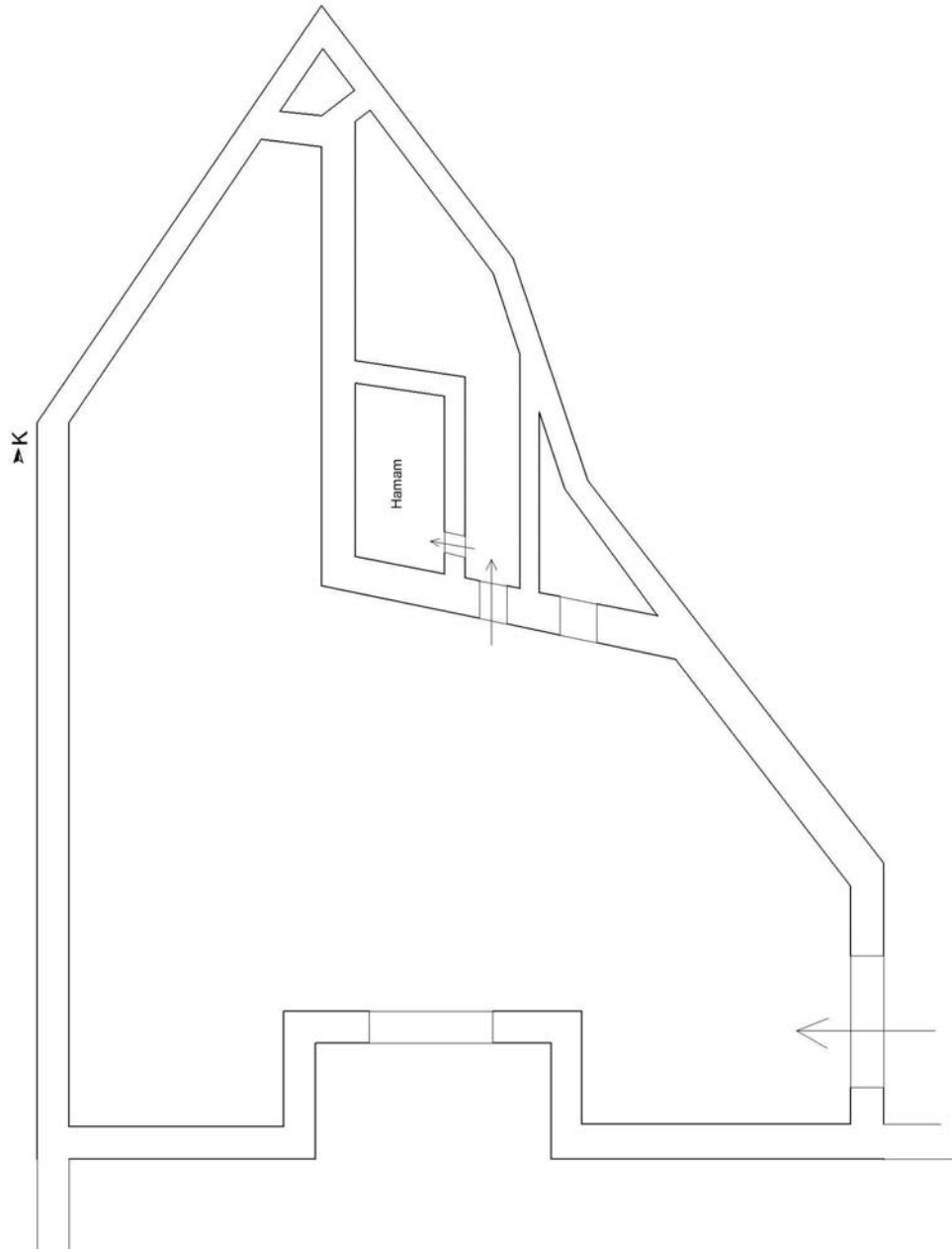
Plan 4.16: Erzurum Tahta Hamamı (V.G.M.'den)

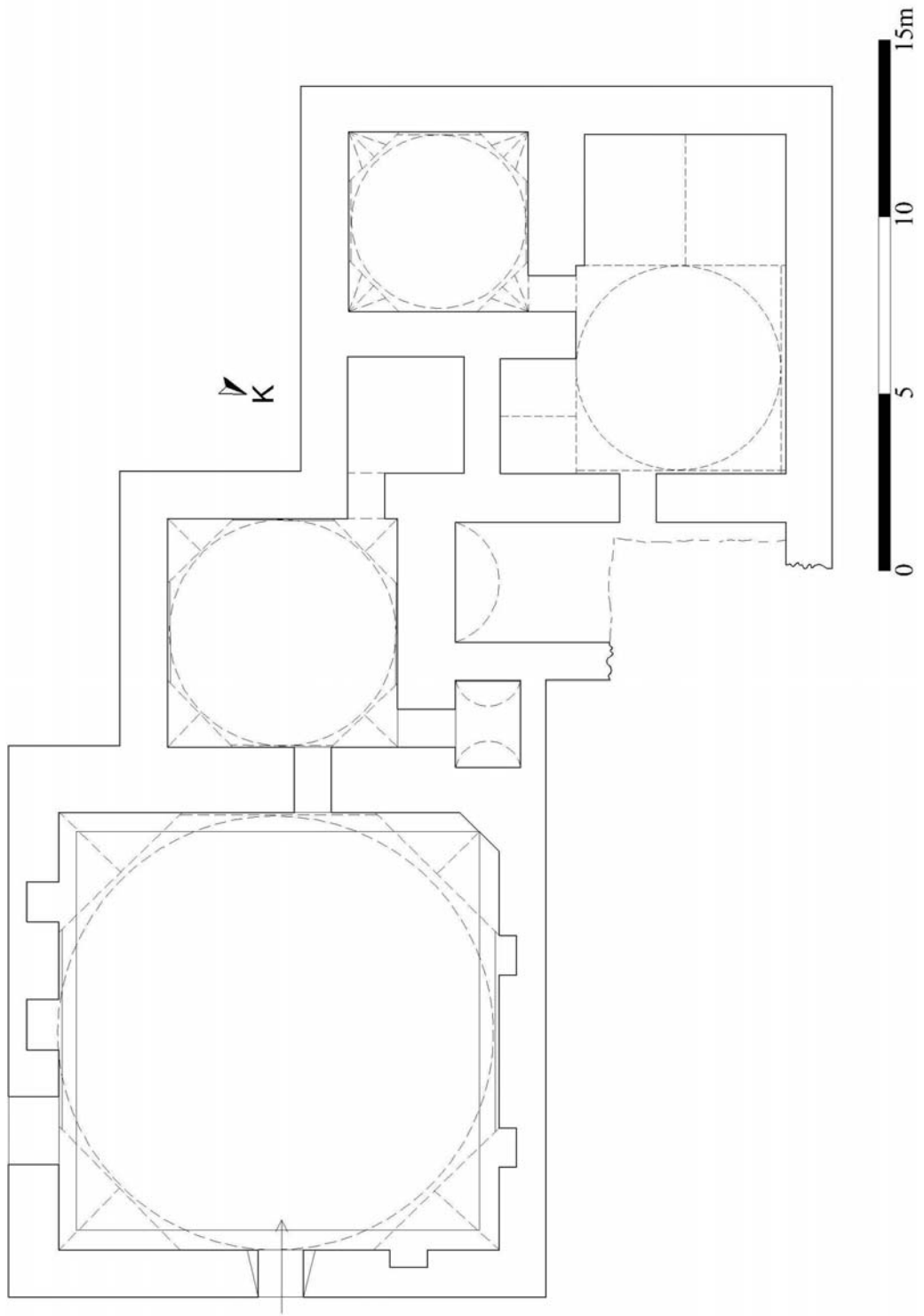
Plan 4.17: Erzurum Şeyhler Hamamı (R. H. Ünal'dan düzeltilerek)

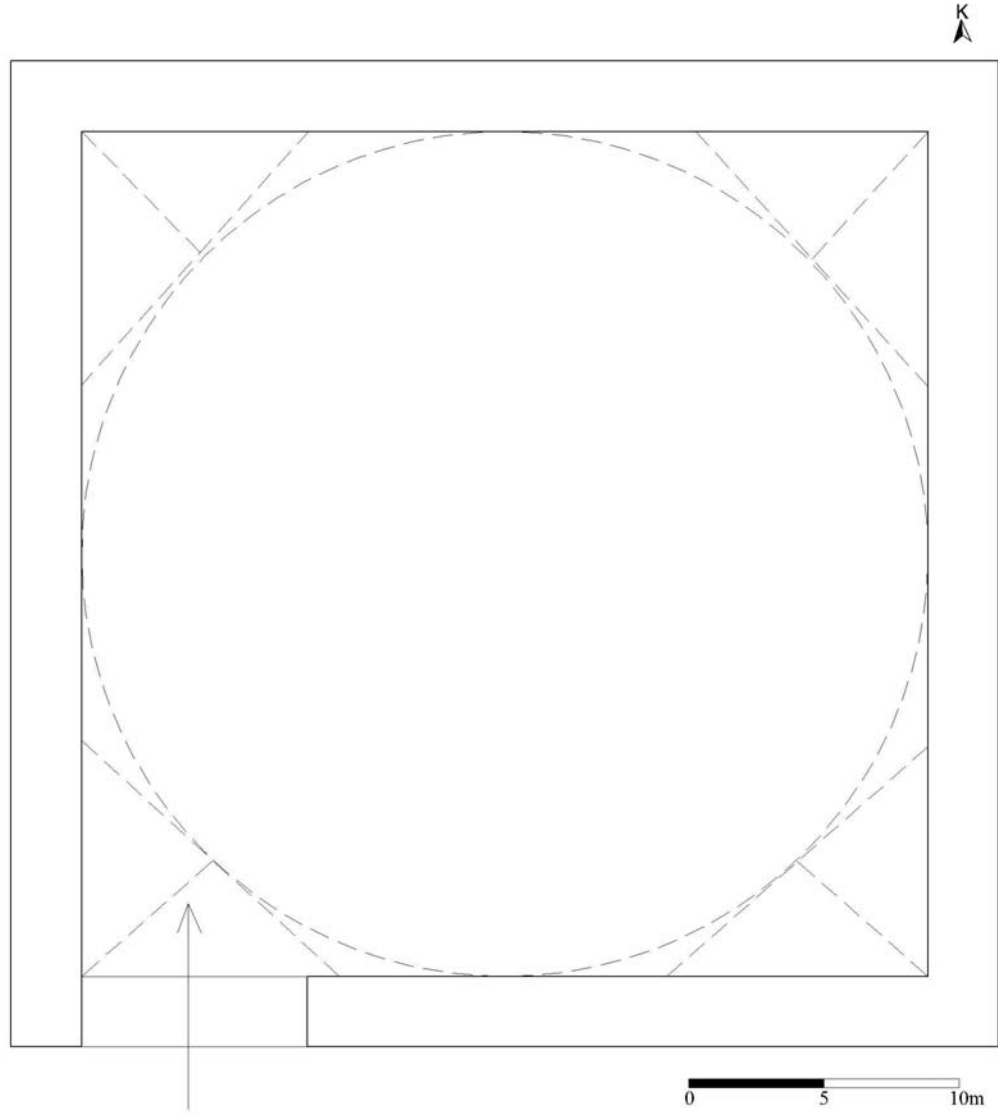
Plan 4.18: Erzurum Saray Hamamı (V.G.M.'den)

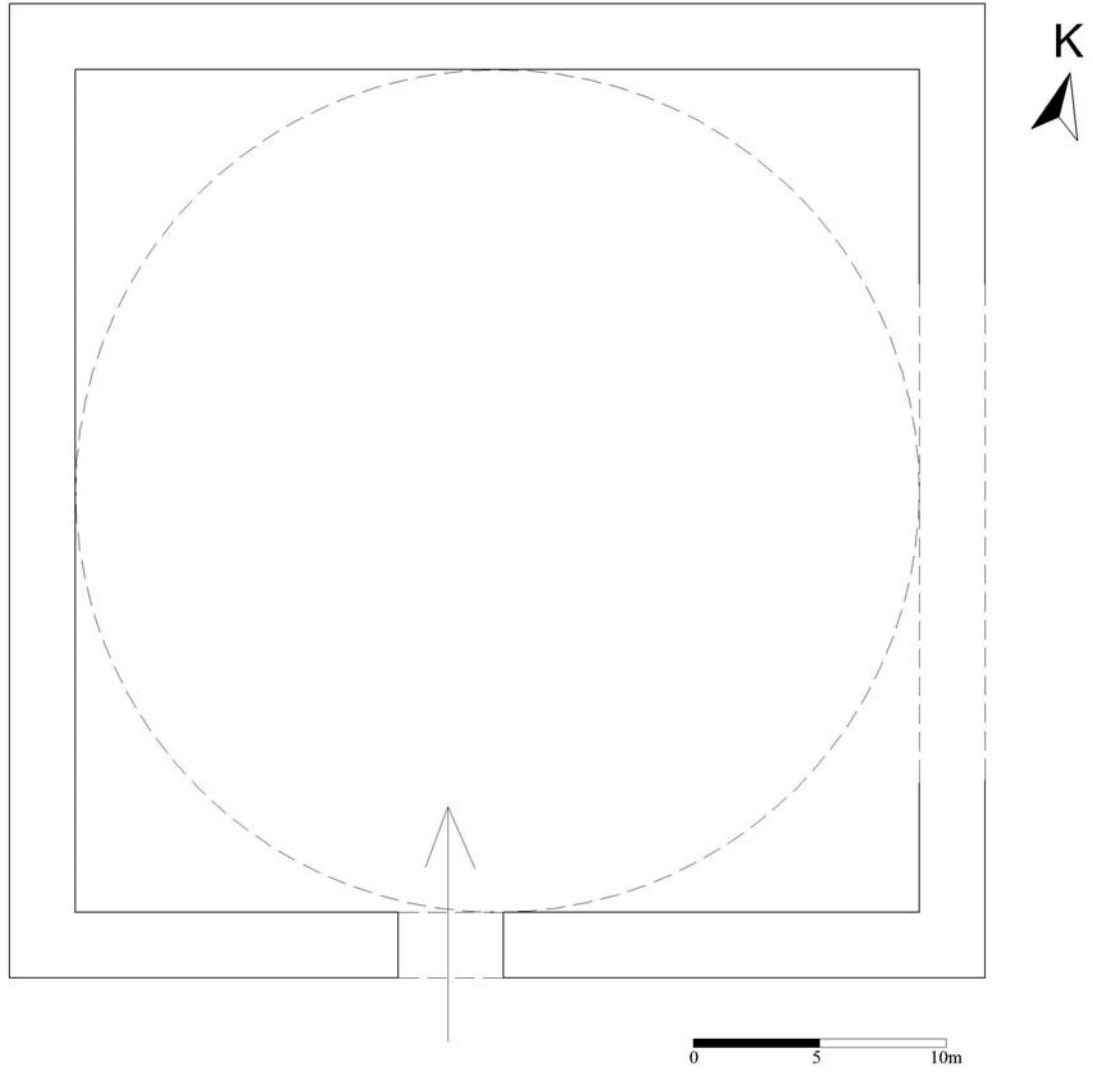
Plan 4.19: Erzurum Kale Hamamı (Krokisi)

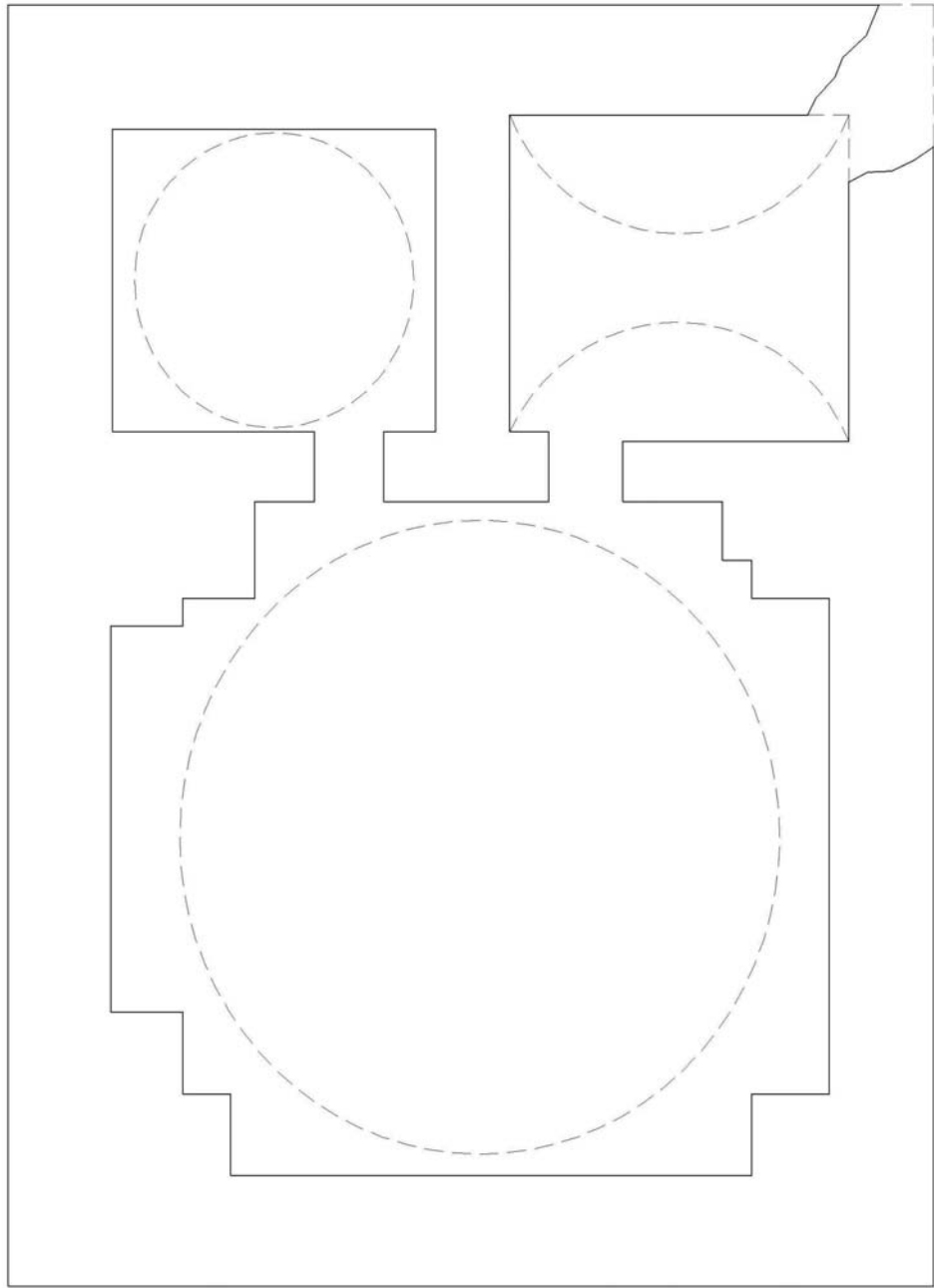
Plan 4.20: Oltu Selçuklu Hamamı (V.G.M.'den)

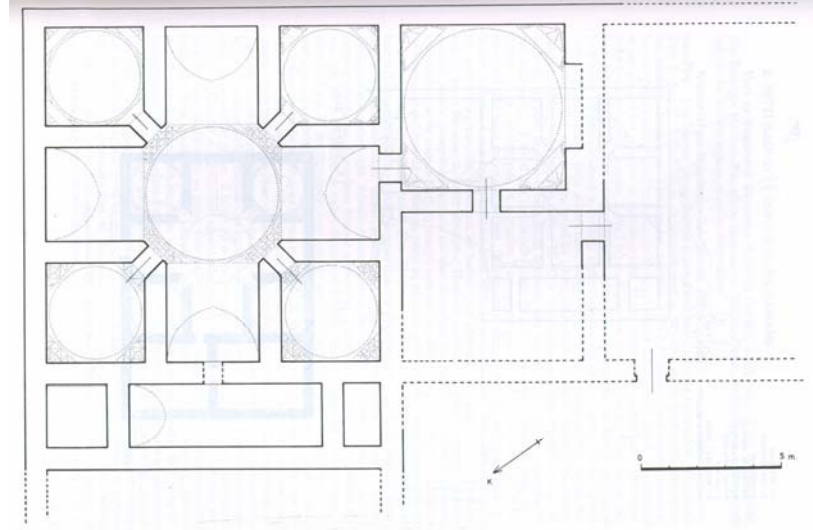
Plan 4.21: Oltu Ünlükaya Köyü Hamamı

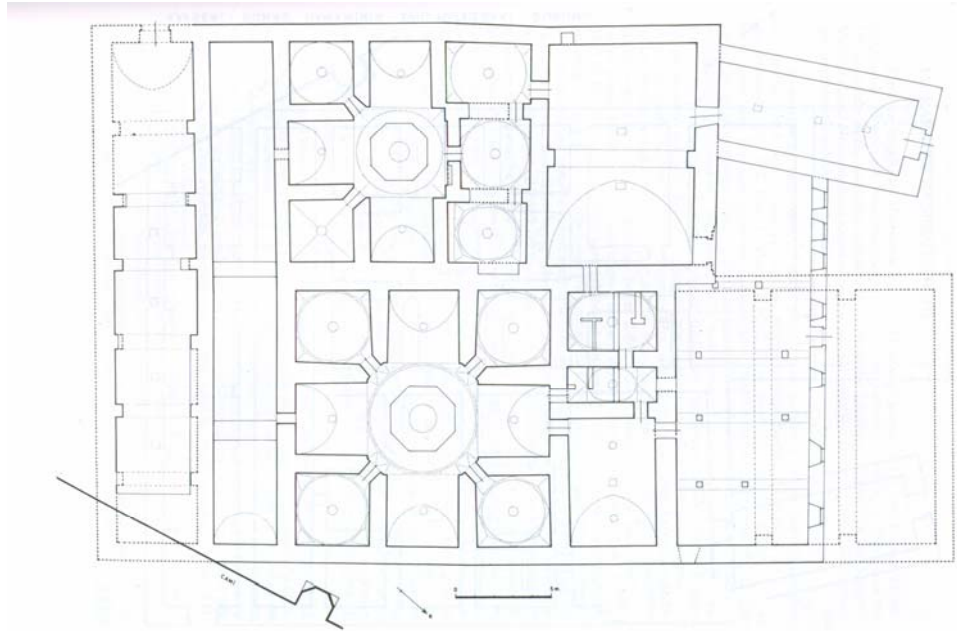
Plan 4.22: Oltu Arslan Paşa Hamamı

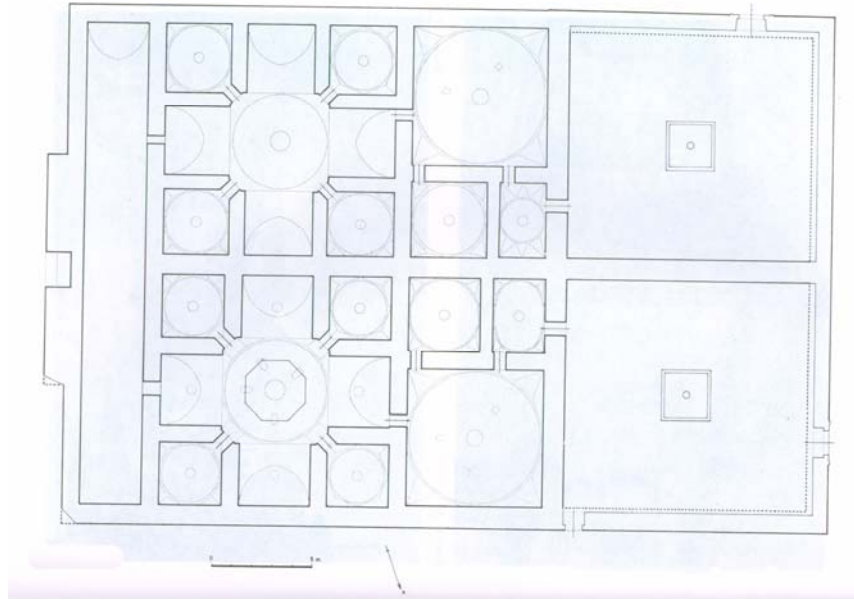
Plan 4.23: Tortum Kale Köyü Hamamı

KARŞILAŞTIRMA PLANLARI

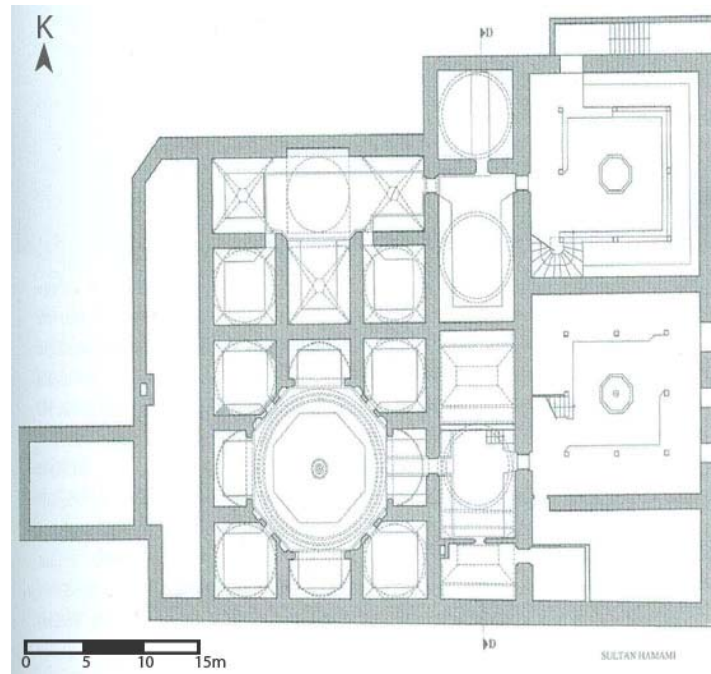
Krş. Planı 5.1: Ani Menuçerh Hamamı (K. Balkan'dan)

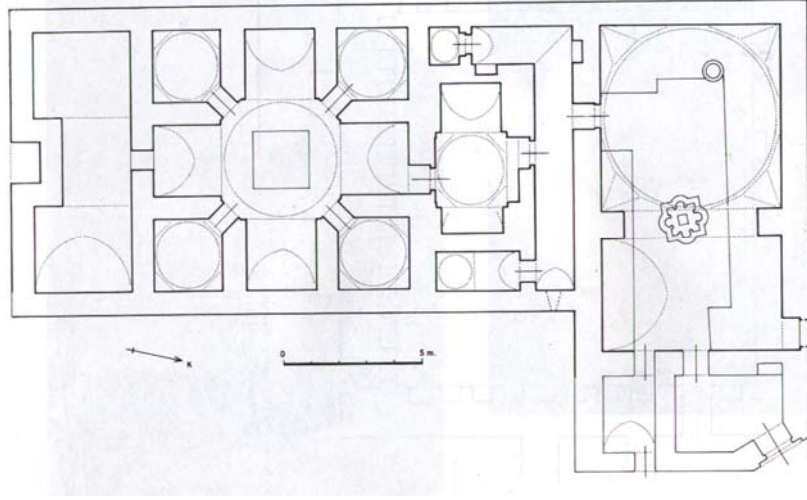
Krş. Planı 5.2: Kayseri Hunad Hamamı (Mahperi Sultan) (Y. Önge'den)

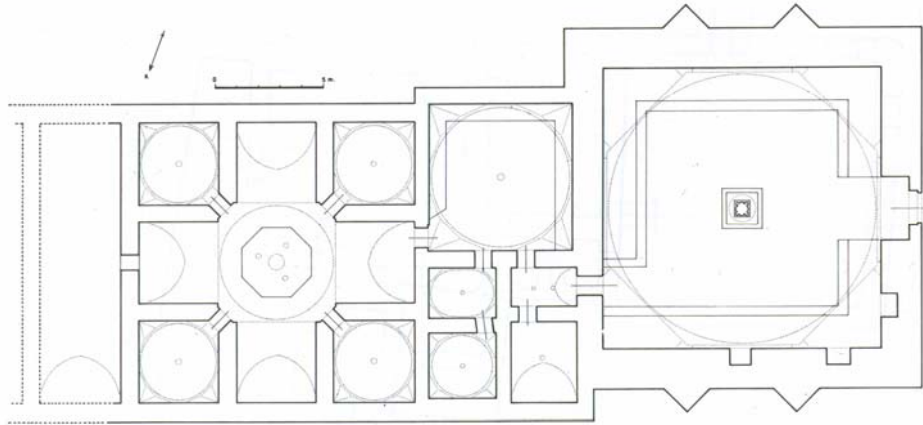
Krş. Planı 5.3: Konya Sahip Ata Hamamı (Y. Önge'den)

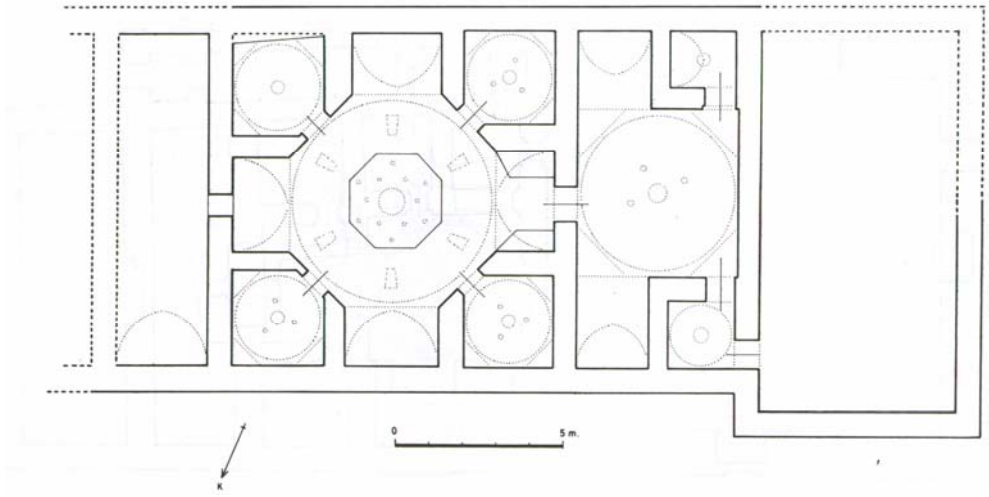
Krş. Planı 5.4: Tokat Sultan Hamamı (O. Eravşar'dan)

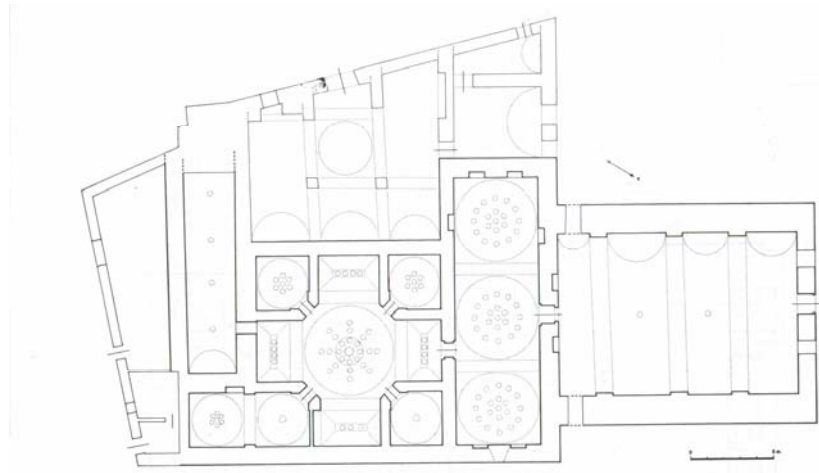
Krş. Planı 5.5: Divriği Aşağı Hamam (Y. Önge'den)

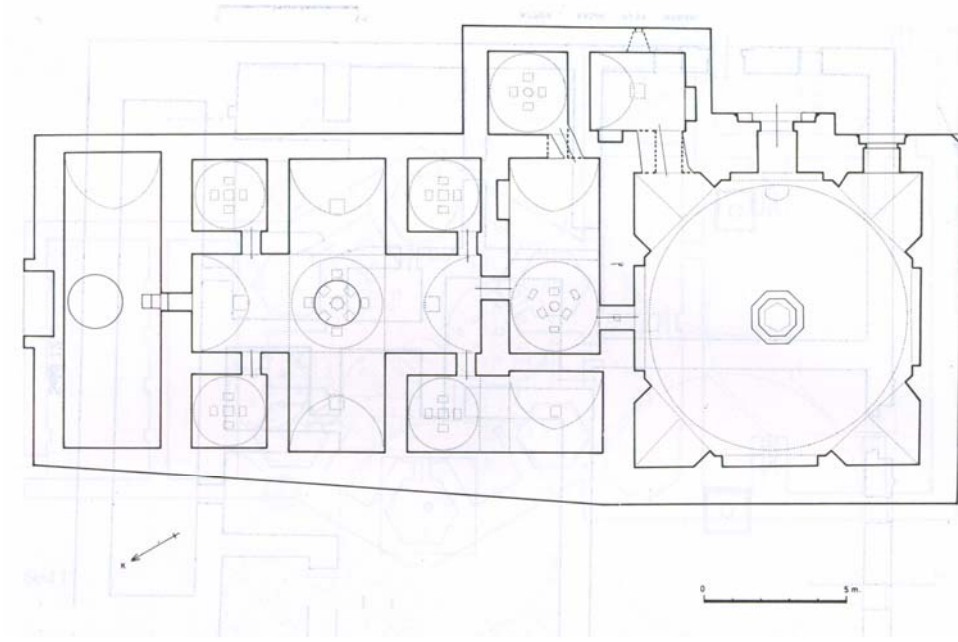
Krş. Planı 5.6: Konya Karaman Emir Süleyman Hamamı (Y. Önge'den)

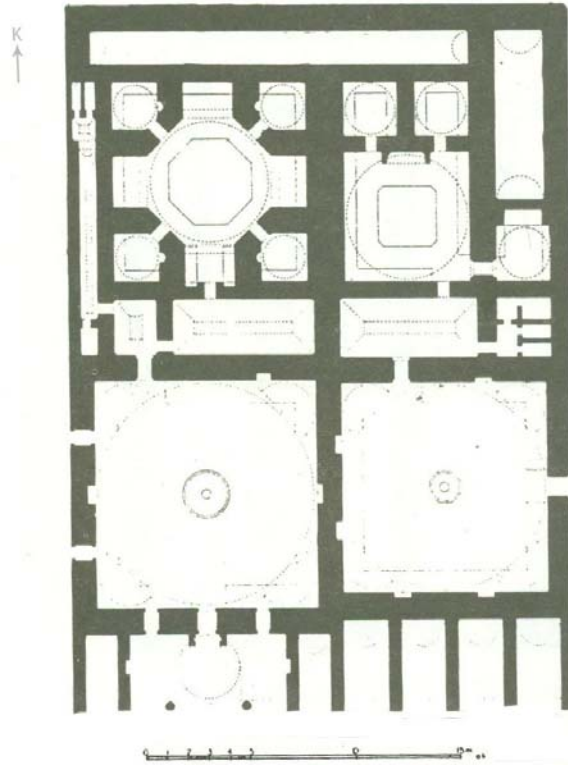
Krş. Planı 5.7: Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey Hamamı (Y. Önge'den)

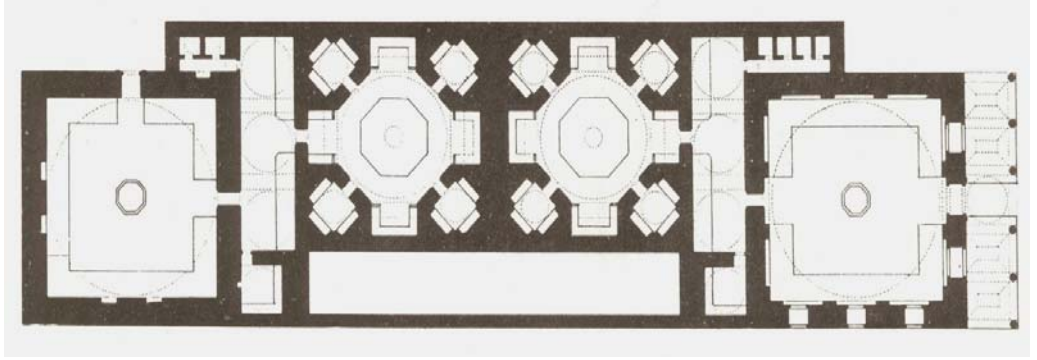
Krş. Planı 5.8: Kayseri Selâhaddin Hamamı Hamamı (Y. Önge'den)

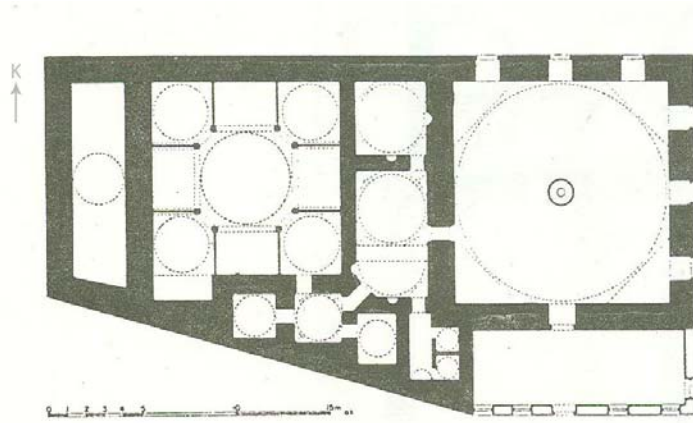
Krş. Planı 5.9: Sivas Meydan Hamamı (M. Meral'den)

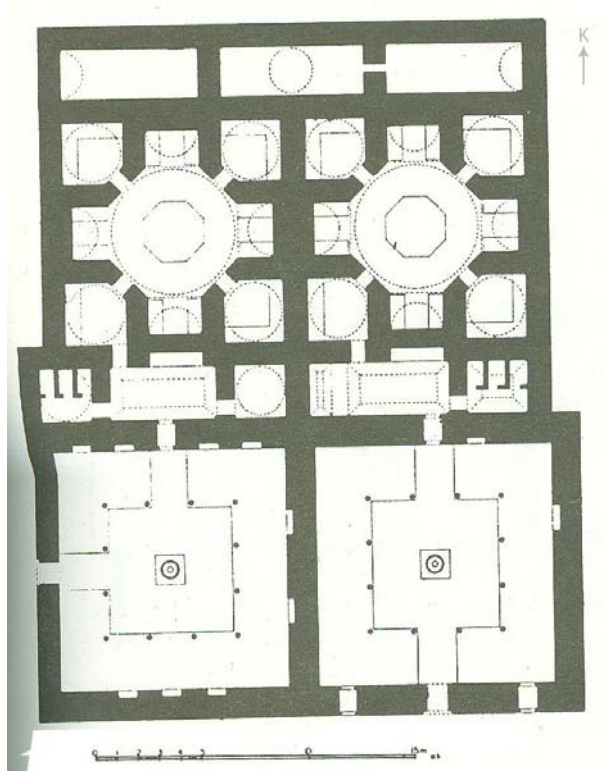
Krş. Planı 5.10: Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)

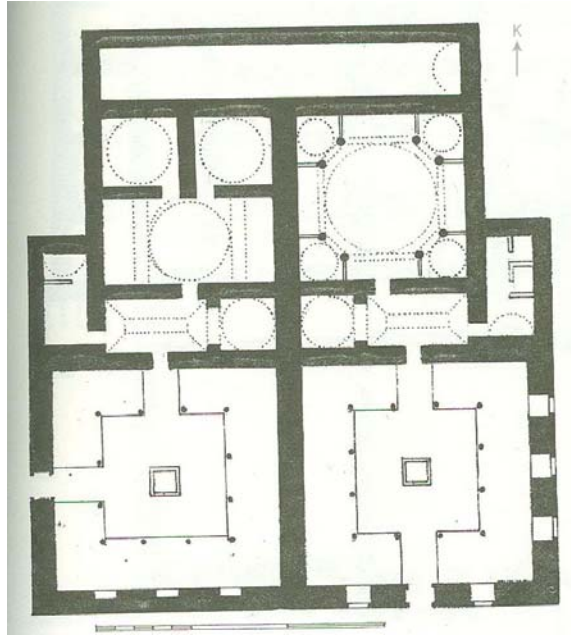
Krş. Planı 5.11: İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)

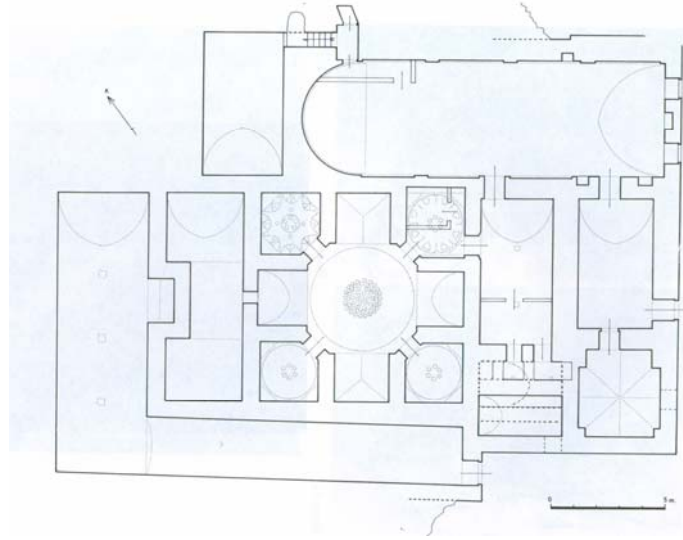
Krş. Planı 5.12: İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (O. Aslanapa'dan)

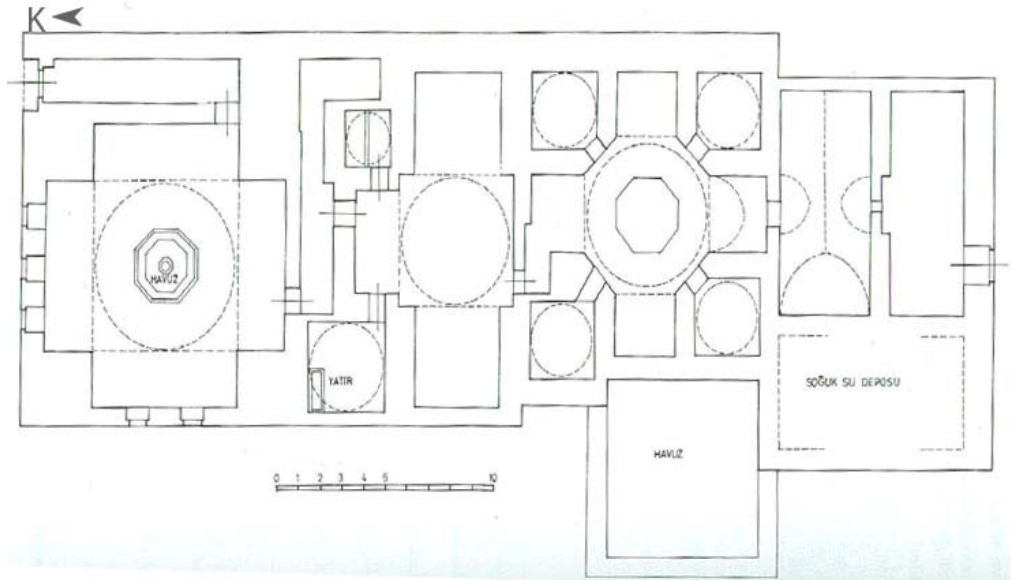
Krş. Planı 5.13: Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)

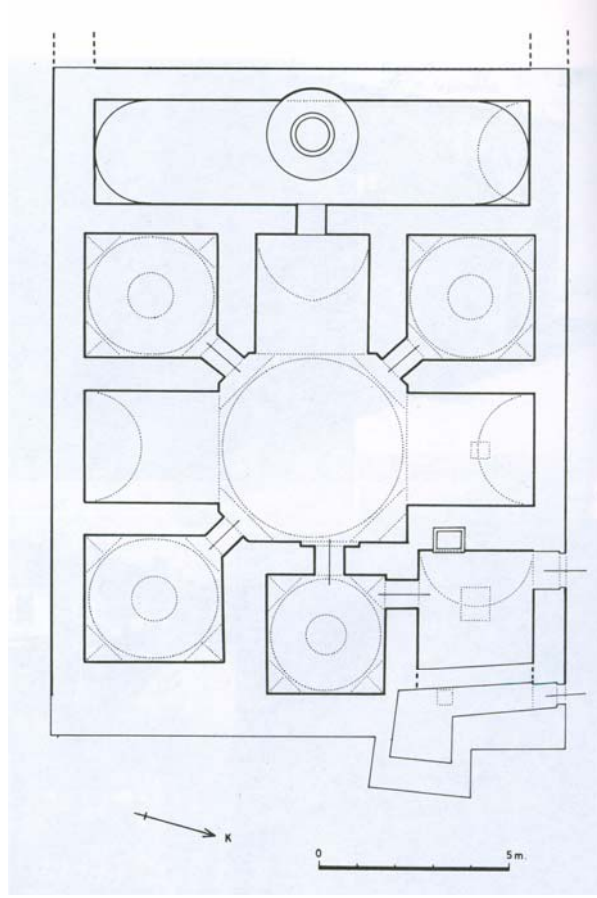
Krş. Planı 5.14: Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hamamı (Y. Önge'den)

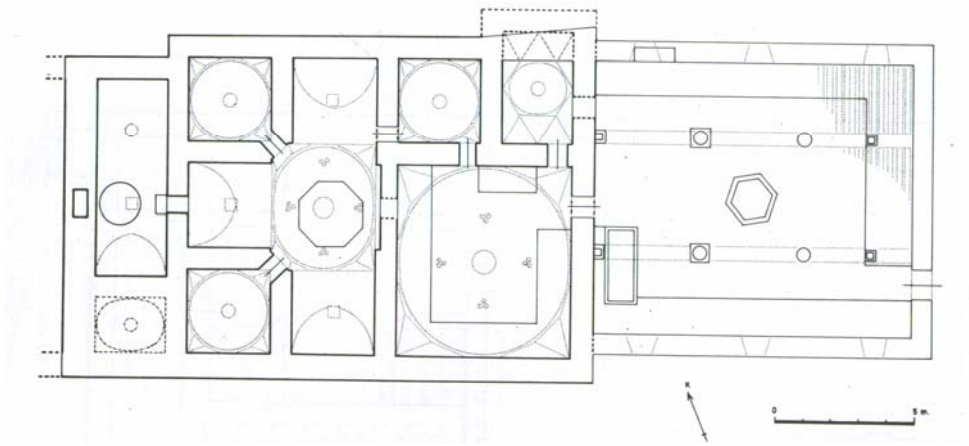
Krş. Planı 5.15: Mardin Radviyye Hamamı (Y. Önge'den)

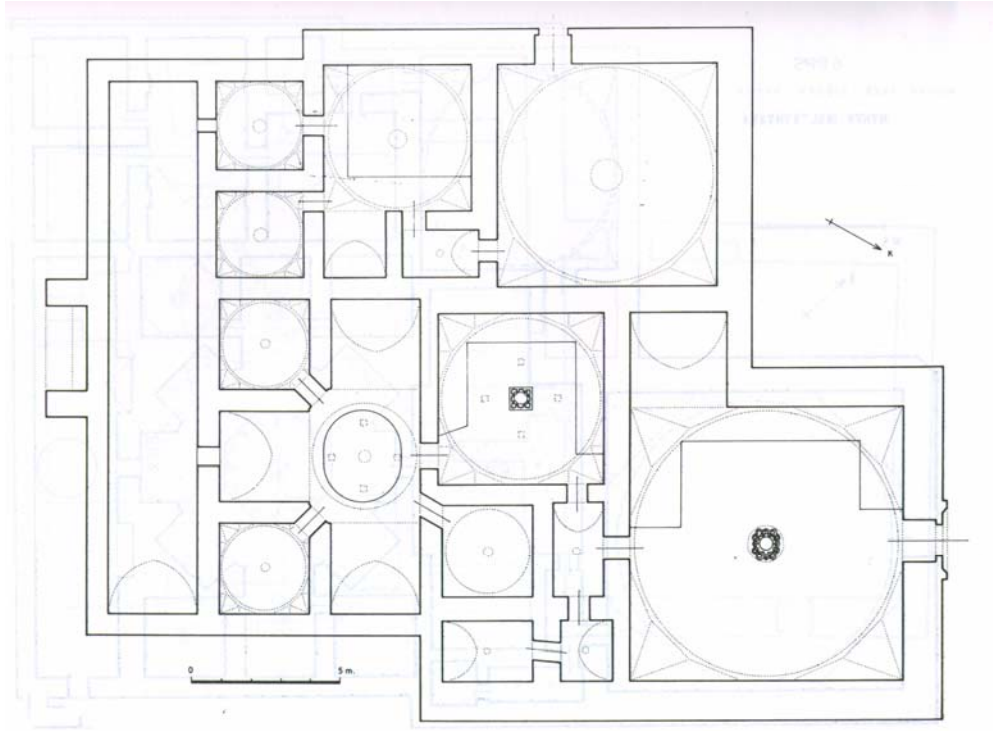
Krş. Planı 5.16: Kilis Hoca Hamamı (A. Dünder'dan)

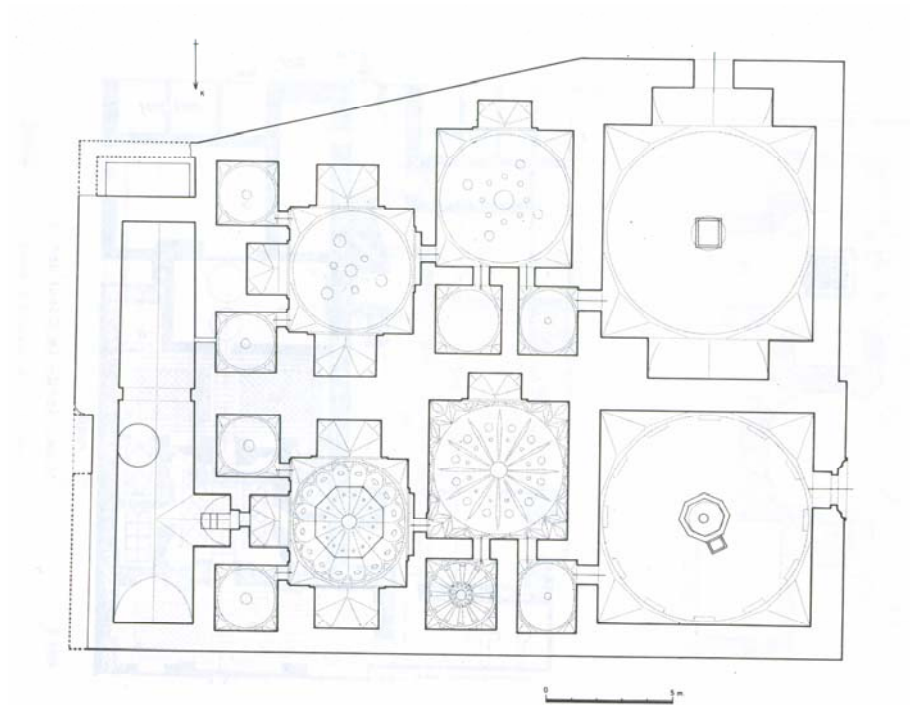
Krş. Planı 5.17: Kastamonu Frenkşah Hamamı (Y. Önge'den)

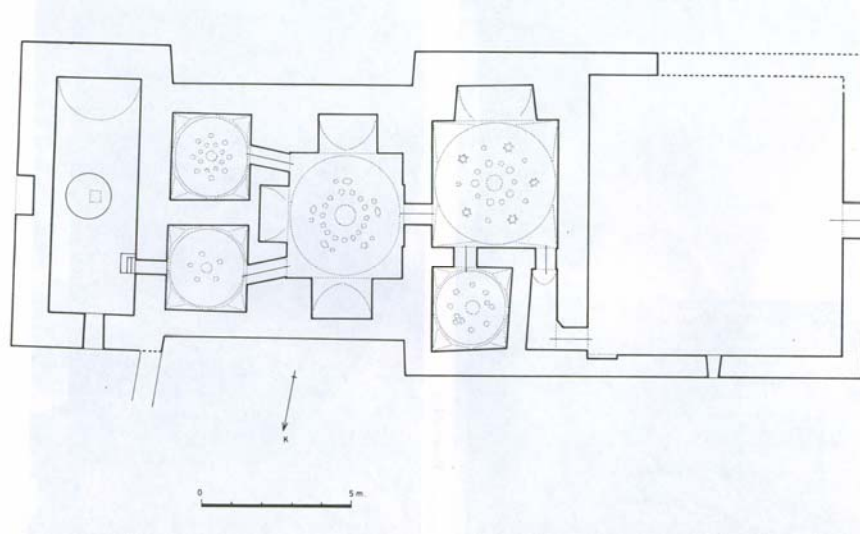
Krş. Planı 5.18: Sivrihisar Seydiler Hamamı (Y. Önge'den)

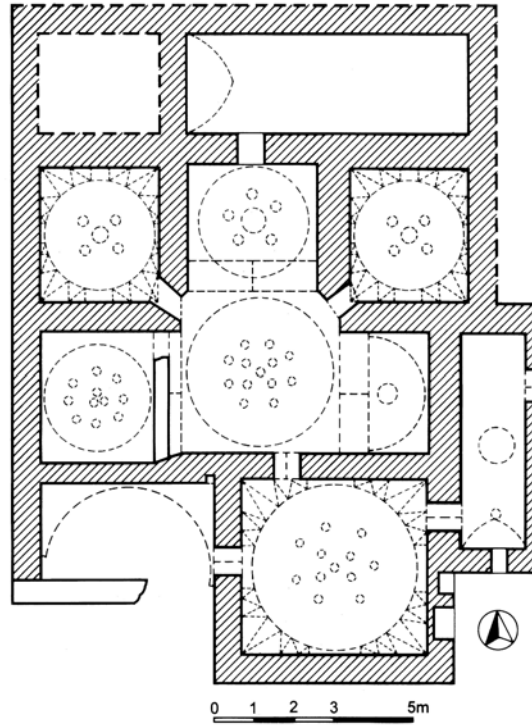
Krş. Planı 5.19: Karaman Sekizçeşme Hamamı (Y. Önge'den)

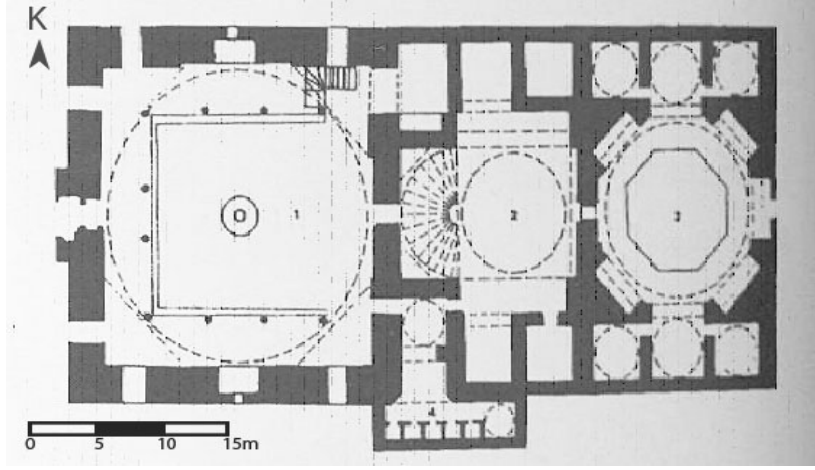
Krş. Planı 5.20: Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı (Y. Önge'den)

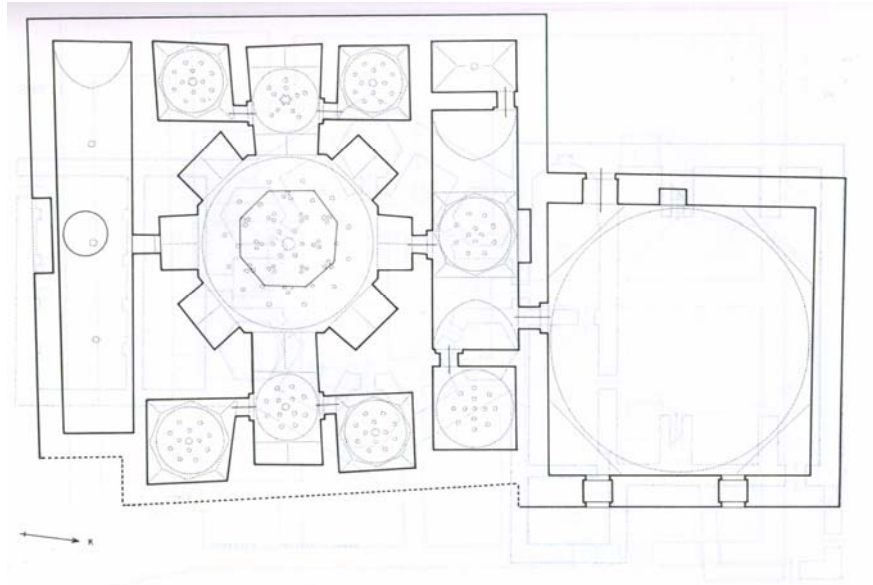
Krş. Planı 5.21: İçel Mamuriye Hamamı (Y. Önge'den)

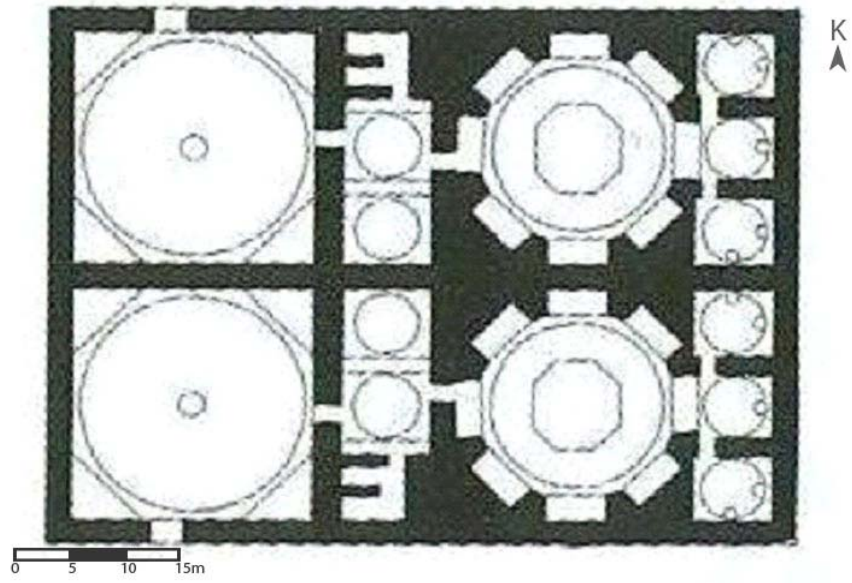
Krş. Planı 5.22: Afyon Zile Işıklı Hamamı (www.ayfon.bel.tr)

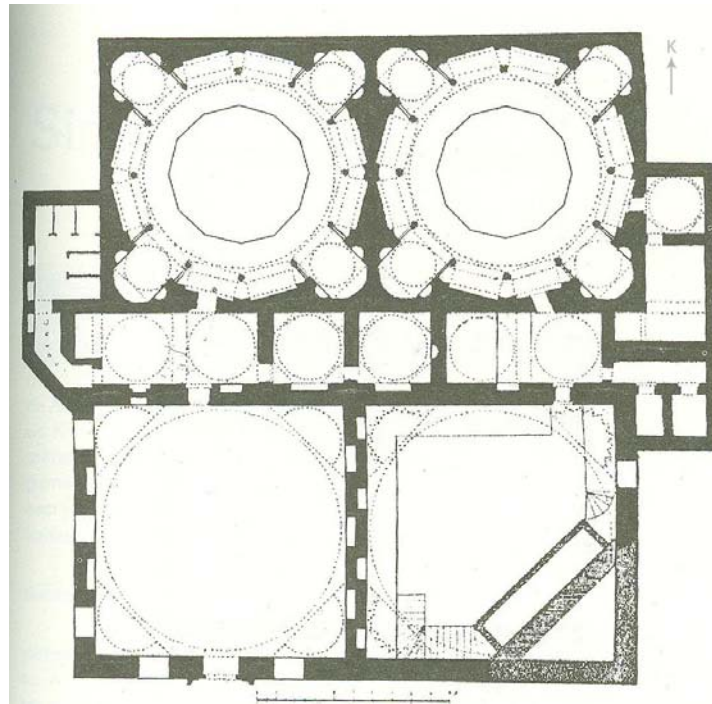
Krş. Planı 5.23: İstanbul Mahmut Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)

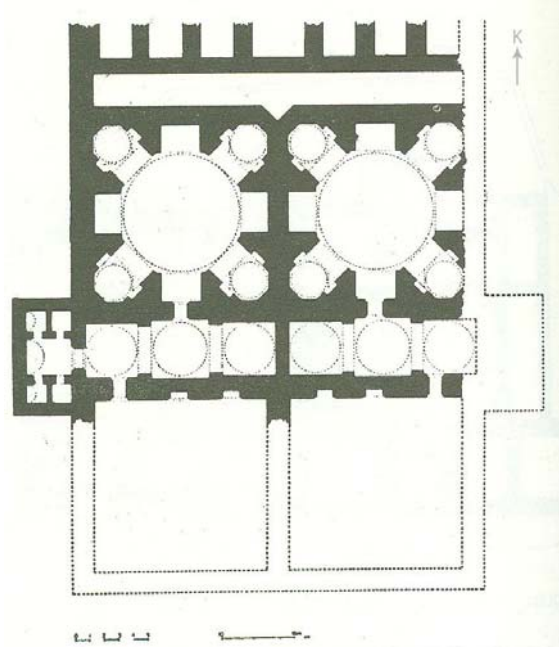
Krş. Planı 5.24: Konya Ereğli Eski Hamamı (Y. Önge'den)

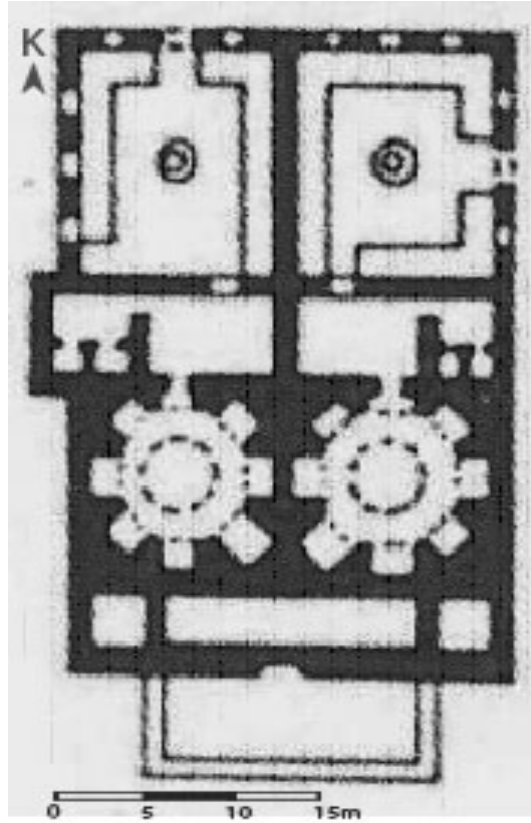
Krş. Planı 5.25: Manisa Hafsa Sultan Hamamı (D. Kuban'dan)

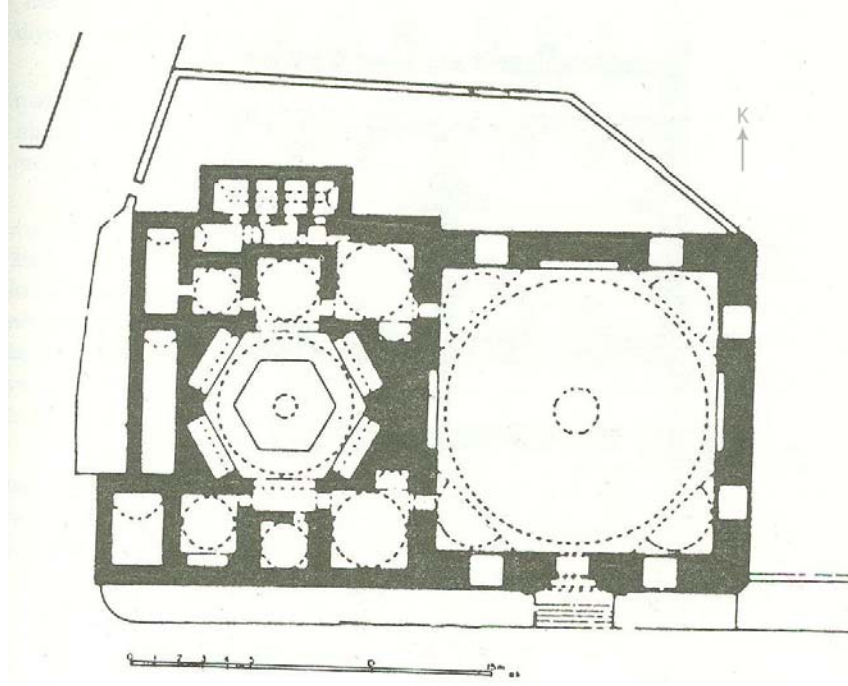
Krş. Planı 5.26: Çemberlitaş Nurbanu Valide Sultan Hamamı (Y. Önge'den)

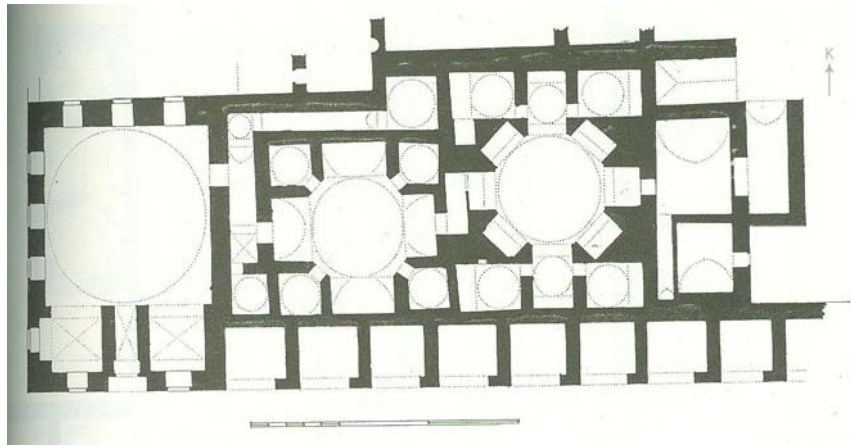
Krş. Planı 5.27: Üsküdar Atik Valide Hamamı (Y. Önge'den)

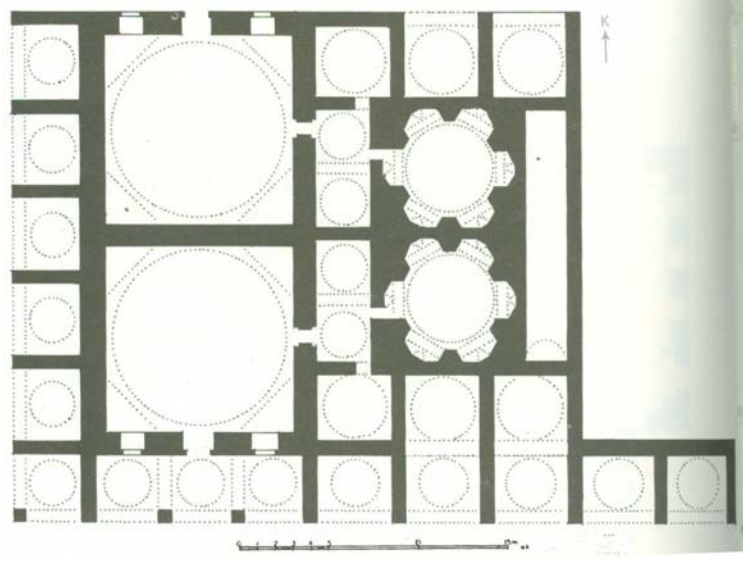
Krş. Planı 5.28: İzmit Pertev Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)

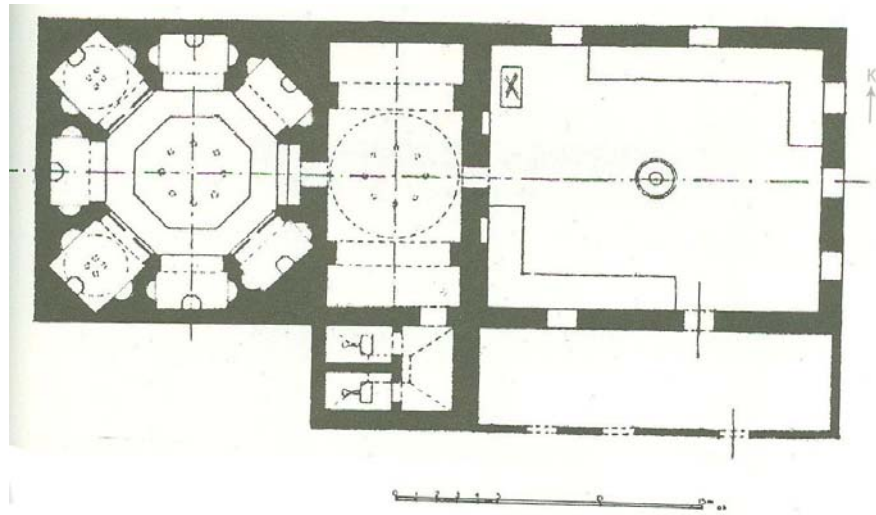
Krş. Planı 5.29: İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)

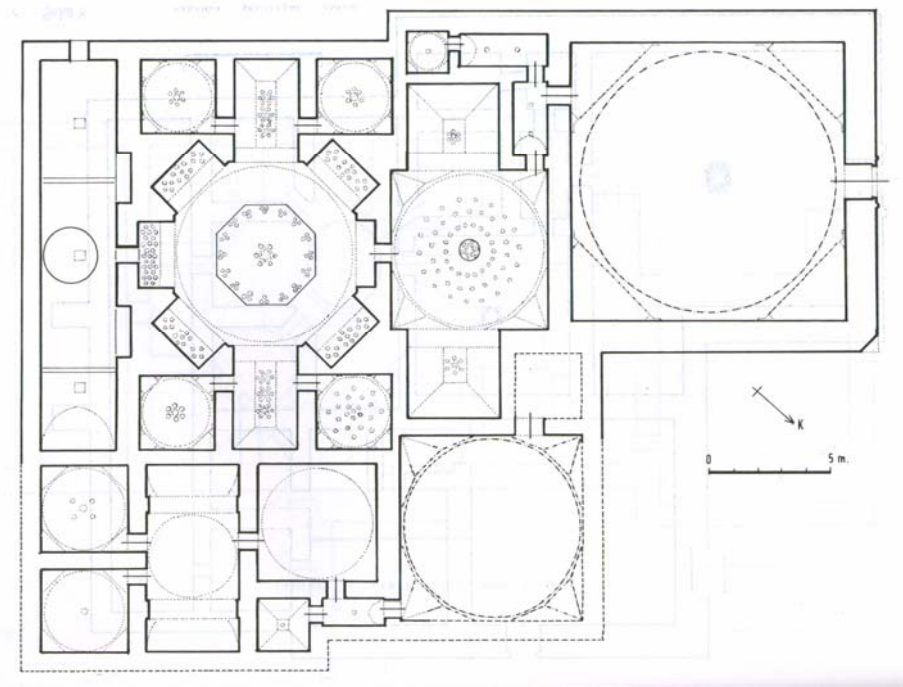
Krş. Planı 5.30: Pavas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)

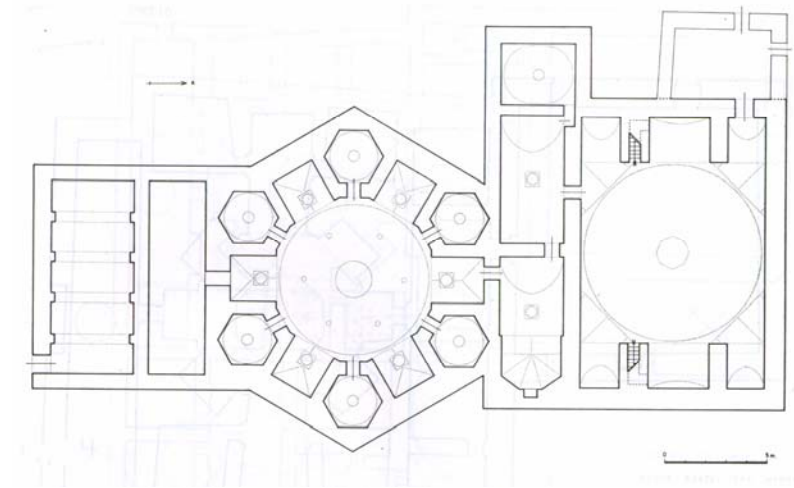
Krş. Planı 5.31: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)

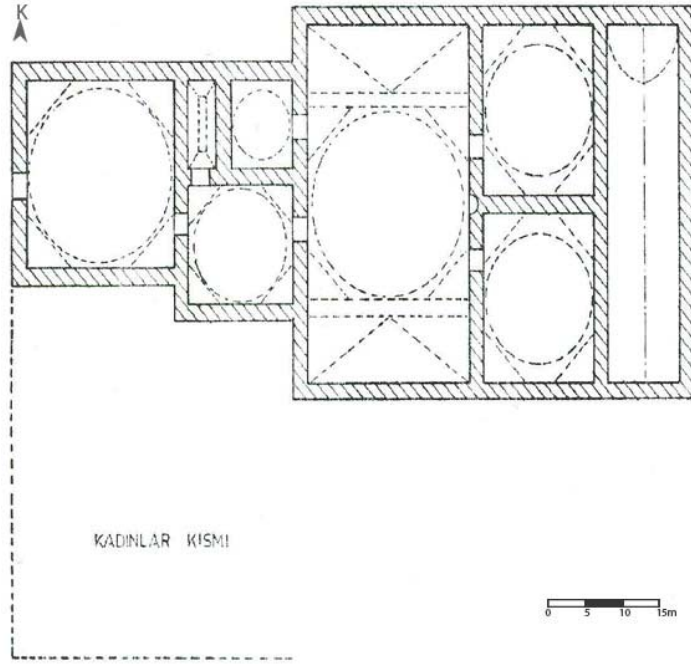
Krş. Planı 5.32: İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (Y. Önge'den)

Krş. Planı 5.33: Karaman Yeni Hamamı (Y. Önge'den)

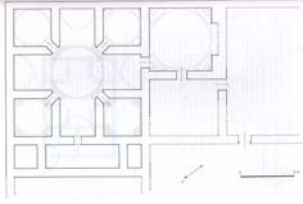
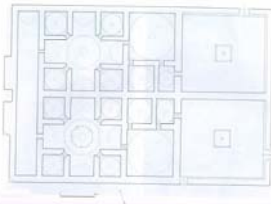
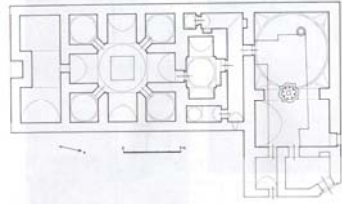
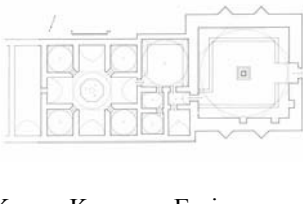
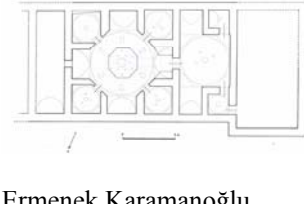
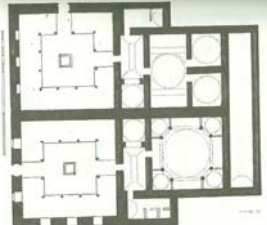
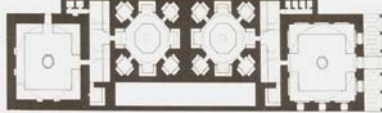
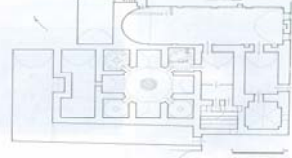
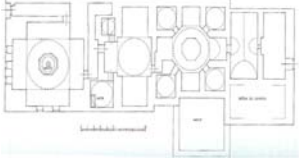

Krş. Planı 5.34: Diyarbakır Çardaklı Hamamı (Y. Önge'den)

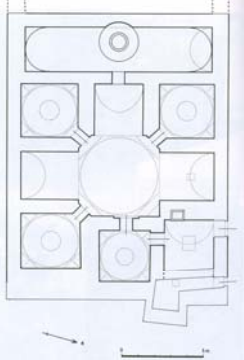
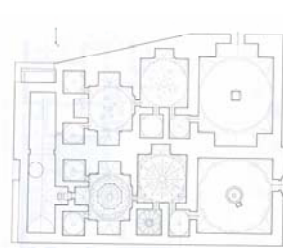
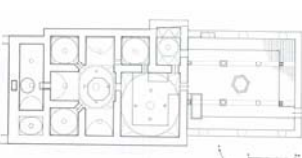
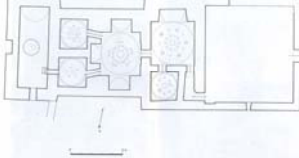

Krş. Planı 5.35: Manisa Dilşikar Hamamı (H. Acun'dan)

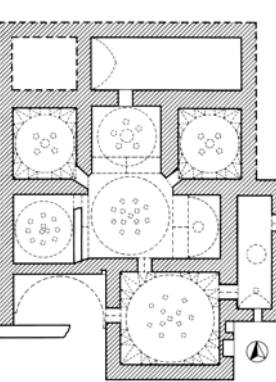
Tablo 1: Haçvari, Dört Eyvanlı Sıcaklık Şemasına Sahip Planlar

		
Ani Menuçerh Hamamı (K. Balkan'dan)	Konya Sahip Ata Hamamı (Y. Önge'den)	Tokat Sultan Hamamı (O. Eravşar'dan)
		
Divriği Aşağı Hamam (Y. Önge'den)	Konya Karaman Emir Süleyman Hamamı (Y. Önge'den)	Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey Hamamı (Y. Önge'den)
		
Kayseri Selâhaddin Hamamı Hamamı (Y. Önge'den)	Sivas Meydan Hamamı (M. Meral'den)	İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (O. Aslanapa'dan)
		
Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hamamı (Y. Önge'den)	Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)	Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)
		
İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)	Mardin Radviyye Hamamı (Y. Önge'den)	Kilis Hoca Hamamı (A. Dünder'dan)
		
Kayseri Hunad Hamamı (Mahperi Sultan) (Y. Önge'den)		

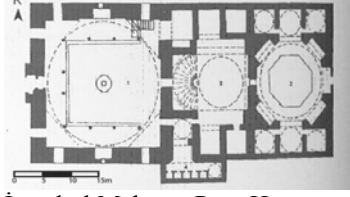
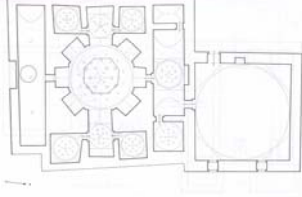
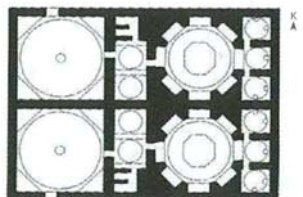
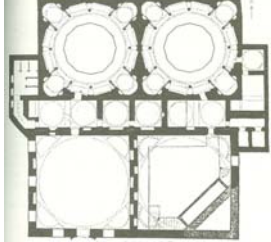
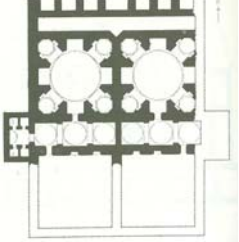
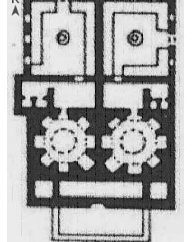
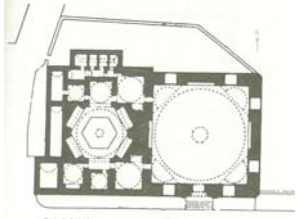
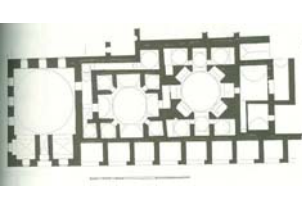
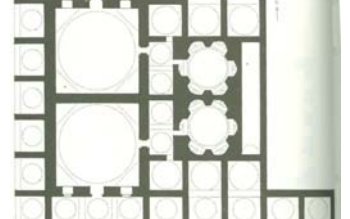
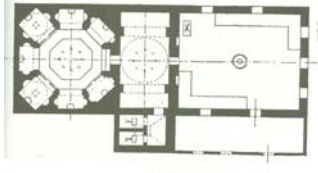
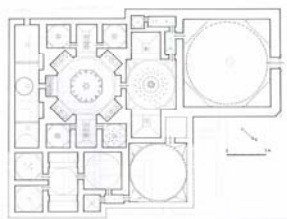
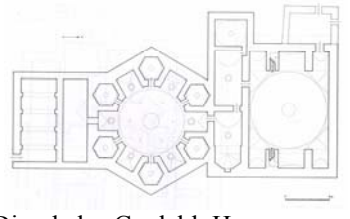
Tablo 2: Üç Eyvanlı Sıcaklık Şemasına Sahip Planlar

 Kastamonu Frenkşah Hamamı (Y. Önge'den)	 Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı (Y. Önge'den)	 Karaman Sekizçeşme Hamamı (Y. Önge'den)
 Sivrihisar Seydiler Hamamı (Y. Önge'den)	 İçel Mamuriye Hamamı (Y. Önge'den)	

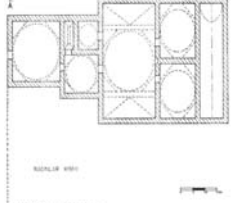
Tablo 3: Tek Eyvanlı Sıcaklık Şemasına Sahip Plan

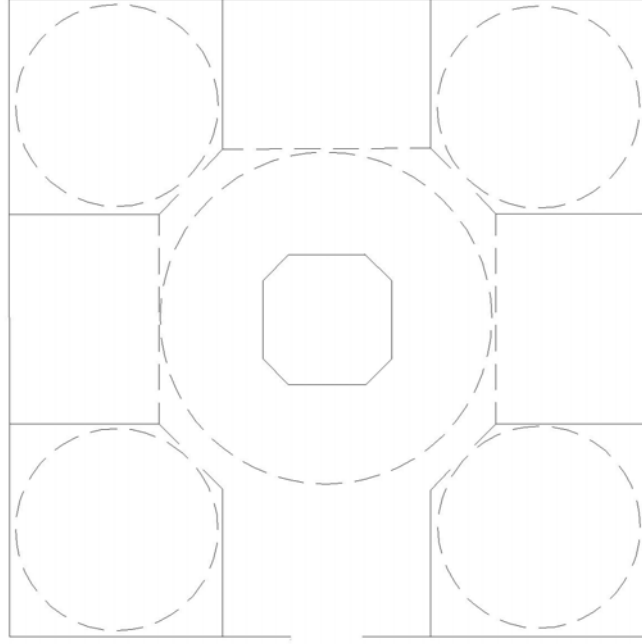
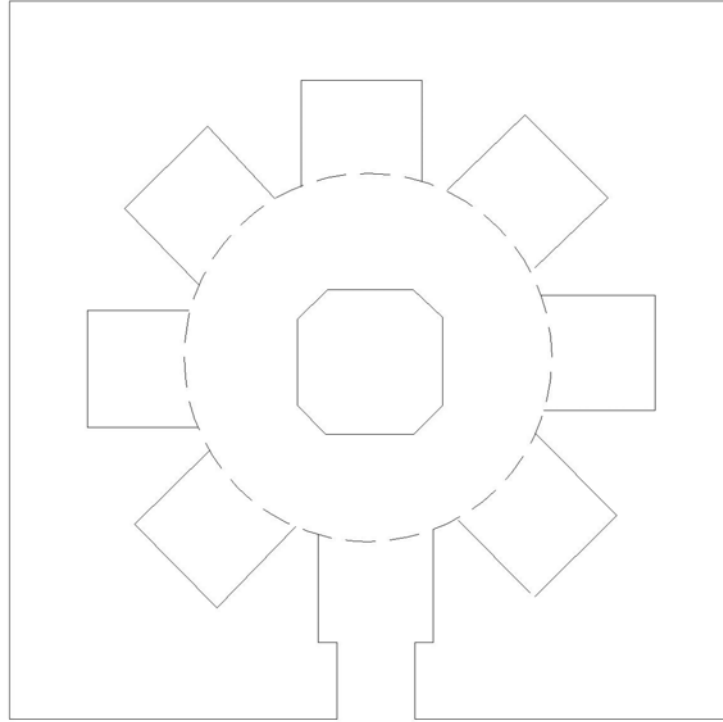
 Afyon Zile Işıklı Hamamı (www.ayfon.bel.tr)

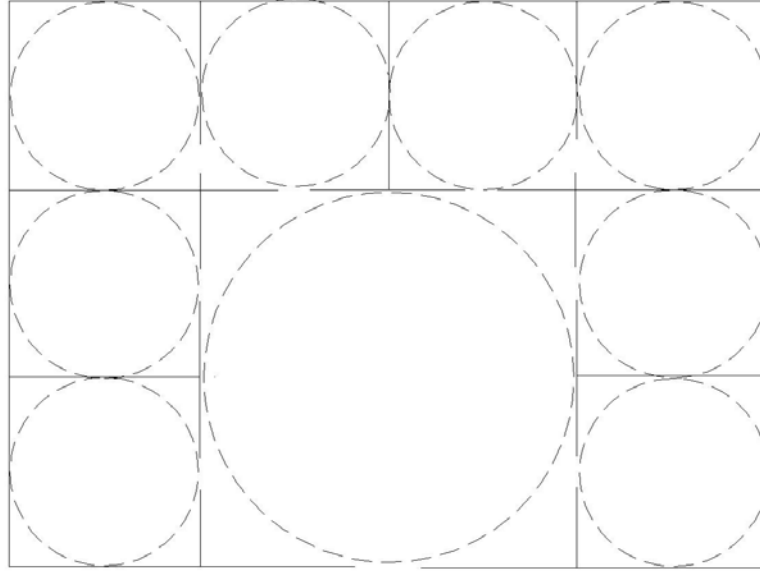
Tablo 4: Yıldızvari Sıcaklık Şemasına Sahip Planlar

 İstanbul Mahmut Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)	 Konya Ereğli Eski Hamamı (Y. Önge'den)	 Manisa Hafsa Sultan Hamamı (D. Kuban'dan)
 Çemberlitaş Nurbanu Valide Sultan Hamamı (Y. Önge'den)	 Üsküdar Atik Valide Hamamı (Y. Önge'den)	 İzmit Pertev Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)
 İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı (O. Aslanapa'dan)	 Pavas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)	 Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (Y. Önge'den)
 İzmit Hüsrev Kethüda Hamamı (Y. Önge'den)	 Karaman Yeni Hamamı (Y. Önge'den)	 Diyarbakır Çardaklı Hamamı (Y. Önge'den)

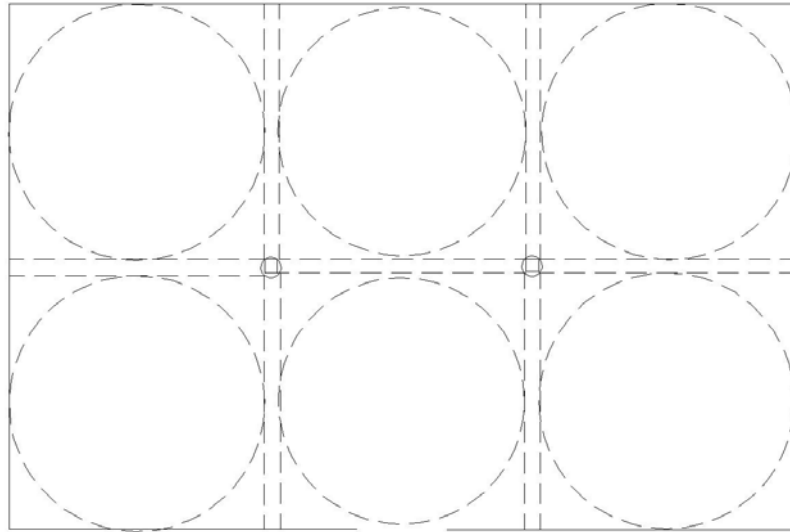
Tablo 5: Enine Sıcaklık Şemasına Sahip Plan

 Manisa Dilşikar Hamamı (H. Acun'dan)

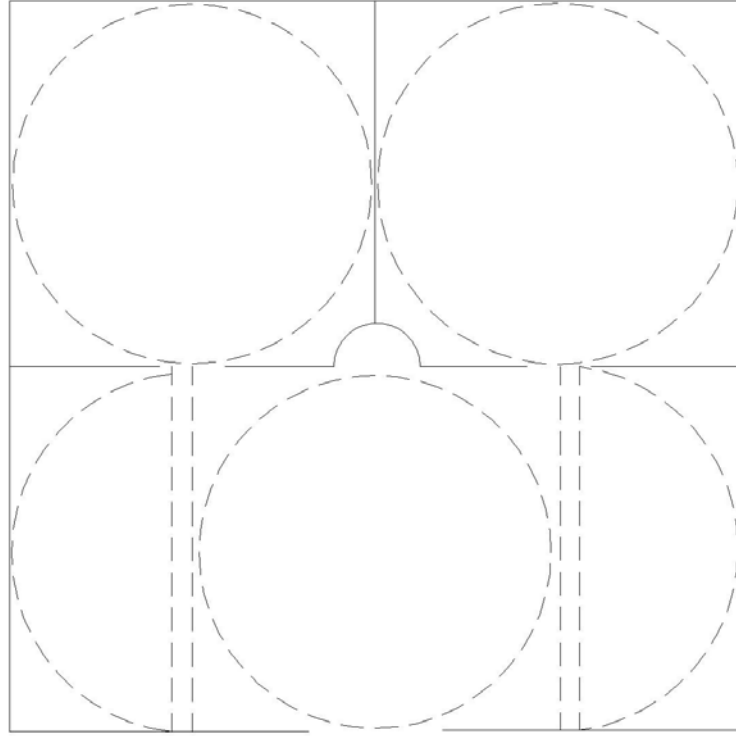
ÇİZİM LİSTESİ**Çizim 2.1:** Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)**Çizim 2.2:** Yıldız Biçimli Sıcaklık Şeması (S.Eyice'den)

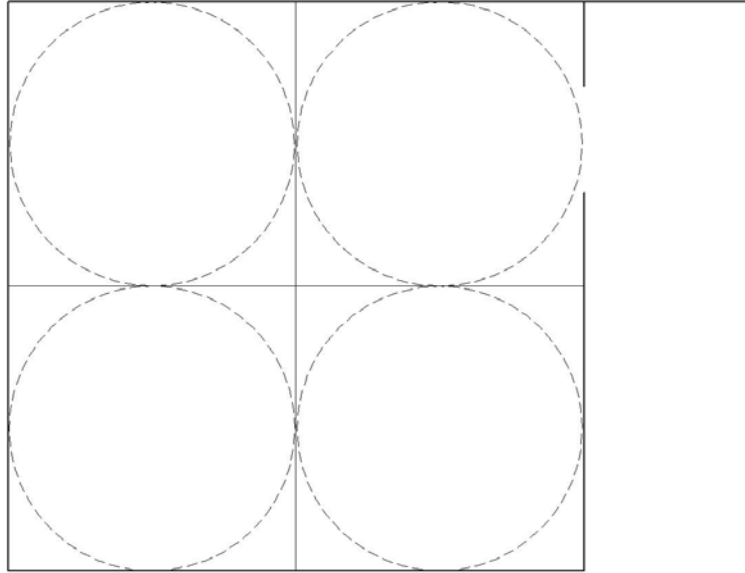
Çizim 2.3: Üç Tarafı Halvetli Sıcaklık Şeması (S.Eyice'den)

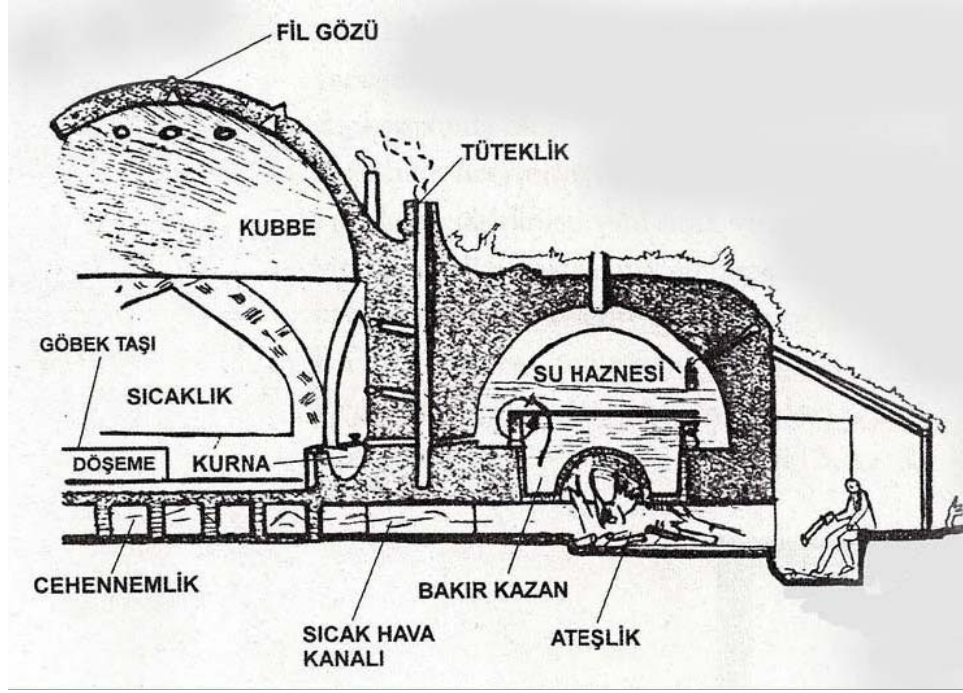
Çizim 2.4: Eşit Kubbeli Mekânlara Ayrılmış, Sütunlu ve Destekli Sıcaklık Şeması (S.Eyice'den)

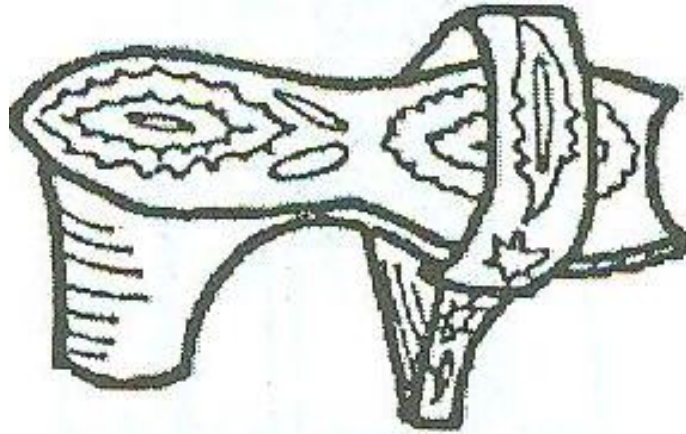
Çizim 2.5: Çift Halvetli Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)

Çizim 2.6: Eşit Mekânlı Sıcaklık Şeması (S. Eyice'den)

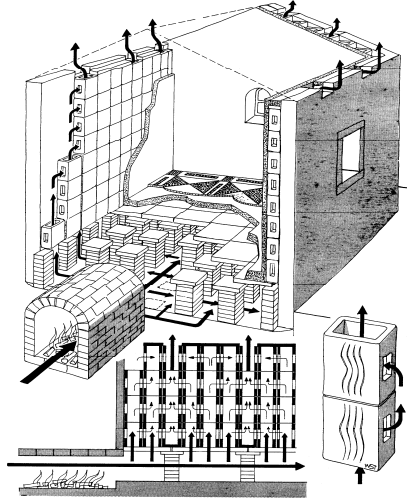

Çizim 2.7: Külhan (K. Aru'dan)

Çizim 3.8: Nalın (Ö. Barışta'dan)

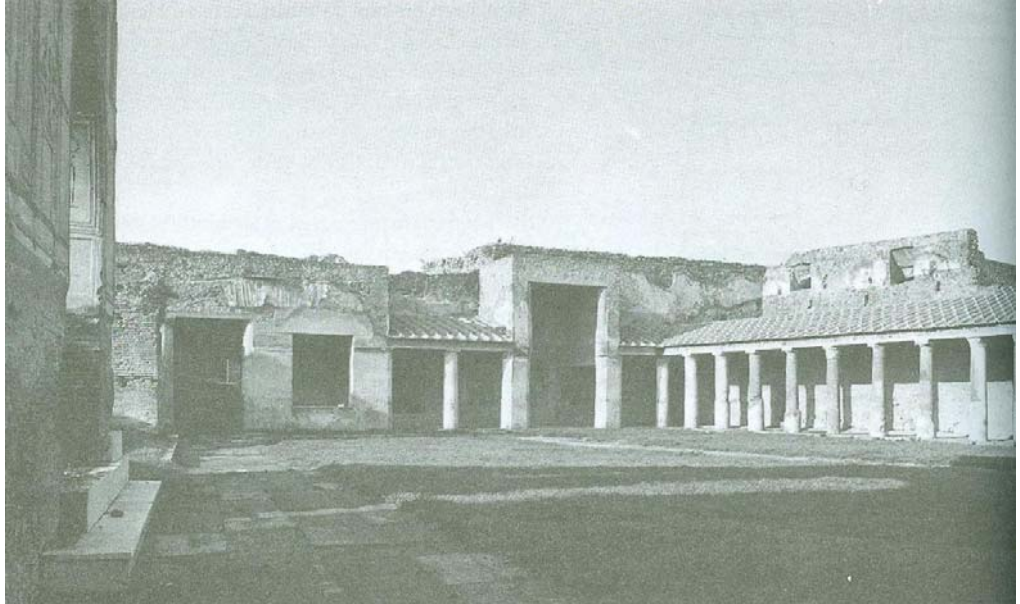
RESİM LİSTESİ

(1a)

(1b)

Resim 2.1: Hypokaust (F. Yegül'den)**Resim 2.2:** Pompei'deki Stabian hamamı (F. Yegül'den)

Resim 2.3: Hamam As- Sarakh (www.archnet.org)

Resim 2.4: Ani Menuçerh Hamamı (H. Özkan'dan)

Resim 2.5: Savurkapı (Radviyye) Hamamı ([www. mardin.gov.tr](http://www.mardin.gov.tr))

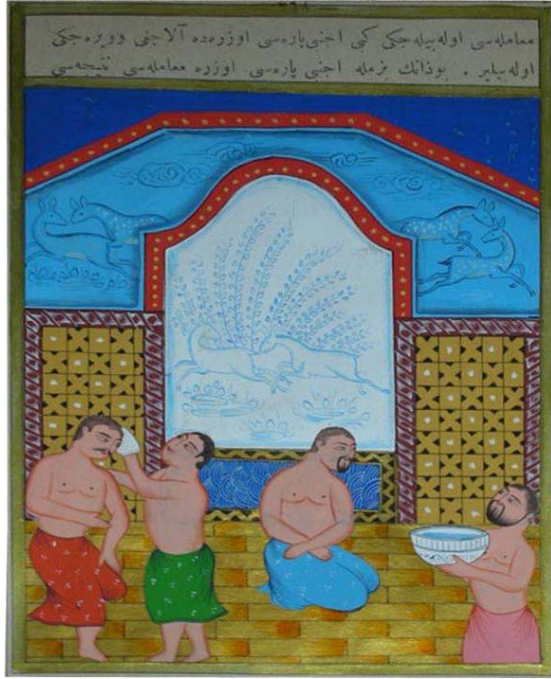
Resim 2.6: Ilgın Kaplıcaları (www.memleket.com.tr)

Resim 2.7: İstanbul Haseki Hürrem Sultan Hamamı (O. Aslanapa'dan)

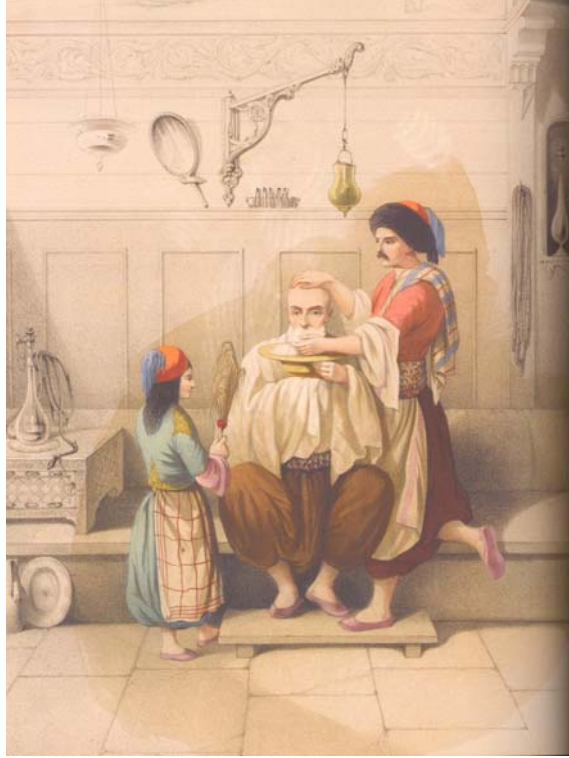
Resim 2.8: Tokat Pervane Hamamı Erkekler Kısmı (O. Eravşar'dan)

Resim 3.9: Erkekler Hamamı Gravürü (F. Çakmut'tan)

Resim 3.10: Kadınlar Hamamı Gravürü (S. Delibaş'tan)

Resim 3.11: Berber (S. Delibaş'tan)

Resim 3.12a: Nalın (Topkapı Sarayı)

Resim 3.12b: Nalin (Erzurum)

Resim 3.12c: Nalin (Erzurum)

Resim 3.12d: Nalın (Erzurum)

Resim 3.12e: Nalın (Erzurum)

Resim 3.13: Takunya

Resim 3.14: Bohça

Resim 3.15: Futa (Peştamal)

Resim 3.16: Çevre (Tülbent)

Resim 3.17: Sabun (Topkapı Sarayı)

Resim 3.18: Havlu

Resim 3.19a: Hamam Tası (Erzurum)

Resim 3.19b: Hamam Tası (Erzurum)

Resim 3.19c: Hamam Tası (Erzurum)

Resim 3.19d: Hamam Tası (Erzurum)

Resim 3.19e: Hamam Tası (Balıkesir)

Resim 3.19f: Hamam Tası (Mardin)

Resim 3.19g: Hamam Tası (Malatya)

Resim 3.19h: Hamam Tası (Malatya)

Resim 3.20a: Kildan (Erzurum)

Resim 3.20b: Kildan (Erzurum)

Resim 3.20d: Kildan (Gaziantep)

Resim 3.21: Süseni

Resim 3.22: Yedek (Z. Köşklü'den)

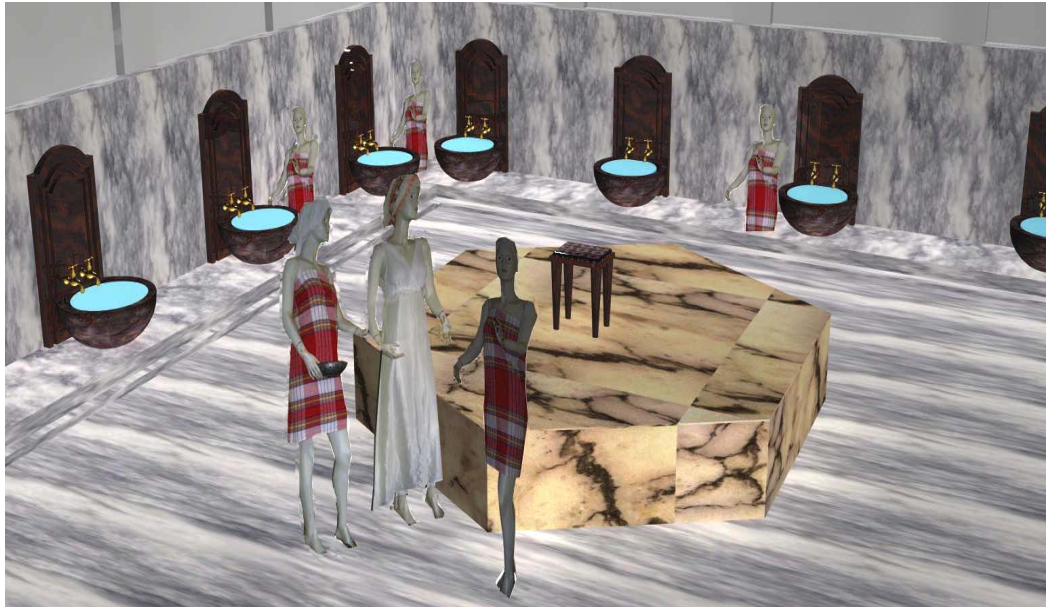
Resim 3.23: Hamam Leğencisi (Ö.Tufan'dan)

Resim 3.24a: Fayton ve Kızak

Resim 3.24b: Fayton ve Kızak

Resim 3.25: Gelinin Göbek Taşına Çıkarılması

Resim 3.26: Ustanın Gelinin Bohçasını Elinde Tutması

Resim 3.27: Ustanın Gelini Yıkaması

Resim 3.28: Yiyecek ve İçecek İkramı

Resim 4.29: Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.30: Soyunmalık Birinci Bölüm

Resim 4.31: Soyunmalık İkinci Bölüm

Resim 4.32: Ilıklık Kısımındaki Havuz

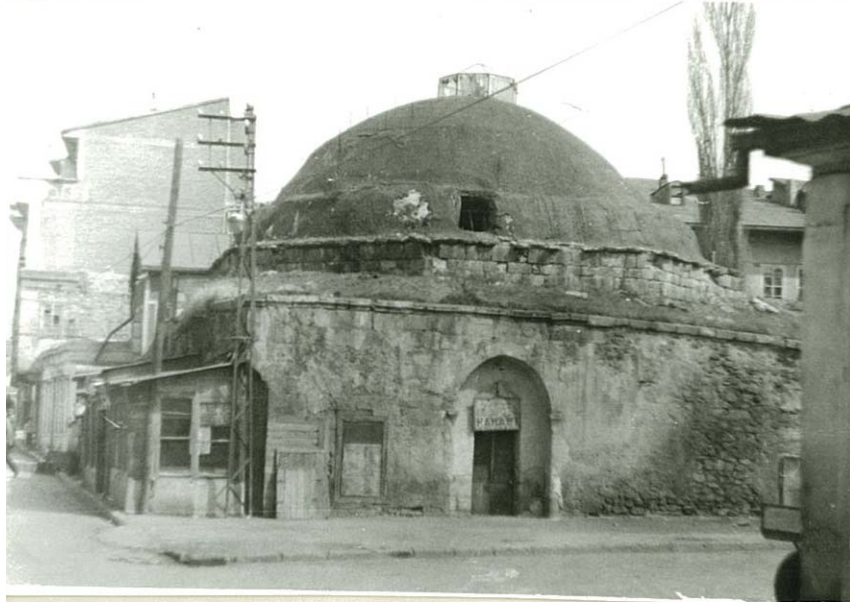
Resim 4.33: Tuvaletler

Resim 4.34: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.35: Halvetlerden Görüntü

Resim 4.36: Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamının Onarımdan Önceki Genel Görüntüsü

Resim 4.37:Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamının Onarımdan Sonraki Genel Görüntüsü

Resim 4.38: Onarımdan Önceki Külhan

Resim 4.39: İçten Onarımdan Önceki Görüntü

Resim 4.40: İçten Onarımdan Sonraki Görüntü

Resim 4.41: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.42:Soyunmalık Kısmı

Resim 4.43a:Soyunmalık Kısmı Katlarından Görüntü

Resim 4.43b: Soyunmalık Kısmı Katlarından Görüntü

Resim 4.44a: Ilıklık Kısmı

Resim 4.44b: Ilıklık Kısmı

Resim 4.45: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.46: Halvet Hücresi

Resim 4.47a: Bayanlar Kısmı Genel Görüntü

Resim 4.47b: Bayanlar Kısmı Soyunmalık Bölümü

Resim 4.47c: Bayanlar Kısmı Ilıklık Bölümü

Resim 4.47d: Bayanlar Kısmı Sıcaklık Bölümü

Resim 4.48: Erzurum Küçük Hamam Genel Görüntü

Resim 4.49: Girişteki Ahşap Çatılı Dehliz

Resim 4.50: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü

Resim 4.51: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü

Resim 4.52a: Ilıklık Kısmı

Resim 4.52b: Ilıklık Kısmı

Resim 4.53a: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.53b: Sıcaklık Kısım

Resim 4.54: Sekizgen Kasnaklı Kubbe

Resim 4.55: Soyunmalık Kısımında Bulunan Fıskiyeli Havuzun Süslemesi

Resim 4.56: Soyunmalık Kısımını rten Kubbenin Onarımı

Resim 4.57: Erzurum Askeri Hamam Genel Görüntü

Resim 4.58: Hamamın Giriş Kısmı

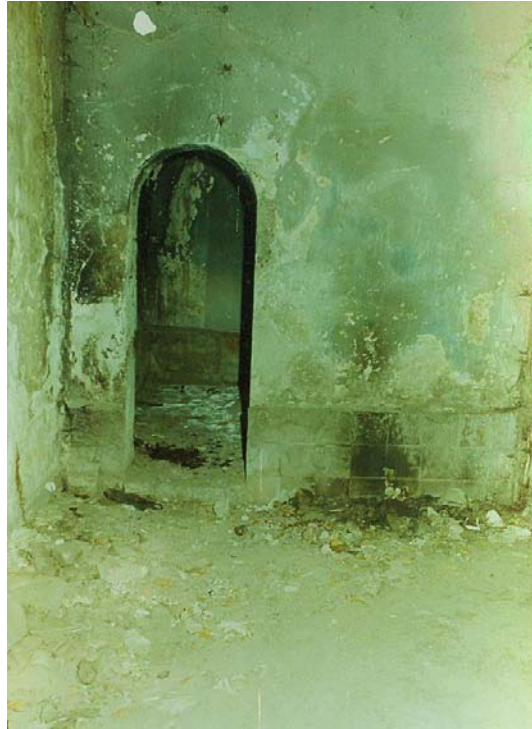
Resim 4.59: Hamamın Onarımından Sonraki Görüntüsü

Resim 4.60a: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri

Resim 4.60b: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri

Resim 4.60c: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri

Resim 4.60d: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri

Resim 4.60e: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüleri

Resim 4.61: Erzurum Boyahane Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.62: Soyunmalık Kısım

Resim 4.63: Soyunma Kabinleri

Resim 4.64a: Ilıklık Kısımının Birinci Bölümü

Resim 4.64b: İlkık Kısımın Birinci Bölümü

Resim 4.65a: İlkık Kısımın İkinci Bölümü

Resim 4.65b: Ilıklık Kısımının İkinci Bölümü

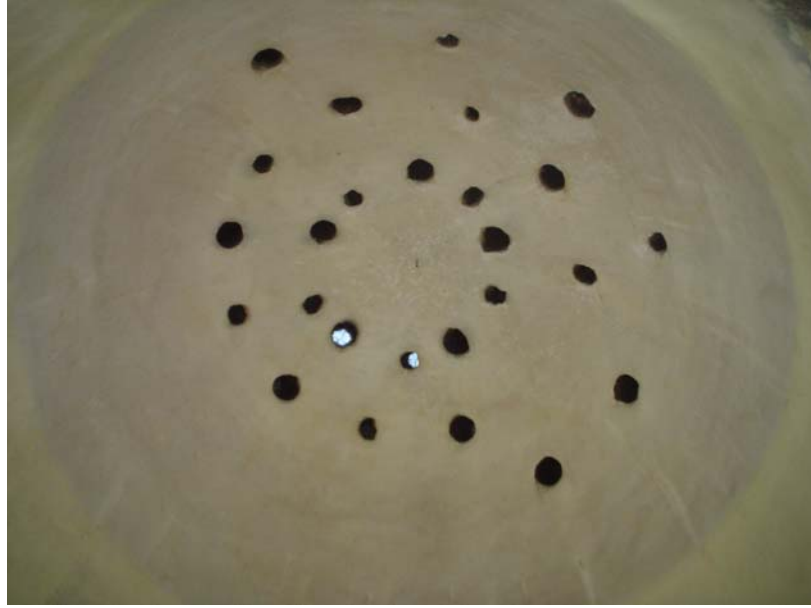
Resim 4.66a: Sıcaklık Kısım

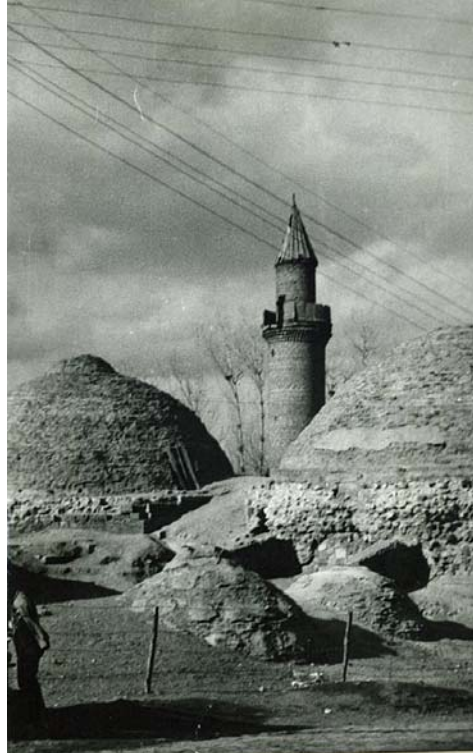
Resim 4.66b: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.66c: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.67: Sıcaklık Kışmını Örtten Kubbe

Resim 4.68: Hamamın 1968 Yılına Ait Resmi

Resim 4.69: Kubbelerin Onarımı

Resim 4.70: Erzurum Murat Paşa Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.71: Girişteki Küçük Kubbeli Mekân

Resim 4.72: Soyunmalık Kısımını Örtten Kubbe

Resim 4.73a: Soyunmalık Kısmı

Resim 4.73b: Soyunmalık Kısmı

Resim 4.74: Ilıklık Kısmı

Resim 4.75: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.76: Halvet Hücresi

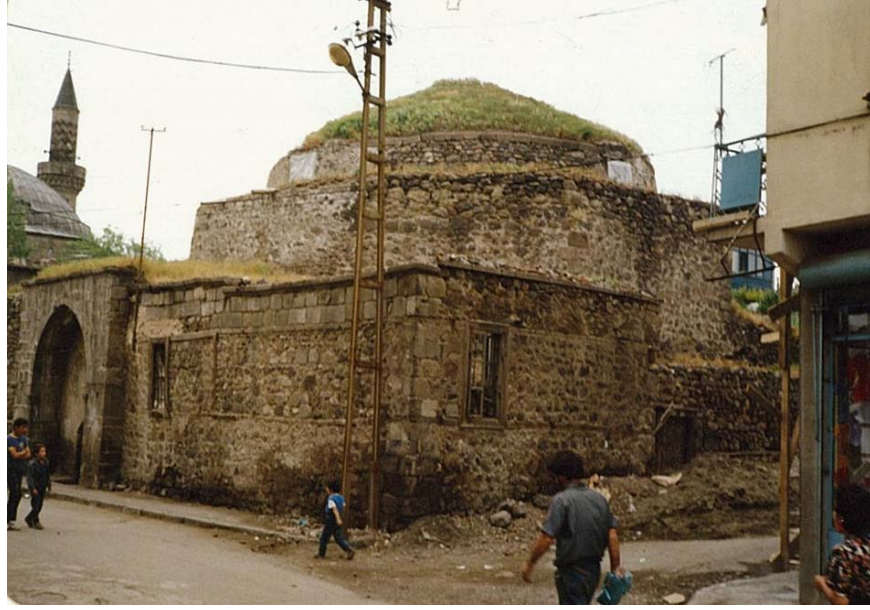
Resim 4.77: Giriş Taçkapısı

Resim 4.78: Sıcaklık Kubbesine Geçişte Kullanılan Mukarnas Süsleme

Resim 4.79a: Hamamın Onarımdan Önceki Resimleri

Resim 4.79b: Hamamın Onarımdan Önceki Resimleri

Resim 4.80: Erzurum (Pastırmacı – Fuadiye) Hamamı Genel Görüntü

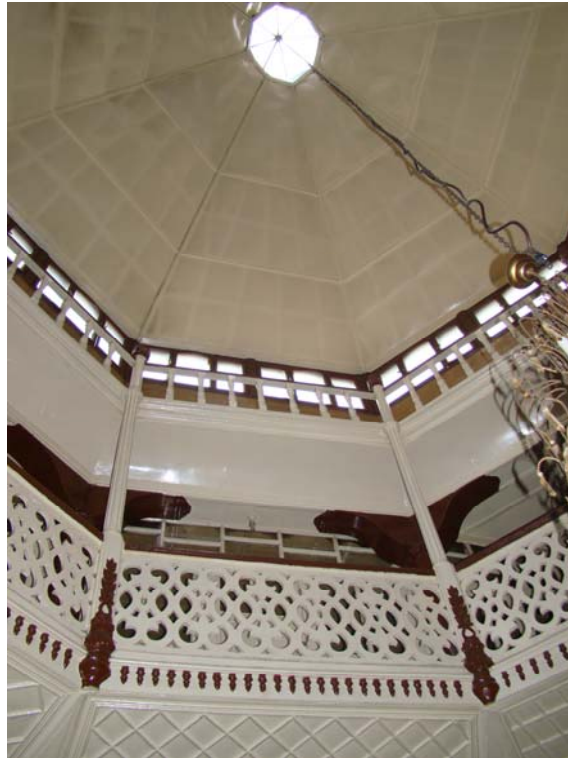
Resim 4.81: Giriş Kapısı

Resim 4.82a: Soyunmalık Kısımının Birinci ve İkinci Bölümleri

Resim 4.82b: Soyunmalık Kısımının Birinci ve İkinci Bölümleri

Resim 4.83: Soyunmalık Kısımının İkinci Katı

Resim 4.84: Ilıklık Kısmı

Resim 4.85: Tuvalet Kısmı

Resim 4.86a: Sıcaklık Kısım

Resim 4.86b: Sıcaklık Kısım

Resim 4.87: Soyunmalık Kısımındaki Balkon Süslemeleri

Resim 4.88: ini Süslemeler

Resim 4.89: Soyunmalık Kısımındaki Fıskiyeli Havuz

Resim 4.90: Sıcaklıktaki Kurnalar

Resim 4.91: Erzurum Hanım Hamamı (Numune Hamamı)

Resim 4.92: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü

Resim 4.93: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü

Resim 4.94: Ilıklık Kısım

Resim 4.95: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.96a: Halvet Hücresi

Resim 4.96b: Halvet Hücresi

Resim 4.96c: Halvet Hücresi

Resim 4.97a: Külhan ve Su Deposu

Resim 4.97b: Külhan ve Su Deposu

Resim 4.98: Hamamın Üstten Görüntüsü

Resim 4.99: Erzurum Çifte Göbek Hamamı

Resim 4.100: Soyunmalık Kısım

Resim 4.101: Ilıklık Kısım

Resim 4.102a: Sıcaklık Kısım

Resim 4.102b: Sıcaklık Kısım

Resim 4.103: Erzurum Gümrük Hamamı

Resim 4.104: Soyunmalık Kısımının Birinci Bölümü

Resim 4.105: Soyunmalık Kısımının İkinci Bölümü

Resim 4.106: Ilıklık Kısım

Resim 4.107a: Sıcaklık Kısmı ve Halvet Hücresi

Resim 4.107b: Sıcaklık Kısmı ve Halvet Hücresi

Resim 4.107c: Sıcaklık Kısmı ve Halvet Hücresi

Resim 4.108a: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüsü

Resim 4.108b: Hamamın Onarımdan Önceki ve Onarımdan Sonraki Görüntüsü

Resim 4.109: Hamamın Onarımdan Önceki Giriş Kısmı

Resim 4.110: Hamamın Onarımdan Önceki Ilıklık Kısmı

Resim 4.111: Hamamın Onarımdan Önceki Soyunmalık Kısmı

Resim 4.112: Hamamın Onarımdan Önceki Halvet Hücresi

Resim 4.113: Hamamın Onarımdan Önceki Sıcaklık Kısmı

Resim 4.114: Hamamın Su Deposu

Resim 4.115: Erzurum Tahta Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.116: Soyunmalık Kısımını Örtten Ahşap Tavan

Resim 4.117: Hamamın Onarımdan Önceki Su Deposu

Resim 4.118: Hamamın Külhanı

Resim 4.119: Ilıklık Kısım

Resim 4.120: Sıcaklık K1sm1

Resim 4.121: Hamamın Onarımdan Önceki Cephe K1sm1

Resim 4.122: Hamamın Onarımdan Önceki Üst Örtüsü

Resim 4.123: Erzurum Şeyhler Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.124: Giriş Holü

Resim 4.125: Soyunmalık Kısmı

Resim 4.126: Ilıklık Kısmı

Resim 4.127: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.128: Halvet Hücresi

Resim 4.129: Erzurum Saray Hamamın Üstten Görünüşü

Resim 4.130: Erzurum Saray Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.131: Giriş Holü

Resim 4.132: Soyunmalık Kısmı

Resim 4.133: Soyunmalık Kısımının Solundaki Küçük Kare Mekân

Resim 4.134: Ilıkkık Kısımlı

Resim 4.135a: Sıcaklık Kısımlı

Resim 4.135b: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.136: Külhan Kısmı

Resim 4.137: Hamamın Üstten Görüntüsü

Resim 4.138: Hamamın Onarımdan Önceki Beden Duvarları

Resim 4.139: Hamamın Onarımdan Önceki Üst Örtüsü

Resim 4.140: Hamamın Onarımdan Önceki Soyunmalık Kısmı

Resim 4.141: Hamamın Onarımdan Önceki Ilıklık Kısmı

Resim 4.142a: Hamamın Onarımdan Önceki Sıcaklık Kısmı

Resim 4.142b: Hamamın Onarımdan Önceki Sıcaklık Kısmı

Resim 4.143: Hamamın Onarımdan Önceki Kazanı

Resim 4.144: Erzurum Kale Hamamı

Resim 4.145: Giriş Kapısı

Resim 4.146: İçten Görüntü

Resim 4.147: Oltu Selçuklu Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.148: Soyunmalık Girişi

Resim 4.149: Soyunmalık Kısım

Resim 4.150a: Hamamın Genel Görüntüleri

Resim 4.150b: Hamamın Genel Görüntüleri

Resim 4.150c: Hamamın Genel Görüntüleri

Resim 4.150d: Hamamın Genel Görüntüleri

Resim 4.151: Oltu Ünlükaya (Narmankaya) Hamamı Genel Görüntü

Resim 4.152: Soyunmalık Kısmı

Resim 4.153: İçten Görüntü

Resim 4.154: Süsleme

Resim 4.155a: Oltu Arslan Paşa Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.155b: Oltu Arslan Paşa Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.156: Soyunmalık Kısım

Resim 4.157a: Tortum Kale Köyü Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.157b: Tortum Kale Köyü Hamamı Genel Görüntüsü

Resim 4.158a: Ilıklık Kısım

Resim 4.158b: Ilıklık Kısmı

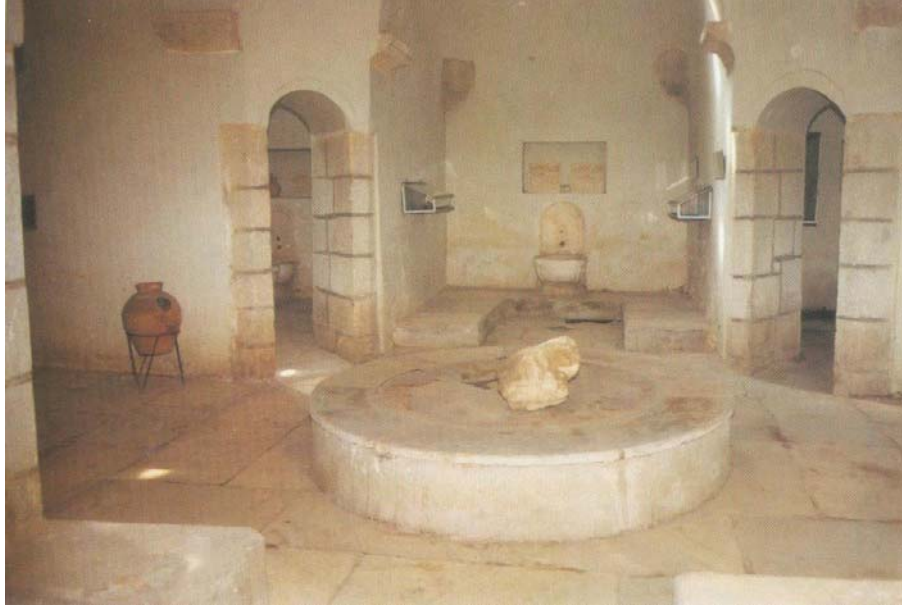
Resim 4.159: Sıcaklık Kısmı

Resim 4.160a: Halvet Hücresi

Resim 4.160b: Halvet Hücresi

KARŞILAŞTIRMA RESİMLERİ

Krş. Resmi 5.1: Kosova Zeynullah Bey Hamamı (R. VIRMİÇA'dan)

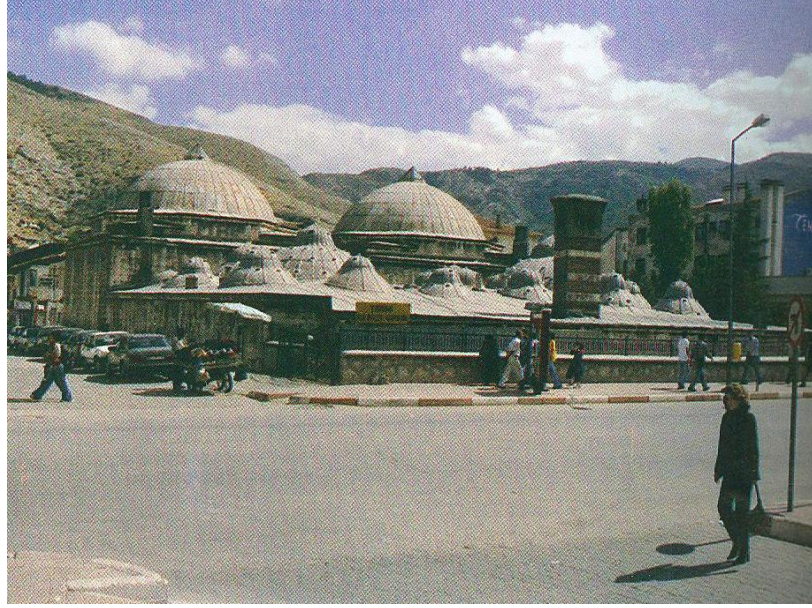
Krş. Resmi 5.2: İznik Hacı Hamza Hamamı (O. ASLANAPA'dan)

Krş. Resmi 5.3: İstanbul Haseki Hamamı (O. ASLANAPA'dan)

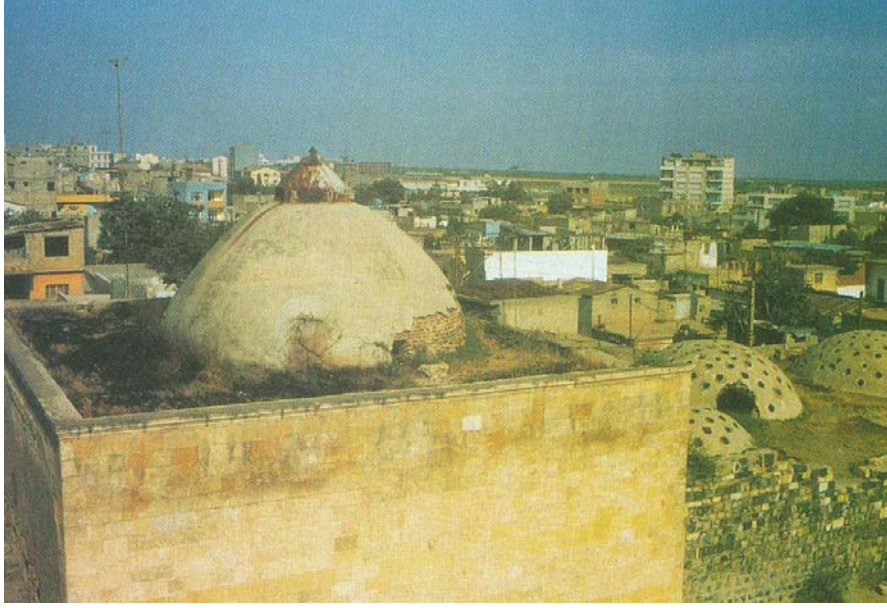
Krş. Resmi 5.4: Ani Menuçerh Hamamı (H. ÖZKAN'dan)

Krş. Resmi 5.5: Tokat Ali Paşa Hamamı (O. ERAVŞAR'dan)

Krş. Resmi 5.6: Sivas Meydan Hamamı (M. MERAL'dan)

Krş. Resmi 5.7: Kilis Eski Hamam (A. DÜNDAR'dan)

Krş. Resmi 5.8: Eskişehir Selçuklu Hamamı (www.eskisehir.gov.tr)

Krş. Resmi 5.9: Manisa Dilşikar Hamamı (H. ACUN'dan)

Krş. Resmi 5.10: Antakya Kurtuluş Hamamı (H. AYBUĞAN'dan)

Krş. Resmi 5.11: Taşova Kozluca Köyünde Gelinin Hamamdan Çıktıktan Sonra Giydiği Kıyafet (A. YANCI'dan)

Krş. Resmi:5.12: Taşova Kozluca Köyünde Damatın Kıyafetlerinin Konulduğu Heybe (A. YANCI'dan)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sahure ÇINAR
Doğum Yeri ve Tarihi	Horasan 13.08.1982
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	2002–2006
Y. Lisans Öğrenimi	2006- 2010
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arş. Gör.
İletişim	
E-Posta Adresi	sahurecinar@hotmail.com
Tarih	17.08.2010